

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА**

Навчальний комплекс

*Посібник для студентів
філологічних спеціальностей*

(За заг. редакцією проф. В.Д. Ужченка)
2-е вид., випр. і доп.

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2009

УДК 811.161. 2'373 (075.8)
ББК 81.2 Укр – 923.3

Рецензенти:

- Горошкіна О. М.* – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Левченко О. П.* – доктор філологічних наук, професор кафедри української та іноземних мов Львівського регіонального інституту державного управління Національної Академії державного управління при Президентові України (ЛРІДУ НАДУ).
- Стишов О. А.* – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету.

Сучасна українська літературна мова : навч. комплекс : посіб. для студ. філол. спеціальностей / за заг. ред. проф. В. Д. Ужченка. – 2-ге вид., випр. і доп. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. – 299 с.

При підготовці навчального комплексу укладачі – проф. В. Д. Ужченко, доц. Д. В. Ужченко, доц. І. В. Мілева, асист. Г. К. Барилова – спиралась на власний багаторічний досвід викладання сучасної української літературної мови на факультеті української філології, на свою методично-наукову практику як укладачів низки посібників для студентів-філологів, так і на теоретичні дослідження багатьох лінгвістів, учених-методистів, авторів філологічних посібників, на вимоги, пов'язані з участю нашої вищої школи в Болонському освітньому процесі. У посібнику висвітлюються всі програмові питання вступу до курсу, фонетики, фонології, орфоєпії, графіки, орфографії, лексикології, лексикографії, фразеології та фразеографії.

Для студентів вищих навчальних закладів гуманітарних факультетів.

*Рекомендовано до друку навчально-методичною радою
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 1 від 9 вересня 2009 року)*

© Колектив авторів, 2009
© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”

Навчальне видання

**Барилова Галина Кіндратівна
Мілева Ірина Володимирівна
Ужченко Віктор Дмитрович
Ужченко Дмитро Вікторович**

Сучасна українська літературна мова

Навчальний комплекс

Посібник для студентів філологічних спеціальностей

За редакцією В. Д. Ужченка
Комп'ютерний макет – Мілева І. В.
Коректор – Должикова Т. І.

Здано до складання 10.08.2009 р. Підп. до друку 09.09.2009 р.
Формат 60х90/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 17,4.
Наклад 300 прим. Зам. № 96

**Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”**
Вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20

СУЧАСНА
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА
МОВА

Навчальний комплекс

Зміст

Вступ.....	4
ЛЕКЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ.....	7
Модуль № 1: Вступ. Фонетика української мови.....	7
Модуль № 2: Фонологія. Графіка й орфографія.....	46
Модуль № 3: Лексикологія.....	75
Модуль № 4: Лексикографія. Фразеологія. Фразеографія.....	127
ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ І МАТЕРІАЛ ДО НИХ...	170
Модуль № 1: Стан сучасної української літературної мови. Фонетика української мови.....	170
Модуль № 2: Фонематичний склад мови. Графіка й орфографія.....	189
Модуль № 3: Лексикологія.....	218
Модуль № 4: Лексикографія. Фразеологія. Фразеографія.....	246
Рекомендована література.....	269
Короткий словник лінгвістичних термінів.....	285

ВСТУП

„Володіння писемною літературною мовою, – писав Лев Володимирович Щерба в тезах до доповіді „Система підручників...”, – досягається через вивчення граматики, бездоганних текстів літературної мови й через відповідні письмові вправи”. Він також наголошував на „серії підручників”, „правил орфографії і пунктуації”, обстоював „систематичні підручники”, „пояснювальне читання” (як тут не згадати про „опыт” лінгвістичного тлумачення віршів, зокрема неперевершеного аналізу „Сосни” Лермонтова в порівнянні з його німецьким прототипом, виконаного самим Л. Щербою, і про високу оцінку французького *explication du texte*, тобто методики пояснення літературних текстів), високо цінував „відомості з теорії словесності”, „тлумачний словник”. І на три сторінки тез (тексту повної доповіді не збереглося) до десятка разів згадує про „бездоганні зразки літературної мови”, „бездоганні літературні фрази”, „зразковий матеріал”, „зразкові приклади”. Усе це написано 1943 р. й стосувалося організації навчального процесу, але ... в середній школі. Та ці рекомендації-переконання академіка не втрачають свого значення для навчальної літератури з мови й у вищій школі. У них ідеться, власне, і про комплекс цієї літератури: вивчення текстів, правил мовлення (відомі його роботи й про стилі мовлення), розгляд літературних зразків, різноманітні граматичні завдання, про логічні класифікації (родові й видові поняття, антоніми, синоніми в їх нестилістичній різниці), систематичні збірники, зразкові приклади, про повний тлумачний та короткий енциклопедичний словник, хрестоматії, збірники орфографічних і пунктуаційних вправ. Про той мовний комплекс, який би можна було використати й у спеціальних вищих навчальних закладах. Зараз не 1943 р. (коли було не до навчальних комплексів), але брак системно організованих матеріалів (та навіть звичайних підручників, посібників для практичних занять, словників) для лінгвістичної підготовки дошкуляє і через 65 років.

Підготовка пропонованого навчального комплексу „Сучасна українська літературна мова” зумовлена не лише браком навчальної літератури в базовому закладі, а й тим, що в

бібліотеках відокремлених факультетів філологічних спеціальностей взагалі практично немає підручної літератури. Крім того, поєднання теоретичного курсу лекцій, розроблених планів практичних занять і дібраного матеріалу для їх проведення, об'єднаних однакою баченням лектора й викладачів-асистентів, а також короткого словника лінгвістичних термінів, списку рекомендованої літератури для самостійного опрацювання значно полегшить вивчення одного з провідних лінгвістичних курсів.

До підготовки Комплексу спричинило й розширення сфери мовознавчих досліджень, глобалізація наукових пошуків, викладання в умовах відсутності усталеного „Українського правопису”, „наступ” жаргонізованої мовної сфери, що відчутно зміщує співрозташування генетично й функціонально пов'язаних явищ у мовному українському просторі. Нарешті, нова лінгвістична когнітивна парадигма мовознавчої науки поставила на часі ознайомлення студентів з такими поняттями, як *концепт* (у попередній навчальній літературі навіть термін цей не згадується), *культурна конотація*, *культурні концепти*, *культурна інформація*, *культурологічний аспект* у семантиці мовних одиниць, *діалектна фразеологія* і *діалектна фразеографія* (як навчальних розділів їх зовсім не існувало). Публікація нових фундаментальних лексикографічних праць (пор. видані під егідою НАН України „Словник синонімів української мови” в 2 кн., „Українська мова: Енциклопедія”, „Орфоепічний словник української мови” в 2 т., „Словник фразеологізмів української мови”, третій том „Атласу української мови”, а також „Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія” О. Селіванової, „Короткий словник жаргонної лексики української мови” Л. Ставицької, „Український асоціативний словник” у 2 т. С. Мартінек та ін.) уможливили проведення навчання на ширшій довідково-лінгвістичній базі.

Мета мовного навчання полягає у свідомому практичному оволодінні українською літературною мовою, у глибокому засвоєнні її підсистем – фонетично-фонологічної, лексико-семантичної, фразеологічної, в умінні користуватися довідковою літературою. Не менш важливе й мовне виховання молоді, усвідомлення її державотворчої та об'єднувальної ролі, що особливо важливо на сучасному етапі духовної негачії,

хитання, а то й нехтування національної ідеї. Варто прислухатися до голосу мовознавців-україністів, які переконані, що найважливіша проблема соціолінгвістики – проблема української мови у вищій школі. Для філологів – це насамперед посилена увага до наукового бачення мови. Необхідно зосередитись на фахових терміносистемах, професійній фразеології, на шліфуванні культури мовного спілкування.

Матеріал комплексу розподілено згідно з вимогами нового навчального процесу за чотирма модулями. Комплекс створювався з урахуванням результатів наукового опису різних ділянок мовної структури, які має в своєму розпорядженні українське мовознавство.

Гордість українського мовознавства: О.О. Потебня, Л.А. Булаховський, Б.Д. Грінченко, Й.О. Дзензелівський, М.А. Жовтобрюх, А.Ю. Кримський, О.С. Мельничук, М.Ф. Наконечний, І.І. Огієнко, В.М. Русанівський, О.Н. Синявський, М.Ф. Сумцов, Ю.В. Шевельов (Шерех).

Розділи (підрозділи, частини комплексу) посібника підготували: лекції: проф. В. Д. Ужченко – „Вступ. Фонетика української мови”, „Фонологія. Графіка й орфографія”, „Лексикологія”; доц. Д. В. Ужченко – „Лексикографія. Фразеологія. Фразеографія”; практичні заняття: доц. І. В. Мілева; асист. Г. К. Барилова.

„Список посібників, наукової літератури й джерел” підготував В. Д. Ужченко; „Короткий словник лінгвістичних термінів” уклав Д. В. Ужченко.

ЛЕКЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ

Модуль № 1

ВСТУП. ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лекція 1

Вступ. Сучасна українська літературна мова

План

1. Мова – основа духовності.
2. Поняття „сучасна українська літературна мова”.
3. Походження української мови.
4. Функціональні стилі української мови.
5. Літературна мова і діалекти.

Література

Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. Сербенська, М. Волошак. – К. : Просвіта, 2001. – С. 11–26.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 3–16.

Сучасна українська мова : підручник / за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С. 8–11 (автор розділу В.В.Різун).

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 37–40.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997. – С. 3–10.

Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського / Ю. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 80 с.

Шевельов Ю. Назва „Україна” / Ю. Шевельов. // Вибрані праці : Мовознавство. – Кн. І. – К., 2008. – С. 421–431.

Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К., 2001. – 440 с.

Джерела

Ганич Д. Словник лінгвістичних термінів / Д. Ганич, І. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.

Українська мова. Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Мова – основа духовності народу, фундамент існування нації. Це також спосіб сприймання світу, членування реалій, оскільки кожен народ сприймає світ по-своєму, неповторно. У науковий обіг увійшов термін „мовна картина світу”. Під нею розуміють зафіксовану в мові й специфічну для конкретного мовного колективу схему сприйняття дійсності. Світ Божий великий, писав І.Огієнко, і складається з окремих народів чи націй. „І в тому й краса всесвіту, що народи зберігають свою окремішність, як на пишній луці кожна окрема квітка має свій окремих колір і запах”.

Історія знає багато випадків, коли зі зникнення мови зникав народ. Так сталося зі слов’янським полабським народом (жив між Одрою і Лабою). Наша мова попри всі злигодні долі, зберегла й себе, і свій народ. Однією з ознак цивілізованості держави є ставлення її до своєї мови. Тепер у незалежній державі українська мова має посісти належне їй місце.

Поняття „сучасна українська літературна мова” слід розуміти як унормовану літературну форму загальнонародної української мови від часів І.Котляревського та Т.Шевченка й до нашого часу. Це традиційне розуміння цього поняття. Конкретною датою вважають видання „Енеїди” в 1798 р., першого друкованого твору, написаного живою народною мовою всупереч тогочасній традиції користуватися книжною мовою.

Ось деякі висновки Ю. Шевельова про традиції та мовне новаторство в лексиці і стилістиці І.Котляревського. Живі нитки пов’язують його зі старими інтермедіями, з масовою піснею. Але вперше з його творчістю до мови входить народність, фольклор, поєднання традиційного і новаторського. Поєднання часто органічне, а часом – механічне, але їх синтез. Творчість Котляревського – це „міст між старою традицією і новими повіями”. Сама неврівноваженість, подекуди строкатість мовностилістичних елементів, яку помічаємо у творах Котляревського, „підготували новий стрибок в розвитку літературної мови, здійснений величним генієм і упертою працею славного Кобзаря” (Ю. Шевельов). Доленосною вважається й 1840 рік – рік першого видання „Кобзаря”.

Літературна мова – це „мова сучасних засобів масової інформації, ділового спілкування, науки, освіти, художньої творчості, розмовного стилю” [УМЕ 2000: 619]. У широкому розумінні – це кодифікована мова (відбита граматики, словниками). У вузькому – літературна мова трьох останніх поколінь (60 років), особливо середнього покоління. Вважається, що в мові старшого покоління зберігаються залишки старих норм, а в нового – більше інновацій. Ще одне розуміння поняття „сучасна мова” стосується мови останніх 10–15 років, коли можна спостерігати якісні й кількісні зміни в лексиці, словотворенні, граматиці, стилістиці (С. Єрмоленко). Літературна мова постійно оновлюється: збагачується неологізмами, розширює сфери вживання, збільшує кількість варіантів, диктує вибір різних методів дослідження. Уникаючи знеціненого *розвиток* мови („розквіт і взаємозбагачення мов соціалістичних націй”, „торжество ленінської національної політики”), зараз віддають перевагу термінам *зміна*, *динаміка*, *рухливість* мови.

Серед широко знаних дослідників сучасної української літературної мови Л.А. Булаховський, С.Я. Єрмоленко, М.А. Жовтобрюх, А.Ю. Кримський, М.Ф. Наконечний, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, О.Н. Синявський, В.І. Сімович, В.Г. Скляренко, О.О. Тараненко, Є.К. Тимченко. Та, очевидно, один з найвідоміших Юрій Шевельов (1908–2002). Бібліографія його робіт налічує 872 назви; серед мовознавчих праць історія української мови, фонологія, морфологія, ономастика, стилістика, соціолінгвістика, історія мовознавства. Лише мовознавчі монографії і статті він підписував своїм прізвищем, а літературознавчі – Юрій Шерех. У 1931 р. закінчив літературно-лінгвістичний факультет Харківського університету. Під час війни залишає рідне місто, а далі Львів, Німеччина, США (з 1952 р.). Основні праці: „Історична фонологія української мови” (1979), „Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус” (1981), „Так нас навчали правильних проізношеній” (1986), „О.О. Потебня і стандарт української літературної мови” та ін.

До істотних ознак літературної мови можна віднести:

- наддіалектну загальнонаціональну форму існування;
- поліфункціональність;

- наявність загальноприйнятих і кодифікованих норм;
- стилістичну диференціацію.

Вона функціонує без будь-яких просторових обмежень, об'єднує всіх носіїв української мови. Для неї характерні такі протиставлення, як писемна – усна форма, діалогічна – монологічна форма спілкування, ситуативна закріпленість висловлювання – відсутність ситуативної закріпленості.

Нова українська мова сформувалася переважно на основі говірок південно-східного наріччя, проте вона увібрала багато рис також інших наріч.

Українська мова є національною мовою 50-мільйонного українського народу, серед них налічувалося 37, 4 млн. українців, рідною вважали 32, 8 млн. чоловік (1989 р.). В усній формі поширена в Росії, Казахстані, Молдові, Білорусі; в усній і писемній – у Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Угорщині, Сербії, Хорватії. За даними М. Жовтобрюха („Слово мовлене”, 1969) у США (понад 1 млн.), Канаді (700 тис.), Бразилії (150 тис.), Аргентині (150 тис.), Австралії (15 тис.). За територією та кількістю населення Україна така, як Франція. Українською мовою розмовляють у світі понад 40 млн. чоловік.

Українська мова входить до групи слов'янських – східнослов'янських – мов. Проте такий поділ І.Огієнко не сприймає. „Поділ слов'янських мов на дві чи три групи безпідставний, бо тепер наука міцно встановила, що кожна мова – це окреме ціле, в собі самому самостійне” [Історія 2001: 73].

Українська мова має давню писемну традицію, що веде свій початок з періоду після хрещенні Русі. Щоправда, існує припущення, що у протоукраїнців було письмо ще до X ст. (В. Русанівський).

Існують дві основні концепції походження й розвитку української мови. Згідно з першою українська мова виникла після розпаду давньоруської, який припадає нібито на XIV ст. Її поява стимулювалася дивергентними процесами після припинення існування Київської Русі, утворенням нових князівств.

Друга концепція полягає в тому, що безпосереднім джерелом розвитку української мови виступає праслов'янська мова, розпад якої розпочинається орієнтовно десь у VI–VII ст.

Ось схема походження української мови (за Ю. Шевельовим). Після розпаду праслов'янської мови (VI ст. н. е.) в розвитку української мови виділяються 4 періоди: 1) протоукраїнська мова (VII – XI ст.); 2) староукраїнська мова (XI – XIV ст.); 3) середньоукраїнська мова (кін. XI – поч. XVIII ст.); 4) нова українська мова.

Своє слово в періодизації української мови сказав Олекса Горбач – сільський хлопець із Львівщини (1918–1997), випускник Львівського ун-ту (1940), пильний дослідник україністики, автор 8-томного видання своїх праць, долею закинутий на еміграцію. У статті „Генезис української мови і її місце серед інших слов'янських” (1959) він гостро критикував радянську тезу спільного періоду розвитку східнослов'янських мов – *давньоруського* (IX – XIV ст.). Довго він роздумував і над етапами розвитку української мови. Свою періодизацію української літературної мови проф. О. Горбач узагальнив у доповіді на Другому конгресі україністів у Львові (1993): 1) давньоукраїнський період: *київсько-чернігівський і галицько-волинський* (900 – 1000 – 1350); 2) середньоукраїнський період (1350 – 1400 – 1750 – 1800); 3) новоукраїнський період (1780 – 1800 – XX ст.).

Від інших слов'янських мов українську вирізняють такі ознаки: 1) чергування **о, е з і** в нових закритих складах (*воли – віл, семи – сім*), перехід колишнього **h** в **і** (*вѣра → віра*), позиційне чергування **у – ў** (*у школу – в школу*), збереження дзвінкості приголосних (*дуб, книжка*), подовження передньоязикових і шиплячих (*тінню, клоччя*), закінчення **-ові, -еві** в дав. в. чол. р. (*братові, коневі*), збереження інфінітива на **-ти**, форм кличного відмінка (*Ігорю, земле*), збереження форм давноминулого часу (*ходила була, ходили були*) та ін.

У минулому наша мова називалася по-різному: *руський (руській, руський) язык, малоруский (малоросійський) язык, козацькій язык.*

Щодо походження назви „Україна” існує значна література. Уперше назва *Україна* засвідчена в Іпатському літописі 1187 р., де розповідається про смерть переяславського князя: „*плакашася по немъ вси переяславци ... о нем же украина много постона*”. Бо, крім Переяславської, були ще й інші України: Галицька, Волинська, Чернігівська, Київська. Зараз

заперечується зв'язок між словами *Україна* і російським *окраина*, натомість підкреслюється зв'язок із словами *край*, *країна*, що означали окремі князівства в пору феодальної роздробленості середньовічної держави (В.Скляренко). Подав свою розвідку „Назва „Україна” і Ю.Шевельов, як реакцію на розвідку Рудницького. Теза Рудницького в тому, що первісне зафіксоване значення *Україна* було (1) „межівна земля”, звідки через значення (2) „частина землі” розвинулося значення (3) „земля, країна, держава” і (4) „країна українського народу”. Правильні 1-е і 3-е тези, але друге не переконливе. Власна назва *Україна* розвинулася безпосередньо з первісного значення „межівна земля”. Причину значеннєвого переходу від „межівної землі” до власної назви *Україна* слід шукати в розвиткові козацтва. Саме козацькі землі (первісно як межівні як з погляду українського народу, так і стосовно польської держави) стали центром національного розвитку всієї країни. Суверенна держава Богдана Хмельницького та його наступників була козацькою за своєю назвою і за своєю суттю. Тому назва України як козацької землі – козацької держави поширилася на цілу Гетьманщину аж до Стародуба. Це ж і в піснях, прислів'ях. Це мова Шевченка, який хоч і вживав слово *Україна*, але жителів її називав козаками. Спершу було слово *козак*, а потім *Україна*. Застосування назви *Україна* до всієї національної території й усього населення поступово утверджується від 70-их рр. XIX ст. Отже, „межівна земля” – „козацька земля” – назва української території та держави”. Слово *окраина* ніколи не було самостійним словом, воно могло бути фонетичним варіантом (*окріп* – *укріп*) до *Україна*. Це слово російське, штучно поширене за недавніх часів.

Об'єктивний науковий підхід до розвитку мови має враховувати: 1) структурну розбудову літературної мови, її виразові засоби й норми, пристосовані до різних комунікативних ситуацій; 2) суспільні функції національної мови, тобто мовну ситуацію в країні. Перше дійсно набувало розмаху: всотувалися народнорозмовні засоби, тривало запозичення. Що ж стосується другого, то тривало „злиття націй і їх мов”, тобто відбувалася русифікація. Радянська багатомовність оберталася російською одномовністю (С. Єрмоленко).

Літературна мова представлена п'ятьома основними функціональними стилями. Вони такі: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, стиль художньої літератури та уснорозмовний.

Науковий стиль обслуговує сферу науки – реферати, наукові статті, дисертації, підручники, навчальні посібники (терміни, абстрактна лексика, іншомовні слова, речення з дієприкметниковими й дієприслівниковими зворотами, відокремленими, вставними словами, поділ тексту на логічні частини, складні синтаксичні конструкції, схеми, діаграми, таблиці тощо). На фоні наукового стилю виділяється його підстиль – науково-популярний (доступність, коментування, живий виклад, засоби образності).

Офіційно-діловий стиль (протокол, заява, акт, анкета, характеристика, закон, указ, договір, комюніке, нота) обслуговує сферу стосунків ділових, юридично-правових, виробничо-економічних, дипломатичних. Чіткий і лаконічний виклад, однозначність формулювань, стандартизація, штампи (*слухали...ухвалили; уповноважений заявити; ми, що нижче підписалися*), слова з нейтральним значенням; інфінітивні конструкції; складні з'ясувальні, причинові, умовні, наслідкові речення.

Публіцистичний стиль – різновид літературної мови (газети, періодичні видання, агітаційно-пропагандистські матеріали). Популярний виклад фактів, подій. Доступність, яскравість викладу. Суспільно-політична лексика, терміни, емоційно забарвлені слова, фраземи. Використання дієслів наказового способу, спонукальних і риторичних речень. Звертання, модальні слова, перифрази, цитати. Власне, це поєднання наукового й художнього стилів.

Стиль художньої літератури (епос, лірика, драма) відзначається експресивністю, емоційністю, образністю. Беруть участь елементи всіх стилів, передусім уснорозмовного (діалектизми, просторіччя, жаргонізми тощо). Слова з переносним значенням, фразеологізми, метафори, порівняння, прислів'я, приказки, фольклорні вислови, слова із суфіксами суб'єктивної оцінки. Звукопис (алітерація, асонанси), новотвори. Речення різних видів і структур.

Усно-розмовний стиль – усне літературне та розмовно-побутове мовлення на наддіалектному та діалектному рівнях. Мовлення ситуативне, діалогічне. В усно-побутовому – відсутність регламентації, довільне у відборі засобів: русизми, діалектизми, просторічні слова, вульгаризми. Порушується закономірність чергування, наголошування, вимови. Різновидом усного стилю вважають ораторський стиль (монологічне мовлення, гіперболізовані елементи доказовості, повтори, заклики, афоризми, наголошена кінцівка).

Це основні функціональні стилі, бо дехто визнає ще й конфесійний стиль (мова богослужіння), стиль мови засобів масової інформації (газети, радіо, телебачення), епістолярний (мова листування).

Літературна мова протиставляється діалектній. Розрізняють говірки й говори. Говірка – найменша одиниця територіальної диференціації діалектної мови. Це засіб спілкування одного, рідше кількох населених пунктів. Протиставляються іншим говіркам набором диференційних ознак на фонетичному, акцентуаційному, граматичному, лексичному, семантичному рівнях. Ось синонімічно-варіантна група в різних східнословобожанських говірках.

Прислівник **босяка́** [бос'а'ка]. Босоніж, босо. – *Бос'а'ка по 'гал'к'е з Мат'рос'кої до'дому йшла* (Лисичанськ). Див. ще **босака́**, **б́осим**, **босіко́м**, **босяко́м**, **босяні́ж**, **босяці́орою**, **босячка́**, **босячко́м**. У контексті: – *Ко'лис' було бос'а'ком по сте'рні / і н'і'чо* (Дем'янівка); **босяні́ж** [бос'а'ні'ж]. Те, що **босяка́**. Молодогвардійськ; **босяці́орою** [бос'а'ці'уройу], присл., фам. Те, що **босяка́**. Вівчарове; **босячка́** [бос'ач'ка], присл., фам. Те, що **босяка́**. – *Бос'ач'ка по зе'м'лі хара'шо* (Золотарівка); **босячко́м** [бос'ач'ком], присл., фам. – *'Бистро зби'раі'са / поб'і'жим бос'ач'ком* (Булгаківка). Примітка: звук [ч'] у цих говірках м'який.

Говір – об'єднання говірок, близьких за фонетичними, акцентуаційними, лексичними, граматичними, семантичними ознаками. Говори української мови: *східнополіський* (лівобережнополіський), *середньополіський* (правобережнополіський), *західнополіський* // *середньонаддніпряньський*, *словобожанський*, *степовий* // *лемківський*, *надсянський* (долівський), *закарпатський*, *покутсько-буковинський*,

гуцульський, бойківський, наддністрянський, волинський, подільський. Для позначення говору використовується й термін „діалект”.

Наріччя – найбільша територіальна одиниця. Це сукупність близьких говірок, об’єднаних у говори. У сучасній українській мові виділяються три групи діалектів (наріч): північна, південно-західна й південно-східна. Такий поділ був запропонований К. Михальчуком (1872).

Північне наріччя. Фонетичні особливості: наявність дифтонгів (*вуол, вуил, вуіл*) або монофтонгів (*вул, кут, мист*); 2) наявність дифтонга *іє* (*пієч, лієс*); 3) ствердіння [р] у кінці слова та в інших позиціях (*базар, зора, вечєрат*); 4) тверда вимова звука [ц] (*хлопєц, серца*); 5) наявність звукосполучень *гі, кі, хі* (*ложкі, сухі лист*); морфологічні: 6) стягнена форма прикметників чол. роду (*молоди, дебєли*), зам. *молодий*; 7) нестягнена форма прикметників і займенників жін. і середн. роду та множини (*малая, майа, повнії*); 8) лексичні: *кяххі* (кукурудза), *в’алка* (черєда).

Південно-західні діалекти. Фонетичні: 1) вимова ненаголошеного [о], наближеного до [у] (*чо^улов’ік, со^уб’і*); 2) тверда вимова [р] (*рабий, бурйа, варйу*); 3) наявність поряд з нормативними звукосполучень [ир], [ил] (*кирниця, гилтати*); 4) відсутність подовження в імен. середн. роду (*жит’є, з’іл’є*); 5) оглушення дзвінких (*рас, ріпка*); 6) призвук шиплячого в свистячих (*з^жор’ана ніч, с^шпина, ц^чв’іте, дз^{дж}в’ін*); особливість наголошування: *п’ортрет, м’оя, н’єсе*; морфологічні: поширення флексії **-ом**: *хлопцом, коньом*; збереження етимологічного **-и**: *земли, по землі, на кони*; застарілі форми займенників при дієсловах: *зробив мі, узяв тя, ся бою* (тобто *боюся*); уживання аналітичної форми майбутнього часу (*му робити – робитиму, меш робити – робитимеш*); препозиція постфікса **-ся**: *ся схилили*; лексичні: *кліть* (комора), *н’єньо* (батько), *вуйко* (дядько), *г’авра* (барліг ведмедя), *плай* (гірська стежка), *марж’іна* (худоба).

Південно-східні діалекти. Фонетичні: „звуження” звуків [о], [є] в нових закритих складах (*віл, кінь, осінь, попіл*); змішування ненаголошених [є], [и] (*се^уло, жи^євут*); наближення ненаголошеного [о] до наголошеного [у] (*зо^узуля, то^уб’і*); пом’якшення звука [р’] (*базарь, ряма*); морфологічні: *кручою*,

диньою; *ходе, носе, робе; пита, дума, зна; лексичні: жабуруння* (водорості), *утлий* (кволий), *жирувати* (пустувати), *журавка* (ярок, с. Донцівка).

Серед відомих дослідників українського діалектного слова О. Горбач, П.Ю. Гриценко, Й.О. Дзендзелівський, Ф.Т. Жилко, О.Б. Курило, Б.О. Ларін, К.П. Михальчук, Т.В. Назарова.

Зразок зв'язного тексту
(слобожанський говір, східнослобжанська говірка)

ЯК ВИБРАТИ ГАРНУ КОРОВУ

[шоб вибрат гарну корову / треба вибират їйї по той мас'ті / йака іде до двора // нам ішли поп'ілнасті / пал'ов'і короўки / бо ў нас баба / хаз'айка ч'орнава // с'вітлим хаз'айвам нада брат' темних короў // йак бе'реш корову з база чи с хверми / треба ди'виц'а на хвостяк // йес'і в'ін жоўтен'кі / то буде молоко жирне / густе // ш'че хв'іст долже'н бут' дл'ін'ий / тоді молока ў корови буде багато // йес'лі в'ім'я хароше / оно молоч'ка буде багато // спина р'їна шоб була ў корови / не' горбата // шийа то'нен'ка / йак тоўста / по'хожа на бугайа // йес'т те'л'ата / шийї тоўс'ті / так то пагана буде корова // красно'ї мас'ті короўки / ма'нен'к'і / красно / раб'і / тоже ма'нен'к'і // б'ілі / пал'ов'і корови ве'лик'і / йїх до нас при'возили с кам'анки // йес'лі с хверми пер'вій раз ве'дут' корову / то ве'дут' йїї ўвеч'ер'і / шоб ніх'то не' бач'їў і л'уди не' поглазили //]

*Записано в с. Можняківка Новоковського р-ну
від Сохи Галини Іванівни, 1924 р.н., освіта 7 класів.*

Курс включає такі розділи: 1) вступ; 2) фонетика і фонологія; 3) орфоепія; 4) графіка і орфографія; 5) лексикологія; 6) фразеологія; 7) морфеміка; 8) словотвір; 9) граматика – морфологія і синтаксис; 10) пунктуація.

Лекція 2

Мовна ситуація в Україні

План

1. Визначальні чинники мовної ситуації.
2. Наявність мовних регіонів.
3. Двомовність чи диглосія.
4. Суржик.
5. Конкуренція мов.
6. Пуристичні тенденції.

Література

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.

Погрібний А. ДЕРЖАВНА МОВА? – ОФІЦІЙНА МОВА? – а також про ПАСПОРТНУ НАРУГУ та піар-спектакль „ПЕРЕПИС НАСЕЛЕННЯ” / А. Погрібний. – К. : Укр. вид. спілка, 2002. – 88 с.

Прадід Ю. Ф. Мовні питання в Україні 1917–2000 : документи і матеріали / Ю. Ф. Прадід. – Сімферополь : Доля, 2003. – 288 с.

Радчук В. Д. Мова в Україні: стан, функції, перспективи / В. Д. Радчук // Мовознавство. – 2002. – № 2–3. – С. 39–45.

Радчук В. Українська мова в контексті глобалізації лінгвосфери / В. Радчук // Укр. мова. – 2002. – № 3. – С. 3–14.

Тараненко О. Українська мова на сучасному етапі (кінець 1980-х–90-і роки): старі і нові проблеми / О. Тараненко // III Міжнар. конгрес україністів : Мовознавство. – Х., 1996. – С. 24–34.

Тараненко О. О. Українська мова в сучасній Україні / О. О. Тараненко // Культура слова. – К., 2000. – № 53–54. – С. 33–42.

Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 3–9.

Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – 2003. – № 1. – С. 23–41.

Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 30–55.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці : Рута. – 208 с.

Джерела

Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с. [ВТССУМ].

На кінець ХХ ст. українська мова виходить як державна мова незалежної країни, як національна мова, друга серед слов'янських за кількістю носіїв, кодифікована правописом, підручниками, словниками та граматиками. Проте це тільки зовнішній бік справи. За цим ховається ще багато проблем. Її знання й користування нею не є обов'язковими для державних діячів, службовців, не є умовою займання посад та набуття українського громадянства; її мало чути в центрах та великих містах; її літературною формою користується невелика частина громадян, причому не всі норми визнаються як єдино прийнятними.

Мовна ситуація

– законодавче закріплення української мови як єдиної державної;

– недосконалість і половинчастість нашого мовного законодавства;

– диференціація регіонів на мовному ґрунті;

– складний вузол ідеологічних та політичних нашарувань;

– суржик як наслідок двомовності, точніше – диглосії.

Місце української мови в мовній ситуації

У країні з неодномовною ситуацією мова, якій населення віддає перевагу, виростає до рівня показника її етнокультурної ідентифікації. Так, державні органи Російської Федерації заявляють не просто про захист етнічних росіян на території колишніх республік, а про захист російськомовних громадян. Зі свого боку, національно зорієнтовані кола українського

населення вбачають пряму залежність між мовою спілкування політика і його відданістю українській державницькій ідеї.

Наявність в Україні регіонів з неоднорідними традиціями

Такий стан пояснюється тривалим роз'єднанням різних частин України, уходженням їх до різних держав. У результаті вирізняється: 1) Схід і Південь, 2) Центр – Лівобережжя і Правобережжя (з їх помітною соціолінгвістичною диференціацією), 3) Захід (Галичина, Буковина, Закарпатська, Волинська, Рівненська області). Відмінність їх полягає: а) у різному ступені української національної самосвідомості та державотворчої активності і, відповідно, опору русифікації; б) у прийнятті/неприйнятті комуністичної ідеології, яка в умовах СРСР стала символом русифікації, а в пострадянський період пов'язується з прагненням до відновлення СРСР, де знову б так панувала російська мова; в) у наявності вужчих регіональних культурно-мовних виявів, наприклад поділ на „східняків” і „західняків”.

Українсько-російська двомовність

Існує два варіанти двомовності: 1) двомовність на рівні центральних органів з одномовним статусом її регіонів (Швейцарія, Бельгія), 2) двомовність по всій або значній території країни, яка завжди є асиметричною і має тенденцію переходу в диглосію – витіснення однієї з мов, у подальшу одномовність. Україна характеризується другим її типом. *За територією*: існують переважно одномовні регіони: Галичина, Волинь, Буковина (одномовні українські), Крим, урбанізований Донбас (переважно одномовний російський); Правобережжя – досить повно представлені обидві мови, але переважає українська; Лівобережжя – приблизно однакова представленість обох мов. *За територіально-соціальним принципом*: у селах переважає українська мова, у містах – російська. З початку 90-х років у містах відбуваються деякі зміни на користь української. *За соціальним станом* у містах носіями української мови є переважно селяни, сезонні робітники – вихідці із села в першому поколінні, з інтелігенції – переважно письменники, культурні діячі, науковці-гуманітарії; *за партійною належністю* українську мову підтримують організації української орієнтації, а російську – партії лівого напрямку. Іде

також поділ за *конфесійною належністю*. Позитивні зрушення засвідчує і такий факт: носії української мови вже не з такою готовністю переходять на російську мову партнера, а носії російської мови частіше в таких випадках переходять на українську.

Українсько-російська двомовність до цього часу виявляється як **диглосія**, тобто така мовна ситуація, коли обидві мови різко розмежовані за функціями. Раніше навіть у Львові більшість предметів у вузах викладалися російською мовою. Бланки виготовлялися двома мовами, а заповнювалися російською. Зі становленням України як держави поступово розширюються функції української мови.

Українсько-російська міжмовна інтерференція (суржик)

На сучасному етапі проблема суржику як найвиразнішої форми вияву інтерференції набуває принципово іншого характеру після надання українській мові статусу державної. З ним посилилася боротьба. У деяких засобах інформації російськомовних видань іронічно радять йому надати статусу літературної мови, яка б об'єднала більшість населення України. Неоднозначно сприймається він у сфері культури. Так, він використовується як засіб комізму. З другого боку, виразно відчутне незадоволення української інтелігенції з приводу надмірного випинання цих особливостей.

Конкуренція мов в інформаційному просторі

а) відчувається намагання „відчужити” російську мову від України: подання її як „іноземної”, „мови сусідньої держави”, „північного сусіда”, як мови репресивних російського і радянського режимів: практикується закадровий переклад українською мовою в телевізійних передачах; включення до освітніх програм російської літератури до загального курсу зарубіжної. З протилежного боку – продовження трактування української мови як „спільноруської”, продовження протиставлення східноукраїнської і галицької культур та мовних практик (перша подається як ближча до російської, а друга – до польської); підкреслювання для української мови як мови Шевченка чужорідності багатьох мовностилістичних явищ західноукраїнської мовної практики („в отторгнутой Галиции, при австрийской подтравке, были выращены искаженный украинский ненародный язык, нашпигованный немецкими и

польськими словами, и соблазн отучить карпатороссов от русской речи...” – О. Солженіцин);

б) припинення чи обмеження радіо- і телепередач з Росії, а також випуск у телеетер великої кількості закордонних фільмів у перекладі українською мовою, що викликало резонанс як в Україні, так і в засобах масової інформації в Росії;

в) взаємні претензії щодо мовної практики опонентів: „разговаривать на мове”, „самостийная Украина”, з другого боку, „общепонятный язык”, „товаріщі”.

г) „україномовність” і „російськомовність” – це належність до різних не тільки мовних, але й культурних соціумів. Звідси й протиставлення на шкалі культурних цінностей у таких крайніх формах, як продовження трактування української мови як „простонародної”, „селянської” (українською мовою не можна написати „Войну и мир”, бо не може бути двох Безухових). З другого боку, українська мова – морально вища проти російської, бо вона не має брутальних і цинічних лайок (мат „російський”). Крім того, форми синтаксичного керування у вислові „одружитися з нею” і рос. „жениться на ней” відбивають різне ставлення до жінки – її рівноправність і нерівноправність з чоловіком (приклад І.Огієнка, який використовується і в сучасній мовній полеміці);

г) полеміка про „старшість” мов.

Нові елементи в мовній ситуації

а) дедалі більше проникнення англійської мови – в економічній і політичній сфері – у назвах магазинів, товарів, телепрограм. У термінології нових галузей науки й виробництва як другої мови. На бланках, візитних картках.

Мовна політика

Закон „Про мови в Українській РСР” прийнятий 1989 р. в атмосфері всенародного піднесення, у якому гарантувався всебічний її розвиток і функціонування. Пізніше ці положення були внесені до Конституції України. У 1991 р. Радою Міністрів УРСР для реалізації Закону була прийнята „Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року”. Позитивне було те, що розширилось поле діяльності мови, особливо в сферах освіти, радіо, телемовлення, створювалися словники. Проте програма не виконувалася як через суб’єктивні причини

(пасивне саботування і пряме гальмування внаслідок відсутності відповідальності за це, пор. мова реклами, вивісок, оголошень, маркування товарів), так і об'єктивні (брак літератури, жорстка економічна криза) фактори.

Рух за надання російській мові статусу другої державної, або офіційної, бурхлива хвиля протесту національно зорієнтованих сил. Поступова переорієнтація державної влади в розв'язанні даної проблеми на мовну регіоналізацію.

Обережність державної політики в мовній сфері, прагнення до уникнення радикальних заходів (певне відкочення назад у впровадженні української мови для займання посад і набуття українського громадянства). Відсутність культурно-мовного протекціонізму для української мови, україномовної друкованої продукції. Відсутність державних органів, які б здійснювали вироблення мовної політики й стежили за її дотриманням.

Ідеологізація і політизація мовних питань

Наслідок бездержавного існування нашої країни в тіні інших мов, орієнтування на мови інших народів, наявність у мові різних тенденцій – і як наслідок – відсутність єдності поглядів на її справжню природу й шляхи розвитку.

Сучасний стан літературної мови

В основному літературна мова сформована, що фіксується правилами, граматики, словниками, підручниками. Проте: а) недостатня соціальна база функціонування української літературної мови внаслідок конкуренції з боку російської, б) певний стереотип як мови „письменників”, а тому мови штучної, в) недостатня обов'язковість та авторитетність для її носіїв її норм, г) функціонування переважно в її писемній формі, наявність певних лакун у певних стилях унаслідок відсутності соціального запиту, ґ) сліди колишнього поділу на східноукраїнську і західноукраїнську, д) наслідувальний характер запозичень, численні кальки, е) недостатній автоматизм у володінні літературною мовою, тому що мова для багатьох вивчена, а не материнська, через брак достатньої практики поза межами родини чи роботи.

Пуристичні тенденції

Докорінні соціальні зміни відбиваються насамперед у мові. Одна з тенденцій розвитку мови – пуризм. У свій час

Л. Булаховський писав: „...пуристичні тенденції звичаєм гостріше підтримує народ, який стоїть перед більшою або меншою загрозою денаціоналізації, ніж нація, готова до наступу на інших”. Пуристичні тенденції виявляються у відштовхуванні від чужорідних слів. Так, в останній час у ЗМІ вживаються слова *поціновувач*, *слугувати*, *виокремлювати* замість *цінитель*, *служити*, *виділяти*. Іноді це й мода, часом знайомство з діаспорною літературою. Повертаються й глибинні слова: *віче*, *гривня* (з вересня 1996 р.), знані ще в Київській Русі. Слово *державець* (XV ст.), *співтовариство* (XVII ст.). У XIX ст. активізувалися слова *часопис*, *правник*. Слова *довкілля*, *складнощі* сприймаються як неологізми. Активізувалися *покликання* (зноска), *приймальня* (приймона), *наклад* (тираж), *соборний* (об'єднаний), *оруда* (керівництво), *лексикон* (словник), *чинник* (фактор), *відділок* (відділення), *вакації* (канікули), *кав'ярня* (кафе). Зросла кількість варіантів: *канадський* – *канадійський*, *датчанин* – *данець*, *бізнесмен* – *бізнесовець*.

Ю. Шевельов: „помірний пуризм до певної міри корисний тим, що перешкоджає надто швидкій і численній появі чужих слів”.

Нові явища в сфері номінації. Постають нові слова чи повертаються с давніх, питомі, характерні культурологічні назви: *просвіта*, *злука*, *соборний*, *менишина*, *спільнота*; *поїзд „Оберіг”*, *журнал „Дивослово”*, *крамниця „Берегиня”*, *кафе „Чумак”*; *застій*, *перебудова*, *гласність*, *демократизація*, *ринок*, *валюта*, *долар*, *відродження*, *розбудова*, *в Україні* (як державі, а не просто краї).

Лекція 3

Фонетика. Загальні питання

1. Мова й мовлення.
2. Фонетика і її складові частини.
3. Три основні аспекти вивчення звуків.
4. Сегментні і суперсегментні мовні одиниці.
5. Зв'язок фонетики з іншими дисциплінами.

Література

Булаховський Л. А. [Фонетика] / Л. А. Булаховський // Вибрані праці в п'яти томах. – К. : Наук. думка, 1975. – Т. 1. – С. 57–60.

Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української мови : учб. посіб. для студ. філол. фак. / Ю. О. Карпенко. – Одеса, 1996. – С. 3–21.

Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. шк., 1951. – Т. 1.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 16–33.

Сучасна українська мова : підручник / за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С. 8–11. (Автор розділу В. В. Різун).

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 43–49.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – С. 11–20.

Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981. – С. 3–20.

Українська мова. Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Мова і мовлення. Мова існує в двох площинах: в уяві (мовні засоби), і в говорінні (мовлення). Мова – це набір виражальних засобів (морфеми, слова, моделі слів, правила змінювання, правила поєднання слів). Мовлення – практичне використання виражальних засобів (складання й сприйняття речень, тексту, сам текст, наповнення й реалізація моделей). Мова – це абстракція, вона існує в головах людей. Мовлення конкретне, це мова в дії, це текст, вона існує в говорінні. Мова – явище, незалежне від індивіда, властиве всьому етносу; мовлення індивідуальне, його кожен може творити по-своєму, але в межах, визначених мовою. Мова – явище стабільне, мовлення динамічне; мовець щоразу використовує мовні засоби по-іншому. Мова ієрархічно влаштована: система фонем, система морфем, система відмінків, дієслівних форм; мовлення має лінійний характер, де кожен його елемент іде один за одним – звук за звуком, слово за словом. Мова реалізується в мовленні, мовлення реалізує мову, формує і живить мову. Одне без одного вони не можуть існувати. У мові переплітається суспільне й індивідуальне, загальне й конкретне, ідеальне й матеріальне.

Мова – явище суспільне, а не біологічне. Але багато чого в ній пояснюється біологією: голосні й приголосні, наприклад. Мова – продукт розумової діяльності людей, їх рухливих органів, голосових зв'язок, язика, губів. Мовлення – єдиний об'єктивний прояв мови.

Існуючі тексти, акти мовлення, будь-яке оформлення й формулювання думки – усе це оприлюднюється звуками. Звуки є фізичною величиною і тому можуть сприйматися – і ця їх властивість робить можливим саме існування мови. Адже всі інші нефонетичні величини є одиницями ідеальними і без допомоги звуків сприйматися не можуть. Часом скажуть, що все те можна записати літерами. Проте це неможливо. Літери лише умовні позначення звуків. Без них неможливі й літери.

Отже, мова – система, упорядкована сукупність структур, *одиниць мови* – фонем, слів, граматичних форм, синтаксичних схем, словосполучень і речень. Мова пасивна, статична, об'єктивна, обов'язкова, незалежна від ситуації, нецілеспрямована.

Мовлення – активне, динамічне, суб'єктивне, індивідуалізоване, довільне, цілеспрямоване, ситуативно зумовлене.

Основна дисципліна, що має справу із зовнішньою звуковою стороною мови, це фонетика. Вона вивчає не тільки звуки, а і їх зміни, поєднання, а також склад, наголос, інтонацію. Розрізняють описову й історичну фонетику. Описова вивчає звукову систему на певному етапі її розвитку. Історична фонетика вивчає розвиток звукової системи мови протягом ряду епох: виникнення або занепад певних звуків, еволюцію певних явищ, процес становлення сучасної фонетичної системи.

Залежно від об'єктів вивчення та великою мірою – від методів їх опрацювання важить розрізнення фонетики і фонології. Під фонологією розуміють функціональну фонетику, коли „старанно враховується, якою мірою звукові риси певної мови надаються для розрізнення (протиставлення одна одній) можливих одмінностей у значеннях слів або їх форм” (Л. Булаховський). Дисципліну природничого (біологічного) характеру становить фізіологія мови, що вивчає фізіологічні особливості утворення й функціонування звуків та

їх сполучень. Генетично звуки давніші від фонем. Але мова сформувалася тоді, коли сформувалася фонологічна система. Наукову дисципліну порівняно невеликого значення являє собою експериментальна фонетика, яка вивчає природу вживаних у певних мовах звуків за допомогою різних приладів. У віданні фізики входить щодо складу її елементів в акустичному (слуховому) відношенні акустика (Л. Булаховський).

Розрізняють лінійні й нелінійні звукові одиниці. Лінійні, або сегментні, звукові одиниці – це звуки й склади. Лінійними вони називаються тому, що слідуєть один за одним, сегмент за сегментом, у мовному потоці. До нелінійних, або суперсегментних, одиниць належать наголос та інтонація. Їх не можна вимовити ізольовано, вони ніби нашаровуються на звукові послідовності.

Безсумнівний зв'язок фонетики з іншими мовними дисциплінами – з орфоєпією, лексикою, морфологією, синтаксисом, орфографією, стилістикою. Звукова сторона мови вивчається й орфоєпією. Орфоєпія базується на даних фонетики, встановлює правильність уживання звуків, звукосполук, наголошування, мелодики, але не займається вивченням артикуляційно-акустичної природи звуків. Орфоєпію цікавить, що слово *[без-бес]суфіксний* можна вимовити двояко; що у слові *портрét* наголошується другий склад, але не займається вивченням акустичних характеристик звуків [з] і [с] чи характером наголосу, зокрема, що він динамічний. Оскільки кожне слово – це певна послідовність звуків, мовна оболонка слова, що має значення, пов'язана з лексикою (*там – дам – сам*). Про тісний зв'язок фонетики з морфологією свідчить чергування звуків (*везу – віз*), морфологічні форми (*долина, долини, долині, долину*). Кожне речення має ритмомелодичну завершеність, отже, простежується зв'язок фонетики і з синтаксисом. Зв'язок фонетики з орфографією виявляється в алфавіті, у правилах читання букв і їх сполук, у принципах орфографії. Засоби фоностилістики (алітерація, асонанси, ритмічне членування, римування, звуконаслідування) єднають фонетику зі стилістикою.

Фонетика має теоретичне й практичне значення. Теоретичне значення обумовлюється тією роллю, яку відіграє

звукова сторона мови в житті суспільства взагалі. Вона виконує суспільну функцію, бо є втіленням людського мислення. Вона дає теоретичні основи для наукового вивчення інших розділів мови. Практичне значення фонетики незаперечно при вивченні іноземних мов; при навчанні глухонімих; при виправленні дефектів мови; при навчанні дикції; у медицині при лікуванні „вовчої пащі”; в електроакустиці; у кібернетиці.

Україна славиться прекрасними фонетистами, починаючи з Олени Курило. Це – Л.А. Булаховський, М.Ф. Наконечний, Н.І. Тоцька, Л.І. Прокопова, Ю.О. Карпенко та ін. У Києві закінчив гімназію і працював Л.В. Щерба.

Особливо вирізняється постать Наконечного Миколи Федоровича, 1900 р. народження, с. Новий Тагамлик (Полтавщина). Закінчив Полтавське ІНО. Досліджував проблеми фонетики, діалектології, історії мови, культури мови. У „Курсі сучасної української літературної мови” (1951) виклав фонетичну й фонологічну системи в статичній й динамічній. Йому ж належить розділ „Орфоепічні норми та їх значення”. Уклав „Програму з української діалектології” (1941, 1949).

Фонетика – (від гр. *фонетікос* – звуковий, голосовий) – 1) звукова будова мови, 2) розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови. Звуки є фізичною величиною, можуть сприйматися, ми їх чуємо, вимовляємо. Фонетика досліджує не просто звуки, а всю звукову будову мови – склади, звукосполучення, ритмічні структури (фонетичні слова), синтагми, фрази, суперсегментні одиниці, тобто ті, що накладаються на лінійне мовлення (наголос, паузи, інтонація). В основі цієї групи одиниць лежить звук.

Звук – коливання пружного середовища (повітря), що втворюється апаратом мовлення і сприймається апаратом слуху. Звук – найдрібніша акустико-артикуляційна одиниця. Поняття *звук* набагато ширше, ніж *звук мовлення*. Звук грому, який слідує за блискавкою, дзенькіт розбитого скла, шум у верхів'ях дерев, загальний шум великого міста – теж звуки, але не звуки мовлення. Для передачі суспільно істотних немовних звуків людина виробила спеціальну групу слів – звуконаслідувальних. Гавкіт собаки по-українськи *гав-гав!*, а російськи – *гаф-гаф!* Виходить український собака гекає, а російський – гекає. Не існує в світі двох мов, які мали б

однакову систему звуків. Польська мова має носові звуки, українська їх не має. Українського фарингального (глоткового) звука [ɣ] немає в жодній слов'янській мові. Звук – це знак. За кожним предметом, поняттям закріплений один знак або їх сукупність (звук, слово, фразеологізм). Звук – знак матеріальний: коливання повітря, що діє на перетинки вуха. Свою означеність знак дістає тільки в системі якоїсь мови. Так, *бук* – укр. „дерево”, англ. *book* „книжка”, нім. *Vog* „передня частина чогось”, фр. *bois* „козел”.

Розрізняють **три основних аспекти вивчення мовних звуків**: фізичний, анатоμο-фізіологічний і соціальний (фонематичний).

Фізичний аспект складають такі характеристики, як висота, сила, тривалість і тембр звука.

Висота – кількість коливань звукової хвилі на одиницю часу. Більша частота коливань – вищий звук. Частота коливань у жінок приблизно в півтора раза більша, ніж у чоловіків, тому в жінок звук вищий. Це пояснюється тим, що в жінок і дітей голосові зв'язки коротші, а значить число коливань на одиницю часу в них більше. Висота вимірюється в герцах. **Герц** – це одне повне коливання за секунду. Людина здатна сприймати звуки в межах 16–20000 герц. Нижче 16 – інфразвуки, вище 20000 – ультразвуки.

Сила звука визначається амплітудою коливання голосових зв'язок (відповідно звукової хвилі). Чим вища інтенсивність коливання, тим більша сила звука. Найвищий ступінь інтенсивності звука – *крик*. Існують також соціальні оцінки сили звука: *репетеує, горланить, верещить як різаний, шепоче*. У межах слова найбільшу силу має наголошений звук.

Тривалість (довгота) звука визначається часом його вимови, вимірюється тисячними долями секунди, які зветься ще **сигмами** (за назвою грецької букви, якою позначаються). В українській мові тривалість звука не має фонологічного навантаження, а тому й не належить до істотних ознак мови. Загалом же при однаковому темпі наголошений голосний триваліший, ніж ненаголошений. Серед приголосних найвищу тривалість мають африкати, а найнижчу – приголосний [p].

Тембр (фр. timbre – дзвіночок) звука створюють обертони (гармоніки), додаткові тони й шуми, що накладаються на основний тон. Гармоніки виникають унаслідок коливання частин голосових зв'язок (половина, чверть). Тембр різниться від людини до людини, оскільки різний у них основний тон і обертони. За тембром вирізняють звуки: *світлі, темні, блискучі, матові* (світлові характеристики); *м'які, гострі, сухі, шorstкі* (дотикові характеристики); *повні, пусті, широкі, масивні* (просторово-об'ємні характеристики). Через тембр та інтонацію створюється уявлення про мовця, його стан, характер, темперамент.

Важливі також тони і шуми.

Тони утворюються ритмічними коливаннями звукової хвилі.

Шуми утворюються неритмічними коливаннями звукової хвилі. Тони й шуми забезпечують поділ звуків на голосні й приголосні.

Лекція 4

Фонетика. Голосні і приголосні звуки. Класифікація звуків. Фонетична транскрипція

План

1. Голосні та приголосні звуки.
2. Класифікація звуків: артикуляційна та акустична.
3. Палаталізація приголосних.
3. Фонетична транскрипція.
4. Наукова транскрипція.

Література

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір /О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986. – С. 41–44; 92–109.

Дорошенко С. І. Оглушення дзвінких у кінці слова – орфоепічна норма української мови / С. І. Дорошенко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць. – Харків : ХДПУ, 1998. – Вип. 1. – С. 3–11.

Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української мови : учб. посіб. для студ. філол. фак. / Ю. О. Карпенко. – Одеса, 1996. – С. 29–81.

Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А.Булаховського. – Т. 1. – К., 1951. – С. 158–239; 481–513.

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 418–431.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 22–33; 42–43.

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 50 – 217; 418–431.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенко. – К. : Вища шк., 1997. – С. 24–50.

Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н. Тоцька. – К., 1981. – С. 34–38; 142–154.

Усі звуки поділяються на голосні і приголосні. Вони розрізняються функціональними, артикуляційними та акустичними ознаками. Функціональна ознака голосних полягає в тому, що вони утворюють склади, приголосні ж не утворюють складів, а тільки прилягають до голосних – приголосні (при голосних). Артикуляційно голосні не зустрічають відчутної перешкоди при вимовлянні: голосний канал максимально відкритий, у той час як приголосні обов'язково при творенні потрапляють на якісь перепони, а ротова порожнина звужується. Тому при вимові приголосних тиск повітря на мовні органи сильніший, ніж при вимові голосних. Акустично ж голосні є тональні, тобто утворюються тонами, регулярними коливаннями зв'язок (звукової хвилі), а в звучанні приголосних обов'язково присутній шум або тільки шум. Голосні часом називають **вокальними** (від лат. *vokalis* – голосний), а приголосні – **консонантними** (лат. *consonans*, род. відмінок *consonantis* – приголосний) звуками. Відповідно сукупність голосних – **вокалізм**, сукупність приголосних – **консонантизм**.

Існують певні труднощі в **класифікації** звуків. Часто таблиці в підручній літературі називають то класифікацією звуків, то класифікацією фонем. Але ж класифікація матеріальних одиниць, як класифікація артикуляційна й акустична, може бути тільки класифікацією звуків. Проте фонема звичайно має численні звукові вияви, алофони, власне,

репрезентується багатьма звуками. Тому класифікація базується на головному вияві фонемі, який може бути тільки звуком. А фонема ж величина не артикуляційна чи акустична, а функціональна, їй притаманні диференційні ознаки, а не акустичні чи артикуляційні.

Голосні звуки утворюються голосом (тонами), що є наслідком періодичних коливань голосових зв'язок під натиском видихуваного повітря. Їх 6: [а], [о], [у], [е], [и], [і]. Існують три класифікаційні ознаки голосних: ряд, піднесення й огублення. **Ряд** встановлює місце артикуляції голосних у горизонтальному напрямі. Для звуків української мови найістотнішими є передній і задній ряди. **Піднесення (підняття, ступінь підняття)** визначає артикуляцію у вертикальному напрямі. При цьому спинка язика може максимально наблизитися до верхнього піднебіння (голосні високого піднесення **і, и, у**), підніматися в значно меншій мірі (голосні середнього піднесення **е, о**) і практично зовсім не підніматися (голосний низького піднесення **а**). Найбільше клопотів завдає звук [и]. М.Ф.Наконечний вважає його звуком передньо-середнього ряду й високо-середнього піднесення (1951). Н.І.Тоцька виділила для нього вже четверте піднесення, назвавши його високо-середнім.

За участю губ голосні звуки української мови поділяються на лабіалізовані, або огублені (**о, у**) і нелабіалізовані (**і, и, е, а**). Риси голосного звука найкраще вирізняються в наголошеній позиції або в позиції перед твердим приголосним чи в ізольованому вживанні, які називаються сильними.

Приголосні звуки класифікуються за такими ознаками:

а) за участю голосу і шуму; б) за місцем творення; в) за способом творення.

І. За участю голосу й шуму розрізняють сонорні й шумні.

Сонорні (лат. sonorus – звучний) – творяться шумом і голосом, але переважає голос: [р], [л], [м], [н], [в], [й], [л'], [р'], [н'].

Шумні – творяться шумом або за участю шуму й голосу: [б], [г], [ґ], [д], [дж], [з], [дз], [дз'], [с'], [т'], [ц'] та ін.

Серед них виділяють дзвінки і глухі. Дзвінки – це шумні, утворені за участю голосу, глухі – шумні, що утворені самим шумом.

Дзвінки й глухі утворюють 11 акустичних пар

**б г г д ж дж з дз д з' дз' –
п х к т ш ч с ц т с' ц' ф**

Звук [ф] увійшов до українського консонантизму значно пізніше з інших мов, а тому належної пари в українському консонантизмі не знайшов, він безпарний. У діалектному мовленні він замінюється на інші звуки – [хв]акт, [хв]абрика, мікро[хв]он.

II. За місцем творення розрізняють:

а) губні: **б п в м ф**

б) передньоязикові: **д т з с ц жд ж ш ...**

в) середньоязикові: **й (д' т' н' л')**

г) задньоязикові: **г к х**

г) глотковий: **г**

III. За способом творення розрізняють:

а) проривні (зімкнуті, вибухові): **б п д д' т т' г к**

б) фрикативні (лат. fricare – „терти”, щілинні, спіранти):
ф з з' с с' ж ш г х в й

в) африкати (зімкнуто-щілинні, зсунуті, притерті): **дз дз' ц ц' дж ч**. Від лат. affricare „втирати” – складні звуки, утворені злиттям двох артикуляцій: спочатку зімкнення, а потім щілина.

г) зімкнено-прохідні: **м н н' л л'**. Спочатку утворюється зімкнення, але видихуване повітря йде в обхід його, через ніс або по боках язика. Відповідно перші три звуки – носові, а два останні – бокові (латеральні).

г) вібранти (дрижачі): **р р'**

М'які приголосні. Пом'якшення, або палаталізація, приголосних досягається додатковим наближенням спинки язика до твердого піднебіння. Оскільки ступінь наближення різний, то й м'якість неоднакова.

1. М'які, або палатальні (від лат. palatum – „піднебіння”):
д' т' н' л' й

2. Пом'якшені (палаталізовані): **з' с' ц' дз' р'**

3. Напівпом'якшені (напівпалаталізовані):

а) губні: **б' п' в' м' ф'**; б) шиплячі: **ж' ч' ш' дж'**; в) задньоязикові: **г' к' х'**; г) глотковий: **г'**.

Напівпом'якшена вимова характерна й для подовжених чи неподовжених шиплячих: *подорожжю, ніччю, харчю*.

Додаткові артикуляційні ознаки приголосних

1. Подовження та подвоєння приголосних.

Терміном **подовження** називаються довгі приголосні, що стоять у межах синхронічно одної морфеми (*волосся, знання, життя, Ганна*). А терміном **подвоєння** – довгі приголосні, що з'явилися внаслідок збігу на межі двох морфем чи навіть слів (але в межах одного фонетичного слова): *стінний, осінній, роззява, з землею*.

2. Веляризація приголосних.

При вимові приголосних до їх артикуляції може додаватися піднесення задньої спинки язика до м'якого піднебіння (*velum*). Цей артикуляційний рух називається **веляризацією**. Завжди веляризованими є жиплячі (**ж ч ш дж**). Щодо веляризації інших приголосних, то вона звичайно спорадична і в різних мовців. Так, на заході України можлива вимова звука [л] як нескладового [љ]. Перехід завершується лабіалізацією, тобто подовження ротового резонатора витягнутими губами. У літературній мові цей процес дав чергування л – љ у кінці дієслів минулого часу (*читав, писав*), але *читала, писала*. І як історично перед приголосними: *вовк, шовк*.

3. Лабіалізація приголосних.

Лабіалізація приголосних досягається шляхом висунення губ уперед і їх зближенням. Це звужує вихідний отвір і знижує тон звука, тому процес цей ще називається **бемольністю**. Перед голосними [o], [y] лабіалізованого відтінку набувають усі приголосні, у чому проявляється процес акомодатії (приспосовування) приголосного до наступного голосного. Пор.: *бук, боком* – *бик, бак*. У двох перших випадках маємо справу з лабіалізованим **б**, а в двох останніх – з нелабіалізованим. У науковій транскрипції вони позначаються знаком градуса: [b°] [b°оком], [b°ур].

4. **Оглушення** дзвінких у кінці слів (теза С. Дорошенка). Часом твердять, що дзвінкі приголосні в кінці слів оглушуються. Однак у посібниках Ф. Жилка („Нариси з діалектології української мови”, 1966) та С. Бевзенка („Українська діалектологія”, 1980) спостерігається

неузгодженість. Спочатку твердиться щодо північного й південно-східного наріччя, що дзвінки приголосні не оглушуються. А в аналізі конкретних груп говірок – що вони оглушуються. Про південно-західне наріччя звичайно пишуть, що тут дзвінки оглушуються, а в подільських – „зберігають свою дзвінкість”. Проте записи тут свідчать про наявність форм **зарас, черес, назат, гот, пирет** (перед), **убіт** (обід), **хліп** (хліб), **шоп** (щоб), **міх** (міг), **аш** (аж) та ін. Навіть на території середньонадніпрянських говірок деінде із цим зустрічаємося (**замуш, гот, упирет, хліп**). Така вимова спостерігається в багатьох словесників, журналістів, учителів, ведучих радіо- і телепередач. Особливо значуще – у поетичних творах:

Нехай огонь, що в бурі не потух,

Благословляє бунтівничий плуг! (М. Рильський).

Ось інші приклади С. Дорошенка, наведені в статті „Оглушення дзвінких у кінці слова – орфоепічна норма української мови” (1998): **зарас, рас, союз, черес, нарот, такош, друх, доріх** (учені, державні діячі, письменники, інтелігенція). Особливо показові приклади в поетів. У Т. Шевченка: **куліш – їж, знайш – заміж**; в О. Олеся: **моїх – міг, забудь – зовуть**. У Григорія Бойка:

Я, сестричка й менший **брат** –

Втрюх збирали **виноград**.

Заключає статтю теза: „Надання оглушенню кінцевих дзвінких статусу орфоепічної норми вимагає введення до „Українського правопису”... („Лінгвістичні дослідження”, вип. 1, X., 1998, с. 11).

Фонетична транскрипція

Орфографія тільки приблизно передає звуковий склад мови. Буває, що навіть букв немає для окремих звуків. Для наукового вивчення звукового складу мови, у діалектологічних експедиціях користуються спеціальним фонетичним письмом.

У тих випадках, коли треба точно передати в письмовій формі звуковий склад слів чи текстів, застосовується спеціальний запис – фонетична транскрипція. Під фонетичною транскрипцією розуміють так зване звукове письмо (запис звуків), яке позначає на письмі звуки в усьому багатстві їх фізіолого-акустичних властивостей.

Існують певні правила запису.

1. Певному звукові відповідає тільки один знак, а той позначає тільки один звук.

2. Звичайно використовують букви національного алфавіту.

3. Важливо передати наголос, довготу звуків, ступінь м'якості приголосних, лабіалізацію, нечітку вимову ненаголошених голосних, для чого вживають додаткові букви й позначки.

4. Система по можливості повинна бути проста й аналітична, тобто давати можливість позначати якимось одним знаком цілий ряд звуків (наприклад, м'якість чи довготу звуків).

5. На початку минулого століття О.Єсперсен запровадив квадратні дужки.

6. Транскрипція використовує діакритичні знаки: ı, ı̇, л: (˘) (акут), е^н, и^с, о^у, (˘) (апостроф, знак напівм'якості), лігатура (дз, дж) .

7. В основу Ф.Т. покладено український алфавіт, але без літер **я, ю, є, ї, щ, ь**.

У нас немає єдиної загальноприйнятої системи транскрипції. Л. Зіндер називає такі п р и ч и н и :

– відсутність єдиної класифікації мовних звуків – основи транскрипції;

– нерозрізнення фонетичної і фонологічної транскрипції;

– інерція звички, що склалася під впливом школи і традиції.

Зразки запису фонематичної та спрощеної фонетичної транскрипції:

1. *Люблю чернігівську дорогу – весною, влітку, восени.*

Там досі моляться Стрибогу високі в сонці ясени
(Л.Костенко).

Фонематична транскрипція

/л'убл'у черн'ігівс'ку дорогу / вес'нойу / вл'ітку / восе'ни //

там |досі| мол'ат'са стриб'огу ви'сокі в |сонці| йасе'ни // /

Фонетична транскрипція

[л'убл'у че'рніг'і'їс'ку дорогу // ве'с'нойу / ʎ'л'ітку / восе'ни//

там |досі| мол'ац':а стрі'богу ви'сок'і ʎ'сонці| йасе'ни //]

2. Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку (М.Коцюбинський).

Фонематична транскрипція

/сн'іги в'пали великі / і андр'ій радо прокидає од порога до воріт стежку//

Фонетична транскрипція

[сн'іги ўпали ве"лик'і / і андр'ї радо проки"дає од порога до воріт стежку//]

3. Одним із яскравих складників культури народу є його мова. Занурюючись своїм корінням у міфологічний світ давнього народного світосприймання, вона зберегла для нас багато воістину неперевершених зразків етносимволіки слова й виразу (В. Жайворонок).

Фонематична транскрипція

/ одним із йаскравих складників кул'тури народу йе його мова // занур'уйучис' своїм кор'ін'ням у міфологічний світ даўного народного світосприйм'ан'я / вона зберегла для нас багато воістину неперевершених зразків етносимволіки слова й виразу //

Фонетична транскрипція

[одним із йаскрави"х складни"к'їу кул'тури народу йе його мова // занур'уйучи"с' своїм кор'ін'ам у м'іфологічний св'іт даўного народного св'ітоспри"ман'а / вона збе"рег"ла для нас багато воісти"ну не"пе"ре"верше"ни"х зразк'їу етноси"мволіки слова і виразу //].

1888 р. Міжнародна фонетична асоціація виробила спеціальну систему запису – міжнародний фонетичний алфавіт (МФА), первісно на основі латинського алфавіту. Потім його багато разів доповнювали, переробляли.

Існує й так звана практична транскрипція – запис засобами національного алфавіту іншомовних власних назв, термінів, неперекладних слів. Відсутні звуки передаються близькими. Застосовується в номенклатурах, преїскурантах.

Лекція № 5

Наголос. Орфоепія. Мелодика

План

1. Наголос. Види наголосів.

2. Орфоепія. Основні риси української літературної вимови.

4. Мелодика.

5. Інтонація.

6. Ритмічна структура.

Література

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986. – С. 92–109.

Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української мови : учб. посіб. для студ. філол. фак. / Ю. О. Карпенко. – Одеса, 1996. – С. 125–141.

Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – К., 1951. – С. 158–227; 481–513.

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 340–401.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 18–19; 21–22; 83–101.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997. – С. 71–85.

Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н. Тоцька. – К., 1981. – С. 132–154.

Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Рад. шк., 1984.

Вихованець І. Р. Таїна слова / І. Р. Вихованець. – К., 1990. – С. 180–193 (Наголос).

Дорошенко С. І. Оглушення дзвінких у кінці слова – орфоепічна норма української мови / С. І. Дорошенко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць. – Харків : ХДПУ, 1998. – Вип. 1. – С. 3–11.

Джерела

Орфоепічний словник / уклад. М. І. Погрібний. – К. : Рад. шк., 1984. – 629 с.

Орфоепічний словник української мови : в 2 т. / уклад.: М. М. Пещак та ін. – К. : Довіра, 2001. – Т. 1–2.

Виділення одного із складів за допомогою артикуляційних засобів – м'язового напруження, тривалості, сили голосу називається **наголосом**. Перші акцентовані пам'ятки з'явилися в XIV ст., а систематично – з другої половини XVI ст. Л.Зизаній у своїй граматиці називав його грецьким терміном **просодія**. Правда, тут же в дужках ставить і власну назву – **припіло** (1596). У першій половині XIX ст. – **слогоудареніє** або **голосовдар** чи **гласовдар**. І лише з другої половини XIX ст. уживають термін **наголос**. Лат. **accentus** означає „приспів”, звідси – **акцентологія** (кінець XIX ст.). Уперше вжив Р.Ф. Брандт. Ще О. Потебня вважав, що акцентологія буде окремою наукою. Він написав і першу монографію – „Ударение”(так її умовно називає В. Ю. Франчук). Тут багато йдеться про наголошування українських слів. У 1943 р. Л. Булаховський видає посібник „Український літературний наголос”.

Наголос служить засобом фонетичної організації слів: навколо наголошеного складу групуються ненаголошені. Під наголосом голосні чуються чітко, а ненаголошені дещо змінюють свою кількість і якість. В українській мові наголошені голосні характеризує більша тривалість, виразний тембр. Тому він за його фонетичною природою характеризується як кількісний, якісний і як силовий (динамічний). Але визначальною рисою є його кількість. Тому його можна назвати кількісним (довготним, або квантитативним).

Наголос належить до суперсегментних одиниць мови, оскільки він нашаровується на сегментні (лінійні) одиниці – фонемі й склади.

Службові слова звичайно передають свій наголос повнозначному. **Енклітики** – передали наголос попередньому слові (*прийшо́в би, іди́ть же*). **Проклітики** – наголос передали наступному (*під кле́ном, за на́ми*).

Рідко наголос переноситься на службові слова, зокрема прийменники:

- Блукав я **пó** світу чимало (М. Рильський).
- Сад потягається **зó** сну (М. Рильський).

– **Ті** ж мене підманула, **ті** ж мене підвела
 В українській мові наголос вільний, різномісний, тому що може припадати на будь-який склад: *діво, дивітисся, дивувáтисся*. Є мови, у яких наголос постійний – у чеській на першому, у французькій на останньому, у польській на передостанньому. Розрізняють рухомий наголос (змінює місце у формах одного й того ж слова: *рукá – ру́ки, головá – го́лови*) і нерухомий (*збі́рник, збі́рника, збі́рники*). Він виконує диференціюючу роль: *Словá – полова, але вогонь в одежі слова* (І.Франко); *У вас правá, ми ж – охоронці пра́ва* (Л.Костенко). Пор. ще: *пла́кати – плака́ти, діва – дивá, раді́й – радíй*. Або ж виступає як розрізнявач граматичних форм: *переки́дати – перекида́ти, вимі́ряти – виміря́ти, розки́дати – розкида́ти*.

Розрізняють так званий поетичний наголос.

Авже ж тая криниченька

гaтoм загачéна.

А вже ж тая дівчинонька

з іншим заручéна.

Ти думаєш, дурню,

Що я тебе люблю.

А я тебе, дурню,

словами голублю.

У піснях:

1. *Ой косів я сіно-сіно, косів я осóку,*

Ой любів я дівчиноньку тонéнку, висóку.

2. Ой на **гóрі** два дубкі, два дубкі / та й злиліся **докупкі**.

3. Проснётся матінка моя / **Будé** пита́ть, де **бу́ла** я.

4. Била мене мати **бéрезовим** прутом
щоби не стояла з молодим **рекрúтом**.

5. Ой ти дівчино, гáрна та пішна,

Чогó до мене гуля́ть не вийшла.

Я виходíла, тебе не **бу́ло**,

Я посто́яла та й повернула.

6. А я з сестро́ю трохи **постóю**, А я з сестро́ю трохи **постóю** –

Не та розмо́ва / не **ті́ї** **сло́ва**, Не біле личко, не чорнобро́ва.

Емфатичний наголос підкреслює емоційне значення слова й на письмі передається повторенням складів або літер, у вимові – інтонацією.

Про-о-о-пало добро! (Остап Вишня).

Синтагма – ритміко-інтонаційна єдність, мовленнєвий такт, що складається з одного чи кількох слів, об'єднаних у смислового та інтонаційному відношенні.

Синтагматичний наголос

Широкою долиною/ між двома рядкими / розлѳожистих гір / тихо тече / по Васильківщині / невеличка річка Раставіця (І. Нечуй-Левицький).

Логічний наголос – це особливе виділення слова в реченні. Він найсильніший порівняно із фразовим і синтагматичним. Найважливішим тут є сила голосу. У реченні він може бути лише один і падати на будь-яке слово: *Шумлять безжурно дерева* (Шумлять, а не тріпочуть; безжурно, а не сумно; дерева, а не куші).

Є слова, що часто вживаються з **помилковим** наголосом (тут правильно):

агѳнт, агроно́мія, алкогóль, а́ркуш, атлѳѳт, бюлетѳнь, валовій, вѳнтиль, ветерина́рія, куліна́рія, віпадо́к, пере́кладач, диспансе́р, шофе́р; діа́лог, мо́нолог, ката́лог, некро́лог; докуме́нт, магісте́рська робота, ме́дикаме́нт, експе́рт, кварта́л, кіломе́тр, міліме́тр, сантимѳѳтр, дециме́тр, компро́міс, мере́жа, опто́вий, партѳѳр, па́сквіль, пере́пустка, поміщи́к, поміщи́цький, предме́т, сегме́нт, станко́вий, твари́нництво, твари́нницький, титу́льний, урочи́стий, це́ме́нт, це́нтнер.

Багато слів, які **по-іншому наголошуються**, ніж відповідні російські: *болоти́стий, боро́давка, бо́сий, верба́, верете́но, вісо́ко, відсто́яти, ві́льха, вітчи́м, вуді́ла, вуді́ти, вузькі́й, ву́са (вуси), гороши́на, гра́блі, ди́хання, допі́зна, дочка́, дро́ва, за́мазка, за́тичка, зда́лека, здво́їти, іграшка́, їдкі́й, зле́гка, кіда́ти, кішка́, кімна́та, ко́лесо, ко́лія, коро́мисло* (Несе Галя воду, **Коро́мисло** гнеться, За нею Іванко, як барвінок в'ється), *ко́сий, ку́рятина, кухо́нний, ласка́вий, легкі́й, ле́гко, липкі́й, мали́й, маршови́й, милѳѳньки́й, мілкі́й, мозоли́стий, мускулі́стий, наго́лову, нажі́тий, на́ймит, наносні́й, насто́яти, нена́видіти, нена́висть* (І тільки той **нена́висті** не знає, Хто цілий вік нікого не любив), *низи́на, низькі́й, нови́й, нудні́й,*

обруч (Ой лопнув обрuch та біля барила), обстріл, олень, осока, паралич, паста, переданий, перекис, перепис населення, пересидіти, перескочити, перехідний, перчити, петелька, підданий, підносити, підтвердити, пісний, пітний, плавкий, плигати, плодоносити, пожнивний, показ, попіленьця, потемки, присядка, постояти, причіп, пріязнь, простір, пурхати, реєстровий, решето, рибіна, рідкий.

Наводимо слова, які часто вживаються в **шкільній практиці** з помилковим наголосом, виділяючи деякі системні ряди: аркуш, живопис, літопис, рукопис, завдання, читання, писання, перекладач, дефіс, діалог, монолог, каталог, некролог, кілометр, міліметр, дециметр, сімдесят, вісімдесят, п'ясквіль, поміщик, поміщицький, предмет, сегмент, тітульний, урочистий, центнер, черговий, дощка, бесіда, дощечка, кімната, кінчити, переказ, подруга, приятель, середина, сороковий, шкільний.

Складні, багатоскладові слова можуть мати й побічний наголос: сільськогосподарський, землезна́вство, багаторі́сячний. Це пояснюється тим, що український наголос не дуже виділяється серед ненаголошених, що сила голосу й часокількість його розподіляється приблизно рівномірно між наголошеним і ненаголошеними складами. Див. ще: автопа́рк, агро́техніка, в'одосхо́вище, зв'ірофе́рма, землевла́сник, новообра́ний, агі́ткампанія, метеоста́нція, автоцисте́рна, паротурбі́на.

Паралельне наголошування іменників чоловічого роду: догові́р – до́говір, зачи́н – зачін, на́клад – накла́д, про́стий – прости́й, ро́збір – розбі́р, заго́ловок – заголóвок, підлі́ток – підлі́ток, недо́мірок – недо́мірок, допові́дач – допові́дач, посла́нець – послане́ць, воло́дар – волода́р; Сьогодні труд – **воло́дар** у Вітчизні, а завтра буде світом володіть (В. Сосюра); І височів над гір юрбою, Чоло підвівши вище хмар, Казбек – Кавказу **волода́р** (В. Сосюра); кожушо́к – кожу́шок, перво́цвіт – первоцві́т, алфа́віт – алфаві́т, ана́пест – анапе́ст, козаче́нько – коза́ченько; шля́хом – шляхо́м: Хилить вітер жита понад **шля́хом** (П. Тичина); Летять пташки **шля́хом** надземним (М. Рильський); діду́сь – дідуся́ і діду́ся.

Паралельне наголошування іменників жіночого роду: сапа́ – са́па, со́сна – сосна́: Дочасно чорногуз на **со́сну** прилетів

(М. Рильський); Край гори одним одна День і ніч шумить **сосна́** (П. Усенко); *загадка – зага́дка* (академічний Орфоепічний словник української мови, т. I, 2001), *усмішка – усмішка*, *бідно́та – бідно́та́*, *вишива́нка – вишива́нка*, *ко́ристь – ко́ристь*: Два се́рця трепетні, високі два умі – Широковітий дуб і ясен тонколістий – Не слави марної, не ситої **ко́ристі** Вони, страждаючи, шукали між людьми (М.Рильський); Не опускай же носа вниз, Дивись в майбутнє з інтересом: Ти ж для культури і прогресу Багато **ко́ристі** приніс! (П. Усенко), *сіножа́ть – сіно́жать*.

Паралельне наголошування іменників середнього роду: *надання – надання́, збайдужіння – збайдужі́ння*, *срібло – рідше сріблó*: Буде ріки, **сріблом** куті, Визолочувать весна (М. Стельмах); А голос був – із щирого **сріблá**! (П. Тичина), *зерно – зерно́*: В засіках розсип жовтого **зерна́** (М. Рильський); Я знаю щастя в праці й боротьбі, я лан орю і сію плідне **зерно** (Л. Дмитерко), *озерце – озерце́, вугілля – вугілля́*: **Вугілля́** й золота вистачить нам (М.Рильський); Ходили уп'ятох на розшуки **вугілля́** (М. Бажан).

Паралельне наголошування прикметників: *весня́ний, волóшківий, кали́новий, світа́нковий*. *Грає листя на **весня́нім** сонці, А в душі – печаль, як небеса* (Д. Павличко); *Як надійшла щаслива доля, Збудила **весня́ну** снагу* (Д. Павличко); іменників: *А внук ко́су несе в **ро́су*** (Т. Шевченко); *З **ро́сі** і з **води**!* (добре побажання).

Орфоепія – сукупність правил літературної вимови. Вони склалися протягом 19 ст. на основі середньонаддніпряньського говору. Сюди входить не тільки вимова звуків, а й наголошування, інтонація. Наголошуванисть завжди передбачає й ненаголошуванисть. Інтонація як засіб вираження комунікативної та емоційної природи мови з урахуванням її національних особливостей також характеризує звукову систему мови. Серцевиною орфоєпії є фонетична система мови, проте поняття „орфоєпія” ширше.

Літературна вимова – зразкова вимова, нормалізована, вимова освічених людей, позбавлена просторічних, діалектних, регіональних, будь-яких яскравих рис, що вказують на належність до вузько-обмеженої соціальної групи. Разом з тим вона допускає і варіанти: *св'і́т – с'в'і́т, св'і́тло – с'в'і́тло*,

розпиляти – *роспиляти*, *апóстроф* – *апострóф*. Варіантність – умова еволюції, розвитку.

Вимова голосних (чітка вимова звуків **а, о, у, і** як звуків повного творення; середні – е^н, и^е, о^у).

Вимова приголосних (*дж, дз, роз-* і *рос-*, губних, *р, шиплячих*, дід і баба, *хв*), твердість приголосних перед **е, и**.

Пом'якшення приголосних **з, с, ц, н, д, т** перед м'яким приголосним

Не допускається м'яка вимова шиплячих у словах типу **лош'а, курч'а, крич'ать, ч'ого, наш'ч'о**.

Збереження дзвінкості приголосних перед глухими та в кінці слів.

Проте свій погляд на вимову дзвінких приголосних у кінці слів висловив С. Дорошенко у статті „Оглушення дзвінких у кінці слова – орфоепічна норма української мови” (1998). Він твердить, що дзвінки в кінці слів оглушуються. Для цього від використовує ряд віршованих, римованих текстів:

Від грому битви, – воям мовив князь, –

Німеччина сьогодні затряслась,

Смертельний шлях для неї – шлях на Схід –

Таким він є і буде сотні літ (*М. Бажан*).

Рими підказують, що слова (**князь – затряслась, Схід – літ**) повинні вимовлятися з однаковим звучанням, інакше втратиться милозвучність. Це не дивно, коли таке римування спостерігається в поетів південно-західного наріччя – І. Франка, О. Пчілки, Л. Українки, Д. Павличка, де оглушення дзвінких у позиції кінця слів є діалектною нормою. У Д. Павличка з 57 рим на 150 сторінках 36 становлять зразки римування слів із дзвінками і глухими, як-от: **сатрап – раб, твердь – смерть, Карпат – рад, раніш – ніж, нас – раз**. Проте такі рими є і в поетів північного і південно-східного наріччя: Т. Шевченка, І. Драча, Л. Костенко (Київська область), Б. Олійника, В. Симоненка (Полтавська область), О. Олесья, Д. Білоуса (Сумська область), В. Сосюри (Донецька область): **куліш – їж, знаєш – заміж** (Т. Шевченко), **моїх – міг, забудь – зовуть** (О. Олесь). Подібні приклади і в шкільних підручниках.

Загальний висновок автора: „Критерії поширеності й відтворюваності дають змогу кваліфікувати оглушення дзвінких у кінці слів як загальномовний фонетичний процес, що в свою

чергу дозволяє визнати його нормативною орфоепічною рисою сучасної української літературної мови” [Дорошенко 1998: 11].

Вимова в сполуках (спрощення, *-ться, -жся*).

Причини порушення вимови:

– вплив правопису: *ход-жу, крутит'с'я*;

– діалектне оточення: *ход'у*; По садочку **хóджу**, Кониче́нька **вóджу**.

– вплив інших мов.

Склад – найменша вимовна одиниця. У слові стільки складів, скільки голосних звуків. Існують різні теорії складу.

1. Найпоширеніша – теорія повітряних поштовхів. За нею склад – це один звук або декілька звуків, що вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря.

2. Акад. Л. Щерба висунув теорію м'язового напруження, за якою склад – це частина слова, утворена поєднанням звуків із зростаючим і спадним м'язовим напруженням при їх артикуляції. Найбільше напруження припадає на вершину складу і найменше буває на межі складів.

3. За теорією гучності (сонорності), яку на Заході розвинув О. Єсперсен, склад – частина слова, у якій поєднується більш гучний (сонорний) звук з менш гучним. Найгучніші – голосні, тому вони складотворчі. Голосні є вершиною складу. Межа між складами проходить у місці найбільшого спаду гучності. Проте теорія складоподілу орієнтовна, а не остаточно вирішена.

Не треба плутати теорію складоподілу з морфемними частинами (хоч і вони впливають на складоподіл), а також з правилами перенесення слів з рядка в рядок.

Розрізняють склади відкриті й закриті, прикриті й неприкриті. Прикриті – склади, що починаються на приголосний (*вар-та, ра-ма*), неприкриті – ті, що починаються голосним (*о-ко*).

Складоподіл (за Н. Тоцькою)

Вона зважає на ступінь гучності: голосні (найгучніші) – сонорні – дзвінки – глухі. Склади виділяються так, щоб гучність спадала, а наступного зростала. Крім того, необхідно враховувати тенденцію до відкритих складів.

1. по-су-ха, за-го-ро-да, си-то, ми-ло, во-ро-та.

2. мі-сто, ді-жда-ти-ся, не-ща-стя (два шумні – дзвінки або глухі до другого).

3. го-стрий, по-стріл, за-здо-щі (два шумні і сонорний до другого).

4. каз-ка, груд-ка, вез-ти (два приголосні з першим більш гучним до різних).

5. гай-ка, май-струвати, гав-кати, гір-ко, ям-ка (сонорні після голосного).

6. за-бйу, лю-блю, му-дрий, по-свист, Ку-зьма (другий є сонорний).

7. гар-ний, вір-но, сум-ний, гор-ло, мов-ник (два сонорних до різних складів).

8. без-зубий, від-дати, жит-тя, ріл-ля (подовжені до різних складів).

Правила переносу

1) ко-ло-дязь, паль-ці, гра-ма-ти-ка, пра-ви-ло, книж-ка

2) гу-дзик, дзи-га, бджо-ли, підхо-джу

3) над-звичайний, під-живляти

4) бур'-ян, під'-їжджати, під'-яремний; віль-но, стань-те

5) акаде-мія, Ма-рія, моя, Окса-на, Іго-рів

8) багато-ступінчастий, дев'яти-гранний

9) АЕС, (ЛАЗ-105), МАГАТЕ

10) Дні-про і Дніп-ро, близь-кий і бли-зький („Український правопис”).

Мелодика – підвищення та зниження основного тону голосу, що служить засобом передачі думок і почуттів. Вона виконує комунікативну та емоційну функції. За допомогою мелодики: розрізняють речення за метою висловлювання; членуються речення на синтагми; виділяються вставні слова і речення; виділяються звертання і відокремлені слова; оформляються безсполучникові речення; оформляється однорідність і двочленність; передається ставлення до повідомлення.

Розрізняють мелодику завершеності, незавершеності й питальну.

Модуль № 2
ФОНОЛОГІЯ. ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ

Лекція 6

Фонема. Фонематичний склад української мови

План

1. Визначення фонем.
2. Погляди на систему фонем сучасної української літературної мови.
3. Поняття фонем. Звук і фонема.
4. Основні поняття фонології.

Л і т е р а т у р а

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. Білодіда. – К., 1969. – С. 218–260.

Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К., 1984. – С. 30–46.

Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – К., 1951. – С. 126–149.

Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української мови : учб. посіб. для студ. філол. фак. / Ю. О. Карпенко. – Одеса : Чорномор'я, 1996. – С. 3–21.

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 218–260.

Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія / Н. Тоцька. – К., 1981. – С. 42–95.

Джерела

Орфоєпічний словник / уклад.: М. І. Погрібний. – К. : Рад. шк., 1984. – 629 с.

Орфоєпічний словник української мови : в 2 т. / уклад.: М. М. Пещак та ін. – К. : Довіра, 2001. – Т. 1–2.

І фонетика, і фонологія вивчають звук. Оскільки ми звук вимовляємо й чуємо, то ці два аспекти – вимова (артикуляційний аспект) та сприйняття (акустичний аспект) і складають сутність звука. Проте фонетика вивчає артикуляцію й акустику, що корегуються мозком. Фонетика відповідає на питання **Як?** Як, яким чином твориться і сприймається звук. А фонологія починається там, де запитують: **Чому?** Чому

утворюються звуки, яке їх функціональне навантаження. Інакше кажучи, фонетика – це артикуляційне та акустичне вивчення звуків, а фонологія – це функціональне, власне лінгвістичне вивчення тих же таки звуків. І до сьогодні не вщухають дискусії, що важливіше – фонетика чи фонологія. А між тим вони добре працюють у парі, бо і фонетика, і фонологія вивчає одну й ту ж річ – звук, але вивчають з різних точок зору.

Звук залежить: 1) від оточення; 2) він мовців – у різних мовців він різний; 3) від темпу мовлення; 4) від статі мовця; 5) від його віку тощо. Варіювання звука нескінченне.

Чому ж ми не плутаємо звуків? Тому що наші зусилля спрямовані на узагальнення, зорієнтовані на *еталон* – напр., на українське „взірцеве” **а**. Цей еталон є в мозку кожного й ніяк не залежить від хлоп’ячого чи дівчачого голосу. З конкретних фактів виробляється ідеалізоване, позбавлене будь-яких індивідуальних додатків поняття про фонему, напр. фонему /**а**/. Людина реалізує /**а**/ у звуках, а слухач ототожнює її зі своїм розумінням /**а**/. У мові як засобі спілкування, комунікації є тільки фонемні – еталонні, ідеалізовані звуки. В актах спілкування, у мовленні, у використанні мови наявні звуки. Але кожен звук є таким лише тому, що включає в себе фонему. Звук – це виразник, утілення, реалізація, представник, маніфестант фонемні.

Розрізняють два періоди в розвитку поглядів на систему фонем – дофонологічний і фонологічний (десь із середини 20-х років минулого століття), коли українські фонетисти почали брати до уваги роботи О.Бодуена де Куртене та Л.Щерби. Проте вже точне визначення звуків у першому періоді свідчило про розуміння звукового елемента і як фонемні.

Фонологічний період розпочинається з 1927 р., коли вийшла з друку книжка Є.К. Тимченка „Курс історії українського язика”. Автор тут говорить не просто про звуки, а про звукові системи мов та про фонемні як їх одиниці. Автор налічував не шість, а сім голосних фонем: **а о у е и і** та **ї**. Останній був „закритий, голосний високого підняття, що пом’якшує попередній приголосний”. О.Б. Курило запропонувала довгі м’які (пом’якшені чи напівпом’якшені) вважати окремими фонемами (1930 рік).

Звук людської мови – поняття акустичне й фізіологічне. Звуків безліч, кожна людина вимовляє їх по-своєму, тембр їх різний, деякі з них можемо вимовляти протяжно чи коротко, тихо чи голосно, швидко чи повільно і т. ін. Це прерогатива акустичного чи анатоμο-фізіологічного аспектів. Крім того, людина може вимовляти й звуки, які не належать до людської мови. Виділяє їх з-поміж інших функціональне навантаження, їх соціальна природа. Безмежна кількість звуків об'єднується в невелику кількість звукових одиниць, звукотипів, здатних розрізнявати чи ототожнювати слова чи морфеми. Це і є фонема. Вони особливо яскраво виокремлюються, коли ми зіставляємо слова, що відрізняються одним звуковим елементом: **нас – вас – гас – пас – рас; там – том – тем – тим.**

Звук – це явище фізичне: ми його вимовляємо, чуємо, можемо варіювати, вивчати за допомогою приладів тощо. Звук має силу, висоту, тембр, свою фізично-акустичну характеристику. Якщо одна й та ж людина буде вимовляти один і той же звук, то вимовлятиме його по-різному. Звук – явище одномоментне, одноразове, неповторне. **Фонема** – це певне наукове узагальнення. Фонема – явище ідеальне, це наше поняття про звук. Фонема – явище загальне, звук – конкретне. Фонема представлена в мовленні звуком (алофоном, варіантом) фонем. Звуків безліч, фонем – полічена кількість. В українській мові, за М. Жовтобрюхом, 38 фонем. Шість голосних і 32 приголосні. Твердих 22, м'яких 10.

До поняття „фонема” можна дійти ще й так, як радив Л.В. Щерба. **Фонема** – це такий звуковий елемент, який, будучи доданий чи віднятий, утворює нові слова чи їх форми: *парку – парк – пар – па – а; а – па – пар – парк – парку.*

Можна ще дійти й на основі анатоμο-фізіологічних та акустичних відчуттів. Кожен, хто записував свій голос, перший раз не зовсім визнавав його за свій. Йому здавалося, що він чує чужий голос; така дія кістково-м'язового комплексу. Але ж розуміє предмет мовлення людина однаково.

Фонема (гр. *phónēta* – голос, звук) – найменша звукова одиниця мови, що служить для творення й розрізнення слів та їх форм (М. Жовтобрюх, УМЕ).

Фонема – гранична найменша одиниця системи мови, що не має значення, служить складником морфем із метою їх

упізнання й розрізнення, а в мовленні як інваріант реалізується у звуках (фонах). Фонема репрезентує певну кількість акустично й фізіологічно близьких між собою звуків мовлення. Термін уведений Ф. де Соссюром (у 1879 р.), за іншими версіями, А. Дюфрішом-Дженетом (у 1873), у якого його запозичив Ф. де Соссюр; або І.Бодуеном де Куртене, який протиставляв звуку як „плинному фізично-акустичному явищу” фонему як „психічний еквівалент звука”, хоч саме поняття простежується ще в давньоіндійській граматиці

Бхавртрихари (V ст. н. е.) під назвою „спхота” у значенні неподільного мовного символу (фонему, а не звука) (О. Селіванова).

Розрізняють три основні функції фонему: конститутивну, ідентифікаційну та дистинктивну.

Конститутивна полягає в тому, що з фонем складаються слова чи морфеми. Лат. *constituere* – утворювати, складати.

Коли людина слухає, то з мовного потоку вона виділяє окремі звуки, які вона сприймає як реалізації тих чи інших фонем, а тому розпізнає морфеми й слова та предмети, що за ними „ховаються”. Це функція ототожнення, або ідентифікаційна (від лат. *identificare* – ототожнювати).

Третя функція, найголовніша, – вони служать для розрізнення слів чи морфем, точніше – для розрізнення їх звукових оболонок. Тому й функція називається розрізнявальною, або дистинктивною (лат. *distinguere* – розпізнавати, розрізнявати).

Крім того, вона має ще делімітативну функцію (сигналізує про межі слів і морфем) і кульмінативну (забезпечення виділення слова як цілого).

У процесі мовлення фонема реалізується у звуках (звукових виявах фонему). Серед них розрізняємо головний вияв фонему та його варіанти.

Головний вияв фонему – це звук, у якому фонема реалізується в незалежній позиції, тобто в незалежній від наголоса, від сусідніх звуків. Оцей головний вияв фонему й мають на увазі, коли говорять про особливості звучання й артикуляції фонему та про її варіанти. Розрізняють три види варіантів: факультативні, позиційні й комбінаторні.

Факультативні варіанти – звуки, що можуть виступати замість головного вияву в незалежній, або сильній, позиції. Наприклад, вимова звука [в] то як губно- губного, то як губно-зубного.

Позиційні варіанти – це звуки, що їх вимовляють тільки в певній, означеній позиції. Наприклад, нескладотворчий [ÿ] будемо вважати позиційним варіантом фонему [в]. У слові *леті* звук [e^u] – позиційний варіант фонему [e]. У слові *живе* звук [и^e] – позиційний варіант фонему [и].

Комбінаторні варіанти – звуки, що вимовляються замість головного вияву даної фонему внаслідок змін, що відбуваються в артикуляції під впливом звукового оточення. Наприклад, голосний [і] як високий і передній діє на попередній приголосний, і навіть губні, шиплячі та задньоязикові, що нездатні пом'якшуватися, вимовляються в таких комбінаціях напівм'яко: *білий* [б'іліі] (*вік, міра, пісня, шість, жінка, кінь*).

У деяких випадках певні фонему можуть реалізуватися звуками, що збігаються з головними виявами інших фонем. Наприклад, у префіксі **роз-** приголосний [з] є головним виявом фонему [з]. Проте в слові *розширити* він вимовляється як звук [ш], тобто як головний вияв фонему [ш]. Такі реалізації, що збігаються з виявами інших фонем, називаються додатковими варіантами.

Звукове поле – це всі реалізації певної фонему, тобто головний вияв, основні й додаткові варіанти. Фонему [e] в слові *село* в залежності від темпу може бути представлена звуковими виявами [e] [e^u] [и^e] [и]. Фонему [к] у слові *коні* реалізується алофонами [к'] (кінь), [к°] (кони).

Важливе також поняття фонологічної кореляції (лат. *cor relatia* – співвідношення, взаємозв'язок). Раніше О. Бодуен де Куртене нею називав явище, що зараз відоме як морфонологічне чергування фонем. У вчених Празької фонологічної школи це система фонологічних протиставлень, для яких характерна спільна кореляційна властивість. За О. Реформатським, корелятивні пари протиставляються одною якоюсь ознакою, а за іншими збігаються. Наприклад, фонему [д] – [т] протиставляються дзвінкістю-глухістю, [д] – [д'] – твердістю-м'якістю. Диференціальні ознаки – це

акустичні або артикуляційні властивості, що відрізняють одну фонему від іншої.

Деякі диференціальні ознаки в певних позиціях можуть втрачатися. Наприклад, у слові *просьба* фонема |с'| реалізується в дзвінкому звукові [з'], що, власне, є реалізацією фонему |з'|. Тут виступає як додатковий варіант. Таке явище називається нейтралізацією фонему. Цей термін увів М. Трубецької. Нейтралізація фонему – утрата фонологічно значущої ознаки фонему.

У сучасній українській мові є 38 фонем; із них голосних 6 (а о у е і), приголосних 32, у т. ч. твердих 22 (б в г г д ж дж з дз к л м н п р с т ф х ц ч ш), м'яких – 10 (д' з' дз' с' л' р' н' т' ц' й) (6 + 22 + 10).

Головною проблемою теорії фонему є різні підходи до її ідентифікації: фізичний або функціональний. Фізичний виходить з акустичної подібності певних звуків і встановлення їхнього звукотипу. До цієї тези фізичної реальності фонему схиляється Санкт-Петербурзька фонологічна школа, американський дескриптивізм. Другий, функціональний, ґрунтується на морфемному принципі встановлення основного виду фонему (Московська фонологічна школа, що виходить із концепції Бодуена де Куртене).

Лекція 7

Основні поняття фонології (огляд літератури)

План

1. Видатні фонетисти (І.О. Бодуен де Куртене, Л.В. Щерба, Олена Курило).
2. Фонему в науковій літературі.
3. Фонологічна система мови.
4. Фонематична транскрипція.

Література

Энциклопедический словарь юного филолога (Языкознание) / сост. М. В. Панов. – М. : Педагогика, 1984. – 352 с. (Бодуэн де Куртенэ, с. 342).

Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української мови : учб. посіб. для студ. філол. фак. / Ю. О. Карпенко. – Одеса : Чорномор'я, 1996. – С. 81–83; 120–125.

Колесов В. В. Л.В. Щерба / В. В, Колесов. – М. : Просвещение, 1987. – 160 с.

Сучасна українська літературна мова / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. шк., 1951. – Т. 1. – С. 127–131 („Поняття фонемі”).

Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000 (УМЕ) (Фонема, Фонологічна система, с. 899–704, Курило О. Б., Щерба Л. В.).

Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. – К. : Академія, 2000. – С. 57–92 („Олена Курило”).

Щерба Л. В. И.А. Бодуэн де Куртенэ и его значение в науке о языке (1845–1920) // Щерба Л.В. / Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз. – С. 85–96.

Джерела

Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.

Орфоепічний словник / уклад. : М. І. Погрібний. – К. : Рад. шк., 1984. – 629 с.

Орфоепічний словник української мови : в 2 т. / уклад. : М. М. Пещак та ін. – К. : Довіра, 2001.– Т.1–2.

Фонологія – розділ мовознавства, який вивчає функціонально значиму систему найменших одиниць звукового рівня мови (фонем), їхній зв'язок з іншими мовними одиницями та звуками як одиницями мовлення, також принципи визначення фонемного складу мови. Фонологію ще розглядають як частину фонетики, але називають функціональною (соціальною) фонетикою. Розрізняють три типи фонології: загальну, історичну й описову. Перша систематизує й аналізує фонологічні системи мов світу, друга – досліджує історичні зміни у фонемному складі певної мови, третя описує фонемний склад певної мови на рівні синхронії.

І. Портрети мовознавців-фонетистів

Курило Олена Борисівна (1890 – ?). Народилася в м. Самбір Львівської обл. Навчалася в Львівському ун-ті, закінчила жіночі курси при Варшавському ун-ті, викладала в

Київському ІНО. Заарештована в 1933 р., удруге в 1938 р. на 8 років. Звільнена в 1946 р. Дальша доля невідома.

Короткий зміст портрета О. Курило у викладі Ю.Шевельова.

У підрозділі „Курило і описова українська діалектологія” Ю.Шевельов повідомляє такі деталі про Олену Курило. Систематична лінгвістична робота її розпочалася в 1922 р. Кожного літа впродовж 5 років виїздила в експедиції (Білоцерківщина, Канівщина, Черкащина, Чернігівщина, Тульчинщина, Молдавія). Робила записи фонетичні, детальні, локалізовані щодо села, навіть частин села. Додає словнички. Використала й чужі записи за умов: 1) їх робив філологічно освічений місцевий мешканець; 2) вона сама перевірила ці записи. Дбала й про етнографічно-фольклорний матеріал. У всьому збиранні її цікавив час, те, що минуло, проблеми генетичного характеру: як перетворюються дифтонги в монофтонги; як постає дисимілятивне акання-якання. Вона приділила увагу вивченню особливостей жестів і міміки, вигуків, дитячої мови, таємних мов, українського називництва й початків письма, татування, символіки кольорів.

Бодуен де Куртене Іван Олександрович (1845–1929) – сам поляк, польський і російський мовознавець, академік. До нього панувало історичне мовознавство, він виступив за вивчення живих мов і діалектів. Сам знав багато мов і писав свої роботи не тільки польською і російською, а й німецькою, французькою, чеською, італійською, литовською мовами. Він є автором теорії фонем і фонетичних чергувань, теорії письма. „...у Росії він був першим і майже єдиним фонетистом в європейському смислі цього слова” (Л.Щерба). Обстоював системність у мові, групування фактів на основі протиставлень. Першим почав застосовувати в мовознавстві математичні методи, стояв за експериментальну фонетику, принцип аналогій. Пильно вивчав живі говори, професійні таємні мови. Обстоював фонетичний і морфологічний нуль. У роботах він широко спирався на психологічні й соціологічні праці. Був скромним, про себе писав, що „відзначався незадовільною науковою підготовкою й невеликим запасом знань”. Хоча словник Брокгауза і Єфрона називає 46-річного мовознавця „одним із найвидатніших сучасних лінгвістів”. Засновник

знаменитої Казанської школи лінгвістів. Він був викладачем-учителем для В.Виноградова, Б.Ларіна, Л.Щерби, М.Фасмера. Викладав у Казанському (1875–1883), Тартуському, Краківському, Петербурзькому (1900–1918), Варшавському ун-тах, на Бестужівських курсах. Він не був особливо красномовним, але думав уголос – і це приваблювало.

Щерба Лев Володимирович (1880–1944) – видатний мовознавець, учень Бодуена де Куртене. Зустрілись вони в 1899 р., у Петербурзі, в університеті: Бодуен – викладач, Щерба – учень з Києва, випускник 2-ї київської гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Магістерська дисертація була присвячена східнолужицькому слов'янському наріччю (територія Німеччини). Не знаючи ні слова, він дві осені прожив серед лужичан і вивчив мову. Написав навіть книгу – „Серболужицкое наречие” (1916). Дуже цікавився живою мовою. Одним з перших висловився, що жива мова існує як діалогічна. Написав прекрасну книгу „О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании” (1931). Завдання лінгвіста – вивчати систему мови. Цінні думки його і в теорії лексикографії, „Опыт общей теории лексикографии” (1940), де подав характеристику різних типів словників.

Засновник Ленінградської фонологічної школи. Розробляв теорію фонем. Фонему він розумів як звуковий тип, що служить для розрізнення слів. Найвидатніша робота – „Фонетика французского языка” (1937). Л.Щерба створив учення про повний і неповний стилі вимови. Своє стилістичне лінгвістичне тлумачення віршів він подав у неперевершеній роботі „Сосна” Лермонтова у зіставленні з німецьким оригіналом Гейне (1936).

Наконечний Микола Федорович (1900–1981). Закінчив Полтавський Інститут народної освіти. Протягом 1928–1971 рр. викладав укр. та польську мову у Харківському університеті. З перервами – в інших навч. закладах Харкова; у Луганському педагогічному інституті. Досліджував проблеми фонетики, орфоєпії, історії мови, діалектології, культури мови. У СУЛМ, ч. I / за ред. І.К. Білодіда (1969) йому належать розділи „Орфоєпічні норми та їх значення”. Уклав „Програму з української діалектології” (1941, 1949). Відомі роботи про мову Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка. Співатор та автор низки

словників та посібників. Редактор „Рос.-українського фразеол. словника” І. Виргана та М. Пилинської.

II. Поняття фонем в науковій і навчальній літературі

1. Фонема в Курсі сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського (1951). Автор – М. Ф. Наконечний.

Особливо багато зробили І.О. Бодуен-де-Куртене, Л.В. Щерба, М.Ф. Наконечний. Вони ж установили значущість звука, наголосили, що фонемі – це звуки мови, що служать для розрізнення значень слів та їх форм.

Слова П. Тичини „... і крешем, і кришим і крушим як стій...” розрізняються тільки одним звуковим елементом: *е – и – у*, що й відіграють певну смислову роль.

Ще приклад: *б^іти – п^іти – в^іти – м^іти – н^іти – л^іти – р^іти – ж^іти – ш^іти...*

Звуки служать для розрізнювання слів (*бий – бей*), форм слів (*коло – кола – колу*), сполучень слів (*дарунок Чехова – дарунок Чехову*).

Фонемі – основні, типові звуки мови, з якими пов’язані відмінності слів щодо їх значення і форм.

Фонема – найменша звукова одиниця, яка відрізняє одне від одного слова тієї самої мови, подібні звучанням.

Фонемі – то найпростіші звукові одиниці даної мови, які використовуються в ній для диференціації (розрізнювання) значень слів і форм.

З погляду семантичного становлять інтерес тільки розрізнювальні звуки, основні звуки. Найкраще вони виявляються в словах-паронімах.

Конкретним виразом фонем в живій мові є *в а р і а н т и* фонем, або *в і д т і н к и*.

Слова *бік* і *бик* розрізняються лише голосними *і – и*, хоч попередні приголосні звучать неоднаково (у першому *б’* напівпом’якшене). Але такими вони є тільки в позиції перед *і*, тому це не окрема фонема, а позиційний, або *к о м б і н а т о р н и й*, варіант фонемі */б’/* (комбінація *[бі]*). Отже, у фонематичному своєму складі слова розрізняються тут лише голосними, як *бік – бик – бак – бук*.

Висновки про погляди М.Ф. Наконечного:

1) фонема звукова одиниця; 2) фонема відіграє смислорозрізнавальну роль; 3) фонемі в живій мові реалізуються конкретними варіантами – позиційними, комбінаторними; 4) у живій мові багато звуків, а звукових типів мало. Ці звукові типи й називаються фонемами; 5) головний вияв фонемі – найвільніший від впливу сусідніх звуків і наголосу відтінок фонемі, решта – її варіанти.

2. Фонема у Словнику Д.Ганича та І.Олійника (1985)

Фонема – найменша неподільна звукова одиниця мови, яка служить для творення морфем, слів і словоформ та їх диференціації. Слова розрізняються голосними (*бак-бик-бік-бук*), приголосними (*бак-мак-рак-гак*). Граматичні форми слова *голова, голови, голові* розрізняються кінцевими фонемами. Фонемі співвідносні із звуками, реалізуються в звуках, проте не тотожні з ними.

Звук – одиниця мовлення, мінімальна одиниця звукового потоку.

Фонема – звукова одиниця мови, яка значною мірою абстрагована від конкретних мовних реалізацій.

Звуки не розрізняють словоформ, фонемі розрізняють.

Різних конкретних звуків у мові необмежена кількість, а фонем обмежена невелика кількість.

Фонема – це звуковий тип, який розрізняє слова і їх значення. В українській мові 38 фонем: 6 голосних і 32 приголосні.

Фонемі протиставляються за дзвінкістю – глухістю (*д – т*), твердістю – м'якістю (*д – д'*). **Головний вияв** фонемі й **алофони** складають **фонемний ряд**, або **звукове поле**.

Отже, **фонема** – звуковий тип, розрізняє слова й форми, співвідносна зі звуком, їх обмежена кількість, вони реалізуються звуками.

3. Фонема в Українській мові. Енциклопедії (УМЕ) (2000). Автор М.А. Жовтобрюх.

Найменша звукова одиниця мови, що служить для творення і розрізнення слів та їх форм. У сучасній мові 38 фонем: 6 і 32, твердих 22, м'яких 10.

Фонема виконує три функції: конститутивну, розрізнавальну й розпізнавальну (перцептивну),

ототожнювальну). Фонема реалізується в ряді звуків, які називаються її *варіантами*, або *алофонами*.

Головний варіант фонему – незалежний від позиції в слові; *додаткові* варіанти бувають *позиційні, комбінаторні й факультативні*.

Фонема відноситься до звука, як загальне до одиничного.

Фонема досліджується у фонології та морфології.

4. Фонема в підручнику Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 44–48. Автор В.В. Лобода.

Фонему вивчає фонологія як частковий розділ фонетики.

Фонема – це найменша одиниця звукової системи мови, за допомогою якої розпізнаються значущі одиниці мови (морфеми і слова). Вони єдиний матеріал для побудови слів і морфем. Фонему встановлюються для мови, а не для мовлення.

Вони виконують розрізняльну функцію.

Знаки фонему: а) дальша неподільність (злиті **дж, дз** – окрема фонему, а подвоєні чи подовжені приголосні – дві фонему); б) здатність протиставлятися іншим фонемам (вода – вона); в) незалежність від фонетичного оточення в потоці мовлення; г) незалежність від позиції в слові (на початку чи в кінці слова). Фонему – є звук-тип, що реалізується в кількох виявах: головному, позиційному, комбінаторному або факультативному. Фонему є абстрагованим поняттям, звуковою одиницею поза фонетичним оточенням. У фонетичному оточенні цей звук ніколи не повторюється в ідентичній якості. Фонему є інваріантом, навколо якого об'єднуються варіанти.

Зразок фонематичної транскрипції:

/фонологі́я / розділ мовознавства / що вивчає звуки з погляду їхнього функціонування в мові // термін виник на початку двадц'ятого століття / хоч фонетичні дослідження здійснювалися уже в останнє десятиліття дев'ятнадцятого століття // у Росії основоположником фонології був Іван Бодуен де Куртене // в українському мовознавстві дослідження у цій ділянці починаються з двадцятих років у працях Олексія Син'явського / Йєвгена Тимченка / Олени Курило // основною одиницею фонології є фонему //

Лекція 8

Звукові зміни в потоці мовлення

План

1. Асиміляція і її види.
2. Дисиміляція.
3. Історичний коментар Ю. Шевельова до деяких випадків дисиміляції.
4. Спрощення в групах приголосних.

Література

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986. – С. 67–77.

Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – К., 1951. – С. 158–227; 481–513.

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 209–217.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 18–19; 21–22; 83–101.

Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н. Тоцька. – К., 1981. – С. 132–154.

Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризми: Дисиміляція плинних в українській літературній мові // Ю. Шевельов / Вибр. праці : у 2 кн. / упоряд. Л. Масенко. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – Кн. 1. : Мовознавство. – С. 349–359.

Асиміляція, як і дисиміляція – явища усного мовлення й можливі тільки в потоці мовлення. Правда, із часом деякі із цих змін можуть фіксуватися графікою й стати правилами написання.

Асиміляція (лат. *assimilatio* – уподібнення) – фонетичне явище уподібнювання одного звука іншому, переважно сусідньому. Існують різні види асиміляції – за напрямком, за звуковим вираженням, за місцем і способом творення, за м'якістю.

Асиміляція за дзвінкістю: просьба → [n'pɔz'ba], якби → [jɑɪ'bi], отже → [ɔ'dʒe], ось де → [ɔz'de]. Перед

сонорними приголосними глухі приголосні не одзвінчуються [с^ниц^н/а, п^ня^нта, п^нриголосн^нй].

Асиміляція за глухістю: [с^ни^нтати, ска^нзати, ст^нворити, ст^нобою, с^нхати]; скрізь вимовляється [с], уживаний префікс с-, але прийменник з- на письмі зберігається (з тобою, з хати); кінцевий дзвінкий приголосний [з] у прийменниках і префіксах роз-, без- перед дальшим глухим здебільшого оглушується, хоч повний перехід не відбувається, особливо перед [с]: [рос^нписка, роска^нзати; бе^нспечн^нй, бе^нзсе^нрдечн^нй]. Дзвінкий приголосний [г] оглушується перед [к] і [т] в деяких широковживаних словах і їхніх формах: [л^нехко], [в^нохко], [н^ніхт^ні], [к^ніхт^ні], [к^ніхт^ніў].

Усе це приклади регресивної асиміляції. Поодинокі приклади прогресивної асиміляції за дзвінкістю відбулися ще в давньоукраїнській мові: бьчела → бчола → [бджо^нла]; Ганця → [Гандзя].

Асиміляція за місцем і способом творення приголосних звуків частіше відбувається при швидкому темпі, у межах слова, такту, на межі слів чи тактів.

Ще в давньоукраїнській мові відбулося асимілятивне подовження приголосних, коли м'який й уподібнився до інших м'яких приголосних: жити[йе] → жи[т'йе] → жи[т'т' е] → [жи^нт^н:а]; тнью → [т'ін'йу] → [т'ін'н'у] → [т'ін^н:у]. Такі й форми знання, колосся, сіллю, піччю та подібні.

Прогресивна асиміляція спостерігається у виникненні призвуків ц' у приголосного т' під впливом попереднього свистячого: радість [рад'іс^нт'у], стіна [с^нт'іна], стіл [с^нт'іл].

Регресивна асиміляція спостерігається в усному мовленні в групі „свистячий-шиплячий»: бе[зш]умно → [бе^нш:умно]; прині[сш]и → [прі^нш:и]; через жито → [че^нре^нж:ито];

перехід у групі „шиплячий-свистячий»: старає[шс]я → [ста^нрає^н:а]; кни[жц]і → [к^нніз^нці];

перехід у групі „[д] і [т]-афrikата”: Вітчизна → [в'іч:изна]

„[д] і [т] – шиплячий”: коротший → [короч:ій]

„[д] і [т] – свистячий”: ра[дсь]я → [радз'ца];

перехід у групі „африката-свистяча (шипляча, африката)”: не моро[чс]я → [не^ммо^роу^ч:а]; рі[чц]і → [р^ііу^ч:і].

Асиміляція за м'якістю буває тільки регресивною. В усному мовленні дуже поширена: наве[сн]і → [наве^сн^і]; жі[нц]і → [жін^ці]; [[Дн]іпро → [д^ніпро]; ки[сл]ятина → [ки^сл^атина]; кі[нц]івка → [кін^ціўка]; Ната[лц]і → [на^тал^ці]; [цв]іте → [цв^іте]; [дзв]ін → [дзв^ін]; кі[стл]явий → [к^іст^лавиї]; пові[ст]яр → [пов^іст^яр]; не[ст]ямитися → [не^ст^ами^ти^са]; пого[дн]і → [по^год^ні].

Однак у деяких поєднаннях не асимілюються. [д] [т] [н] [л] не асимілюються з дальшими пом'якшеними й напівпом'якшеними ([р^л], задньоязиковими, шиплячими): хи[тр]і → [хитр^і]; [тв]ій → [тв^ії]; боло[нсь]кий → [болонс^кий].

Звук [р], шиплячі, губні і задньоязикові та [г] не пом'якшуються: мо[рсь]кий → морс^кий; кома[шн]я → [комаш^на]; зе[мл]і → [зе^мл^і]; [гн]іт → [гн^іт]; коме[рц]ія → [комерц^іа]; заготі[вл]я → [загот^іїл^а]; [хль]оскати → [хл^оскати].

Дисиміляція (від лат. *dissimilatio* – розподібнення) в сучасній українській мові зустрічається рідше, причому тут відклалися явища різного періоду розвитку мови:

а) ще в спільнослов'янський період в групах [дт] і [тт], властивих інфінітиву й віддієслівним іменникам, у зв'язку з дією закону відкритого складу в результаті дисиміляції ([тт] → [ст]) або асиміляції, а потім дисиміляції ([дт] → [тт] → [ст]) утворилося відоме слов'янським мовам звукосполучення [ст]: плетти → плести (але *плету*), крадти → кратти → красти (але *краду*), ведти → ветти → вести (але *веду*), повѣдтъ → повѣттъ → повість (але *оповідання*), гудти → гутти → густити, четтъ → честь, хиттъ → хист;

б) у нових групах приголосних після занепаду редукованих у давньоукраїнській мові відбулися дисиміляційні зміни:

1) [кѣт]о → [кт]о → хто (рос. кто);

2) [чѣн] → [чн] → [шн]: ручьникъ → ручник → рушник; мѣръчъникъ → мѣръчник → мірошник; соняшник, торішний, яшний, дворушник, сердешний;

3) при творенні прикметників вищого ступеня спостерігаються асимілятивно-дисимілятивні зміни: висший →

вишший→ вишчий (орф. *вищий*); низший → нижший → нижчий.

Дисиміляція на віддалі:

флюгер із нім. *Flugel*; **срібло** із *срібро* (пор. *серебро*, пол. *srebro*); **рибальство**, **рибалити** із *рибарство*, *рибарити*; **лицар** (і *рицар*); **лимар** – (*римар*), **муляр** (*мурар*), **бараболя** (пор. чеське *brambora*); **голічерева** із *горічерева*; розм. **колідор** зам. літ. *коридор*; **прищулитися** від *прищуритися*; **дошкулити** – від *дійняти до шкури*.

Коментар Ю. Шевельова до явища дисиміляції деяких слів

Дисиміляційні процеси стосовно „р – р” (*серебро*, *рицар*) на повну силу почали діяти в 17 ст., зокрема в Середньому Подніпров’ї і Лівобережжі. У 19 і 20 ст. фіксувалося *голічерева*, *леєстр*, *лейтар*, *лепорт*, *лимар*, *лицар*, *муляр*, *олендар*, *паламар*, *прищулитися*, *рибалити*, *срібло*, *фільварк*, *ярмалок*. Із цих слів чотири (*паламар*, *рибалити*, *лицар*, *фільварк*) прищепилися в дисимільованій формі й стали або єдиною, або не забарвленою стилістично формою.

Слово *фільварок* (з нім. *Vorwerk*) прийшло з польської вже в дисимільованій формі. Ні одне українське джерело не подає його з двома **р**.

Також виключно з **л** знаходимо *паламар* з гр. *парамоваріс*.

Рибалити із староцерковнослов. *рыбар’* (у П. Беринди 1627 р. *рыбарь* і *рыбарка*). У XVII ст. форми з **р** церковнослов’янські. У нові часи форми з **р** у словниках відсутні. Але словники Желехівського і Грінченка відзначають як варіанти *рибак* і *рибалка*. Б. Грінченко подає гуцульські й інші західноукр. форми, куди дисиміляційні процеси не ширилися: *рибарити* = *рибалчити*, *рибарство* = *рибальство*, *рибарчик* = *рибальчик* („Три братчики *рибарчики* рибоньку ловили”, Я. Головацький); *рибарь* = *рибалка* („Сам Бог призвав *рибарів* на апостолів”, Я. Головацький). Словник української мови (СУМ) ігнорує діалектні форми, а слово *рибар* позначає „рідко”: „А-а... Рибалки! Рибалоньки! *Рибарі!*” (М. Куліш).

Срібло. Панівна форма, але в поетичній мові рідко. Наприклад, співвідношення *серебро* (*срібро*) – *срібло* як 9 до 4. Західний словник Желехівський наводить обидві форми як

рівнозначні, але більше похідних від варіанта *срібло*. СУМ варіанти типу *серебро* подає як діалектні або застарілі. „Та чи так, мій голубе, *срібро* моє, золото моє. Чи справді, не обижали?” (Марко Вовчок).

Олендар засвідчено в 1736 році. З новіших словників – лише в П. Білецького-Носенка 1843 р., але поряд з *орендар*. Витіснення форми *олендар* формою *орендар*, безсумнівно, пов’язане зі словами й формами *оренда*, *орендувати* тощо, де другого **р** ніколи не було.

Муляр. Через пол. з паралельними формами *murarz* і *mułarz*, напевно, під впливом слова *мур*. У Б.Грінченка *мурар* = *муляр*. Цікавий приклад: „Муляр додому, а мур додолу” (Канев. у.).

Прищулитися. Віднова [р] (*прищуритися*) відбулася, правдоподібно, під впливом безпрефіксної форми *щуритися*. *Щулитися* під впливом префіксальної *прищулитися*. Обидві форми знаходимо в „Енеїді”.

Лепорт виступає в Котл., Біл.-Нос., Жел. Іван Шумлянський подає паралельні форми з л: *лепорт* – *леполт*. Форма *рапорт* – позика з російської.

Лейтар поряд з *рейтар* знаходимо в П. Білецького-Носенка й Б.Грінченка. Усі інші словники тільки *рейтар*. Так і в російській мові.

Лимар. З нім. через польську (нім *Riemer* і *Ritter*).

Лицар. Ще в Котляревського слово *рицар* переважало (9 з 13). Причому всі вони виступають переважно в останніх двох частинах „Енеїди”, де впливи російської дуже виразні. П. Білецький-Носенко має вже *лицарь*, а похідні *рицарській* і *рицарство* своїм наголосом і своїм [e] свідчать, що вони полонізми. У Шевченка *лицар* з похідними панує цілковито. У Желехівського і Грінченка *рицар* і похідні подані лише для того, щоб відіслати їх до форми з [л]. Проте Калинович 1948 року слово *рицар* виносить на перше місце, також *по-рицарському*. Щодо форми *лицар*, то воно подається з позначками „фольк.”, „поет.”. І. Кириченко (1953–1963) слово *рицар* подає як нейтральне, а *лицар* з позначками „перев. фольк., поет.”. СУМ 1973 – *лицар* – „історичне, переносне, розмовне”. В. Чабаненко *лицар* – „героїко-романтичне, поетичне”. Але прийняти це важко. Проте *рицар* „високе” („Безстрашний *рицар* революції

Фелікс Дзержинський”). Поновлене (і штучне) впровадження до літературної мови форми *рицар* цього разу з російської мови саме у високій функції є спихання форми *лицар* на „низький” . 1983 р.

Спрощення в групах приголосних. Історично воно пояснюється занепадом редукованих голосних.

Частина з них закріплена на письмі:

[ждн][жн]: ко[ждьн]ый → кожний; *тижня* (пор. *тиждень*);

[здн] [зн]: по[здьн]о → по[здн]о → пізно; *виїзний*;

[слн] [сн]: ма[сльн]ый → ма[слн]ий → масний; *ремісник*, *навмисне*;

[скн] [сн]: ти[скн]ути → тиснути;

[стц] [сц]: мн[стьц]е → мі[стц]е → місце;

[лнц] [нц]: съ[льнц]е → со[лнц]е → сонце;

[рдц] [рц]: съ[рдьц]е → се[рдц]е → серце;

[рнч] [нч]: гь[рньч]арь → го[рнч]ар → гончар;

[сткл] [скл]: [стькл]о → [сткл]о → скло.

Другу групу спрощень становлять такі, що в усному мовленні охоплюють усі випадки, але на письмі не всі.

[стн] [сн]: честьный → честний → чесний; *корисний*, *якісний*, *вісник*. Проте в слові *шістнадцять* тільки у вимові, а на письмі спрощення немає. Немає їх також і в словах іншомовного походження типу *компостний*, *баластний*, *контрастний*, *форпостний*;

[стл] [сл]: сча[стьл]ивый → щастливий → щасливий; *слати*, *улесливий*. Але в словах *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий* спрощення на письмі не відбувається.

[стс^к] [с^к]: мн[стьск]ый → мі[стс^к]ий → міський;

[нтств] [нств]: (на письмі) студе[нтств]о → (у вимові) студе[нств]о.

Лекція 9

Звукові зміни в системі голосних і приголосних

План

1. Позиційні та історичні чергування.
2. Найдавніші чергування.
3. Звукові зміни в системі голосних.
4. Звукові зміни в системі приголосних.
5. Інші зміни.

Література

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір. – К. : Вища шк., 1986. – С. 77–92.

Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української мови: учб. посібник для студ. філол. фак. / Ю. О. Карпенко. – Одеса, 1996. – С. 83–116.

Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – К., 1951. – С. 240–287.

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 261–294.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 63–83.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997. – С. 57–70.

Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н. Тоцька. – К., 1981. – С. 132–154.

Джерела

Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985 („Чергування”).

Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с. („Чергування звуків”).

Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006 („Чергування (Альтернація)”).

Чергування – це звукові зміни в межах однієї і тієї ж морфеми. Розрізняють позиційні й історичні чергування.

Позиційні чергування залежать від позиційних умов реалізації фонем, тобто чергування звуків у залежності від наголосу, сусідніх голосних тощо: *ве"с|на, ко"жух, п'іс'н'а*.

Історичні чергування – це такі видозміни фонем, що викликані причинами, які діяли колись, у минулому. Зараз же ми маємо тільки наслідки їх.

Сучасна українська мова успадкувала давні чергування, які можуть сягати ще дослов'янської доби. Основні з них такі:

|o| – |a| *гонити – ганяти, ломити – ламати, клонитися – кланятися*

|e| – |i| *гребти – загрибати, мести – замітати, летіти – літати*

|e| – |o| *везти – возити, нести – носити*

|i| – |a| *сідати – садити, лізти – лазити*

|a| – |y| *в'язати – вузол, трясти – трусити*

|i| – |и| *вінок – вити, липити – липнути*

Чергування |o|, |e| – |i|

Дане чергування властиве тільки українській мові. За І.Огієнком, це „найхарактерніша ознака української мови”. Після занепаду редукованих утворилися закриті склади, голосні в них подовжилися й через систему дифтонгів перейшли в **i**: **возь** → **вууз** → **вуоз** → **вуіз** → **віз**.

стола – стіл, вола – віл, двора – двір, семи – сім.

Чергуються в різних формах того самого слова: *току – тік, зросту – зріст, заходу – захід, віця – овець, Донця – Дінець, Петрова – Петрів*; у словах одного кореня чи спільної основи: *воля – вольний, род – рідний, годитися – гідний, спокою – спокій, готівка – готовий*.

Коментарі до чергування

У формах *могла, росла, рости* **о** не переходить в **i**, бо в цих формах редукованих у дальшому складі не було (та й склади ці не були закритими ні тоді, ні тепер): **мо – гла, ро – сла, ро – сти**. У префіксі **роз-** (**розводити, розлука**) маємо **о** в закритому складі, бо далі не було зредукованих.

Чергування не буває:

1. Коли **о, е** випадні: *сон – сну, пень – пня, липень – липня*.
2. У повноголосних звукосполученнях (**оро, оло, ере, еле**): *мороз, ворог, молот, берег, шелест, сторож, голод*.

3. У сполученнях **ор, ер, ов:** *гордий, торг, горд, серце, верх, вовк, шовк, смерть, хрест.*

4. У суфіксі – **тель:** *учитель, приятель, вихователь.*

5. У деяких словах іншомовного походження: *атом, агроном, том, трактор, шофер, студент, кабінет, бром, метр, балон, батон, бідон, пост, порт.*

Чергування [o], [e] – [ø] (з фонемним нулем)

Належить до історичних чергувань і пов'язане із занепадом редукованих голосних звуків у слабкій позиції. Слабкою позицією вважаються кінець слова, перед складом з голосним нового творення, перед складом із зредукованим голосним у сильній позиції. Це чергування властиве всім східнослов'янським мовам і постало ще в давньоукраїнській мові в XI – XII ст. Такі голосні, що утворилися на місці зредукованих, називаються новими.

садъкъ → [са¹док] → садъка → [сад¹ка]

сънь → [сон] → съна → [снυ]

дънь → [день] → дъня → [дня]; *дня, пня, пса, шевця,*

женця.

Чергування випадних голосних з нулем відбувається в суфіксах – **ок, -к** (з **ък, ък**) (*огірок – огірка, сучок – сучка*); у суфіксі **-ець** (*борець – борця, хлопець – хлопця*), *гребінець – гребінця*; у префіксі (*відозва – відзиватися*).

Часом таке ж чергування відбувається і у формах, у яких зредукованих не було (*вітер – вітру, відер – відро, сосон – сосна*). Такі голосні називаються **вставними**. Природа їх така. Вони розвинулись після шумних перед сонорними. Після занепаду зредукованих у кінці слова вони почали вставлятися між шумним і сонорним: *огнь → [огн'] → [огон'] → [вогон']*.

Часом під впливом аналогії це чергування порушується: *лоб – лоба* (із лъба), *мох – моху, рот – рота*.

Інші зміни

Метатеза (гр. *metathesis* – переміщення, перестановка) – заміна в слові менш зручних для вимови поєднань звуків більш зручними, а також внаслідок „народної етимології”. Ось як пише С. Караванський про слово *бондар*:

– Я походжу від слова „бодня”, тобто „діжа, кадіб”. Того, хто робив бодні, звали *боднар*. У діалектах подекуди ще й зараз так говорять. Тільки ж вимовити „боднар” і справді

нелегко. Тому що звуки „б” і „д” належать до шумних, а „н” та „р” – до сонорних. Отож мій предок ніби поділився на дві половини: шумну – „бод” та лунку – „нар”. Такі комбінації звуків у словах, як правило, не приживаються. Якщо ж звуки „н” та „д” поміняти місцями, то слово звучатиме милозвучніше, легше вимовлятиметься. Так я з „боднаря” став „бондарем” („Екскурсія до лябораторії слова”).

Розрізняють суміжну метатезу (*боднар* → *бондар*) та на віддалі (дистантну, обопільну) (*коноплі* → діал. *ко^лпн^і*), а також ускладнену, коли одночасно переставляються суміжні й несуміжні звуки (*тверезий* ≤ *рос. трезвый* ≥ **terzvъ*). Метатеза властива для маловідомих, етимологічно непрозорих, іншомовних слів: *намисто* із *монисто*; *суворий* із *суровий*, діал. *талірка* – літ. *тарілка*.

Приставні приголосні (гр. *protesis* – додання, приєднання) – неетимологічний приголосний, який приєднується до початкового голосного у слові. Протеза виникла як засіб усунення міжслівного збігу голосних. Серед протетичних (**в, ј, г**) в окремих словах (*видра, ягня*) успадковані з праслов'янського періоду. Уже на українському ґрунті: *вуста, вікно; горіх, гарба, Ганна*. У діалектах – явище звичайне: *возеро, воко, воріх, гозеро, гоко, Гумань*. У Гончара в «Прапороносцях»: *Гандрій гузенькою гуличкою поніс горачам гобідати*. У надсянських говірках у ряді слів протеза л: *лута́ва* (отава), *ло́кунь* (окунь), *Л'і́л'ко́* (Ілько).

У весільних піснях:

На *вгороді* дві вишеньки, за *вгородом* три,
Було б тобі, та Марусю, ще й заміж не йти.

У діалектах: орличка – *горличка*, осика – *восика*, осокір – *ясокір*, агрус – *ягрус*, ожина – *вожина*, *вужина*, *єжина*.

На Луганщині: істик – паличка для очищення лемеша;
вістик [*в'істи^ек*] і **їстик** [*їйсти^ек*].

У календарних обрядах та піснях (межа між Київською, Волинською та Подільською областями):

1. У Меланки гарні *гочи*, / Як у циганки.
2. На *гіншій* [дівчині] то буде тих биндів з 15.
3. Ой ти стоїш з *гіншими*, стоїш, розмовляєш,
І без ножа, без тарілки моє серце краєш.

3. – Вискоч, зайку, да на юлоньку, / Поймай собі сиву зозуленьку.

У діалектах відбуваються численні звукові та семантичні зближення, асоціації, вияви метатези. Наприклад: **Одуд** (птах) – удод, вудвод, удуд, вудкало, вудвудок, вудвудка, вуток, вулок, дундало, дудок, дудко, дудлик, гидко, гипко, губко, вудко, футко, хутко, худко, худок, одгуд, попікач, худотут, одітут, туркало, пастушка, сінокос, авдотка та ін. (Й.О. Дзендзелівський).

Зі змін у східнослов'янських говірках: **ведмідь** – **ведмєдь** [вe"д'мeд']. Лисич, Ров, СтЛ. Див. ще **ведьмідь**, **ведмєдь**, **видмідь**, **медвєдь**, **медвідь**, **мєдвєдь**, **мидвідь**.

– Та то ж Сте"пан п'ішоў / вe"д'м'ід' косо'латиї (Старб), Каб, Риб'ян. **Ведьмідь** [вe"д'м'ід'], -я, -ем/-ьом, ч. Лисич, Сіверс.

Лекція 10

Графіка й орфографія

План

1. Коротка історія розвитку письма.
2. Українська графіка.
3. Українська орфографія.
4. Принципи українського правопису.
5. Правила переносу.
6. Дискусії щодо „Українського правопису”.

Література

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986. – С. 109–130.

Гнатюк І. С. Про зміни в українському правописі / І. С. Гнатюк // Укр. мова і літ. в шк. – 1991. – № 8.

Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури і історії / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1990. – № 1, 2, 3, 6.

Історія українського правопису: XVI–XX століття: Хрестоматія. – К. : Наук. думка, 2004. – 583 с.

Сербенська О., Волошак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. Сербенська, М. Волошак. – К. : Просвіта, 2001. – С. 144–154.

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 402–417.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 101–115.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997. – С. 86–97.

Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія / Н. Тоцька. – К., 1981. – С. 154–180.

Український правопис: Проект найновішої редакції. – К. : Наук. думка, 1999. – 340 с.

Український правопис. – К. : Наук. думка, 2003.

Джерела

ВТС СУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

Словник труднощів української мови / за ред. С. Єрмоленко. – К., 1989. – 334 с.

Український правопис : 5-е вид. – К. : Наук. думка, 1996. – 240 с.

Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с. („Алфавіт”, „Графіка”, „Графема”, „Письмо”).

Письмо, писемна мова – мова, зафіксована на папері чи іншій поверхні за допомогою усталених графічних знаків. Такі лінійно розташовані знаки співвідносяться з одиницями реального, звукового мовлення. Письмо є вторинною формою матеріалізації висловлювання. Особливість його у безкінечній відтворюваності. Воно переноситься в просторі й зберігається в часі. Деякі тексти ділового мовлення існують тільки в писемній формі: протоколи, акти, заяви, посвідчення, довіреності, розписки, квитанції, накладні. Воно дає можливість краще обдумувати текст, виправляти, поступово фіксувати, посприяти реченнями складнішої структури.

Коротка історія письма Письмо виникло порівняно пізно, ось його етапи.

Мнемотехнічне письмо. Вірніше – натяки на письмо: зарубки, сигнали, вузли, бірки, татуїровки. Мнемотехнічне – запам'ятовувальне.

Піктографія – другий етап розвитку письма. Від лат. *pictus* – писаний фарбами, *grapho* – пишу – власне, „письмо малюнками”, „картинопис”. На камені, дереві, глині. Те, що треба було повідомити, малювали. Передавався загальний зміст повідомлення. Остаточно оформилося десь у 8–6 тис. до н.е. Дорожні знаки – сучасні елементи цього письма.

Ідеографічне письмо (від гр. *idea* – поняття, образ, *grapho* – пишу, креслю, малюю), 4–3 тис. до н.е. – уживалися значки для умовного позначення понять. У ньому кожен значок служить для умовного позначення понять: *сонце, день, коза, вода*. Значки були схожі на предмети. Власне, це були слова-поняття, їх ідея. Напр., знак, що зображав ногу, міг означати „іти”, „ходити”, „стояти”. Найвідоміші варіанти – давньоєгипетське ієрогліфічне, шумерське, китайське ієрогліфічне. Але й таке письмо було незручним – треба було багато знаків. Поступово воно переходить у складове письмо, а відтак – у звукове. Складове починає формуватися з 2 тис. до н.е.

Звукове (літерно-звукове, фонемографічне) – це сучасне, наше письмо, де кожен звук передається літерою. Першим алфавітом був фінікійсько-ханаанський (давньоєгипетський фінікійський), а від нього – уже грецьке письмо. Писали фінікійці горизонтальними рядками справа наліво. Алфавіти виникли пізно – в середині II тис. до н.е. Від грецького письма писемність усіх європейських народів, також східнослов'янські алфавіти, зокрема, наш, український, утворений із староболгарської кирилиці, що постала на основі старогрецького уставного письма. Азбука-кирилиця перенесена до нас у X ст. разом з християнством. Хоча, на думку вчених, письмо було в нас і раніше. Українська вимова букв кириличного письма така: *аз, буки, віди, глаголь, добро, єсть, живіте, зіло, земля, іже, і, како, люди, мисліте, наш, он, покой, рци, слово, твердо, ук, ферт* та ін.

Ось схема розвитку систем письма індоєвропейських мов:

фінікійське – грецьке архаїчне – східногрецьке – класичне грецьке – візантійське – слов'янське глаголичне – східнослов'янське кириличне – болгарське – давньоруське – українське (російське, білоруське).

За характером написання букв розрізняли устав, півустав і скоропис.

Устав (XI – до кінця XIV ст.) – чіткий рисунок кожної літери, літери прямовисні, симетричні, однакової величини, кожна буква писалася окремо, але проміжків між ними не було, скорочень мало, нарядкові знаки вживаються рідко, заставки й кінцівки розфарбовувалися красивими візерунками.

Півустав (з XIV ст.) – *ранній, пізній, каліграфічний, діловий, біглий* – простіше письмо, викликаний темпом життя. Букви менші й заокругленіші, втрачається геометричність ліній, лінії вже ламані, кути неправильні, більше скорочень, частішають нарядкові знаки.

Скоропис (у кінці XIV – поч XV ст.), найвищого розвитку в XVII ст., ще далі спрощує написання. Використовувався у приватному листуванні, ділових паперах, у документах. Зумовила його й заміна пергаменту на папір. У староукр. письмі з розділових знаків була крапка або комбінації з двох, трьох і чотирьох крапок довільно, для пауз або розділення частин тексту. З часом вводилися пробіли (з XIV ст.).

Але грецька графіка не повністю відповідала нашій звуковій системі. Серед них були зайві літери: юс великий, юс малий, зело, ксі, пси, омега, фіта, іжиця, ять.

У 1708 р. була здійснена реформа письма. Старе письмо замінюється новим типом письма. „Гражданка”. Букви заокруглюються, малюнок їх спрощується, вилучаються *юси-ксі-пси-омеги*. А вже пізніше вилучаються *ять, фіта*. Усуваються нарядкові знаки (наголоси й титли). Запроваджується арабська система позначення чисел замість літерної.

Графіку (від гр. graphikos – писати, малювати) визначають як сукупність усіх рукописних та друкованих знаків певної писемності (графема, розділові знаки, шрифтові різновиди). Українська графіка (як і білоруська, болгарська, російська, сербська) бере свій початок від старослов'янського письма. У нинішньому українському алфавіті є лише дві літери,

що не були в кирило-мефодіївській абетці, це **г** (відома з кінця XVI ст.) та **ї**. Власне, українська графіка бере свій початок від кінця минулого тисячоліття. Через те що немає прямої відповідності між звуками і їх передачею на письмі, графіку ще визначають і як співвідношення між звуками й літерами. Досконалість графічної системи залежить від того, наскільки точно літери письма відтворюють звуки (фонеми) мови.

Українська графіка – одна з найдосконаліших, оскільки в більшості випадків літери української мови однозначні, тобто передають один основний звук. Однак окремі літери передають два звуки (Щ, Ї; у певних позиціях – Я, Ю, Є). І навпаки, деякі звуки позначаються двома літерами (**дж**, **дз**). Буква **ь** (м'який знак) служить лише для позначення м'якості приголосних. До графіки належить також а **п** **о** **б** **с** **т** **р** **о** **ф** – нарядковий знак для позначення роздільної вимови **губних приголосних**, **р**, **к** перед наступними **я**, **ю**, **є**, **ї**. В окремих випадках використовується знак наголосу (для розрізнення омонімів) чи знак довготи, м'якшення (у фонетичному письмі). Літери бувають великі й малі, писані й друковані. **Графема** – найменша смислорозрізнявальна одиниця писемної мови. Термін „графема” уперше ввів І. Бодуен де Куртене 1912 р. Виступають у чотирьох різновидах – алографах (великі, малі, писані й друковані). В укр. мові 33 графеми. Літери з діакритичними знаками – **і**, **ї**, **й**.

Сукупність букв, розташованих у певному порядку, називається **алфавітом (азбукою, абеткою)**. Азбука – від назви двох перших букв грецького алфавіту – А (*альфа*) і В (*бета*, новогрецьке *віта*). Азбука – від двох перших літер слов'янського (кириличного) алфавіту (*азь* і *боукы*); абетка – українська назва (літери **а**, **б**).

Письменники, що писали живою мовою, мусили шукати засобів передачі справжнього звучання. А тому від часу „Енеїди” (1798 р.) до 1905 нараховується близько 50 різних правописних систем. Найпомітніші з них системи О. Павловського, „Русалки Дністрової”, П. Куліша, Є. Желехівського. У 1907–1909 рр. виходить знаменитий Словарь української мови Б. Грінченка, в якому практично був застосований фонетичний принцип правопису. Він і стає законом для всіх українських видань.

До складу українського алфавіту входить 33 літери – **А Б В Г Г Д Е Є Ж З И І Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ю Я**. Для позначення голосних звуків існує 10 букв (**а о у е и і я ю є ї**). Для позначення приголосних в українському алфавіті є 22 літери. Для позначення м'якості приголосних використовується **Ь** (м'який знак, знак м'якшення), написання літер **Я, Ю, Є** (у певних позиціях), літера **І**. Асимілятивне пом'якшення приголосних не позначається ніяк.

Орфографія (гр. orthos – прямий, правильний, grapho – пишу) – історично сформована й загальноприйнята система правил щодо передачі мовлення на письмі, яка поряд із *пунктуацією* становить *правопис*. Правопис української мови складається з трьох підсистем: графіки (літер), орфографії (способів поєднання звуків і звукосполук) та пунктуації (розділових знаків). Цікаво, що Бодуен і Щерба стверджували, що єдиний метод навчання правильного написання – систематичне списування, а ідеалом правопису – не правила, а механічність.

Орфографія визначає правила передачі звуків на письмі, правила написання великої букви, написання слів разом, окремо й через дефіс, правила переносу слів з рядка в рядок, написання афіксів. Орфографічні правила повинні бути єдиними для всіх. Сучасна орфографія побудована на двох принципах – фонетичному й морфологічному.

За фонетичним принципом ми пишемо так, як вимовляємо. Кожному звукові відповідає окрема літера (*небо, дорога, гори*). Він передає й наслідки історичних чергувань, бо ми „так чуємо”, а саме:

- 1) спрощення: **чесний, тижневий, серце, сонце, пізно**;
- 2) зміна задньоязикових **г, к, х**: **козак – козацький, книжний, чеський**;
- 3) **о** та **е** після шиплячих: **пшоно, жолудь, чорний**, але джерело, честь;
- 4) **а** перед складом з наголошеним **а**: **багáтий, гарáзд, калáч, хазя́їн**;
- 5) **у** на місці **о, е, ъ**: **будяк, парубок, мачуха**;
- 6) **с** перед **к, п, т, х, ф**: **сказати, списати, створити, схибити, сформувати**.

Морфологічний принцип полягає в збереженні морфеми незалежно від звучання. Наприклад, фонем **е** та **и** зберігається в сильних позиціях, і в слабких (*десять* – *десятий*), хоч звучать неоднаково [д^ес'а^тиі].

1) написання ненаголошених **е, и, о**: *вслó, дéрево, життя, голóбка*;

2) збереження дзвінких перед глухими: *вогкий, нігті, просьба, боротьба*;

3) збереження кореневої морфеми, закінчення у формах на **-шся, -ться**:

збираєшся [зби^ра^же^шс'а], *крутишся, робиться, вертиться*;

4) розрізнення префіксів **пре-, при-**: *прекрасний, прибути*.

Традиційний, або історичний, принцип полягає в тому, що ми передаємо написання за традицією: *їхати, щока, ялина, Юхим, Єва, рябий, люди; кiset, кишеня, левада, леміш; Горький*.

Диференціюючі, або смислові, написання регулюють розрізнення смислу слів і словосполучень: *Роман – роман, Земля – земля, Малина (прізвище) – малина (рослина), вивчити напам'ять – подарувати на пам'ять, як би сказати – якби сказати*.

Правила **переносу слів** з рядка в рядок:

1) не розривати дж, дз як один звук: *кукуру-дза, хо-джу*;

2) зберігати значущі частини слова, не відривати одну букву від кореня, префікса: *пре-красний, ви-йти*;

3) не залишати (не переносити) одну букву: *ра-діо, опас-ти*;

4) не розривати односкладові частини складноскорочених слів: *стін-газета, пед-рада*;

5) подовжений асимілятивний звук можна розривати: *жит-тя і жи-ття*.

Лекція 11

Нові праці з фонетики й орфографії (конференція)

План

1. Вступне слово викладача.
2. Повідомлення викладачів, аспірантів, магістрантів, студентів.
3. Підсумок лектора.

Література: див. журнали „Мовознавство”, „Українська мова”, „Культура слова”, нові монографії, посібники, підручники, правописи, словники, енциклопедії та ін.

Модуль № 3

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Лекція 12

Лексикологія. Слово. Значення слова

1. План
2. Предмет і завдання лексикології
3. Слово як основна мовна одиниця
4. Багатозначність. Прямі й переносні значення слова
5. Переносне значення й переносне вживання
6. Внутрішня форма слова
7. Конотація слова
8. Компонентний склад слова
9. Омонімія. Полісемія.

Література

Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища шк., 1977.

Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х., 1997. – С. 3–65.

Лисиченко Л. А. Бесіди про рідне слово. (Слово і його значення) / Л. А. Лисиченко. – Х. : ХДПУ, 1993.

Лисиченко Л. А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти / Л. А. Лисиченко. – Х. : Основа, 2008. – 272 с.

Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 5–58.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 115–122.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997. – С. 98–156.

Джерела

Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н. П. Бутенко. – Л. : Вища шк., 1989.

Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006 („Лексема”, „Конотація”, „Внутрішня форма слова”, „Семасіологія”).

Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

1. Слово є предметом лексикології (від гр. *lexikos*, лексікос – словесний і *logos*, логос – вчення), а вся сукупність слів у мові складає лексичний склад, або лексику. Слова (лексику) можна вивчати і в діахронічному (історичному) плані, і в синхронічному, описовому, тобто як вона представлена на сучасному етапі. Отже, предметом синхронічної лексики є обсяг і характер усієї сукупності слів на сучасному етапі. А саме: обсяг словника, значення слів, системна організації значень, види значень (пряме і переносне, первинне і вторинне, конкретне і абстрактне), системна організації слів, лексика з погляду походження та стилістичного забарвлення.

2. Лексичний склад найбільш безпосередньо пов'язаний з позамовною дійсністю, він чутливо реагує на найменші зміни. У результаті постають нові слова, нові значення, відтінки значень, відбуваються внутрішні глибинні зміни в семантиці слова. Отже, лексичний склад змінний, рухливий і становить собою відкриту систему. „У мові, як загалом у природі, все живе, все рухається” (І.О. Бодуен де Куртене). Примітна й думка

Е. Косеріу: „Мова повинна постійно змінюватися, щоб продовжити функціонувати”. 80–90 роки дали нам такі інновації, як два семантичних поля „Українська держава” і ”українська нація”: *державність України, власна держава, творення держави, державотворчий процес, державотворення, утвердження суверенітету*.

3. Системність лексичного складу виявляється: 1) в організації тематичних груп, 2) у структурі багатозначного слова, 3) у синонімічних рядах і антонімічних протиставленнях. Відзначимо два типи відношень – парадигматичні і синтагматичні. Парадигматичні відношення – це відношення однорідних одиниць, узятими в мовній системі поза їх сполученням з іншими одиницями. Це окремі значення в полісемантичному слові, слово в синонімічному ряді, у стилістичній системі. Вони передбачають можливість вибору (певного значення, одного із синонімів, одного з варіантів). Синтагматичні відношення – зумовлюють сполучення слів при побудові тексту. Вони реалізуються при послідовному включенні однієї з одиниць до тексту. Абсолютно вільних словосполучень не буває. Соловей – *співучий, голосистий, маленький, дзвінкий, сірий, веселий*... Журавель – *довгоногий, білий, красивий, високий, гарний, великий*.

4. У слові розрізняють план вираження (звукова організація слова, зовнішня сторона мовного знака) і план змісту (значення слова). Значення слова – це певне відображення предмета, відношення між звуковою оболонкою слова і предметом. Оскільки слово називає предмет, то воно виконує номінативну, або називну, функцію. Розрізняють слова повнозначні і неповнозначні; самостійні і службові. Перші мають лексичне значення, другі – не мають, точніше, воно затінене граматичним значенням.

5. Компонентний склад лексичного значення слова. Лексичне значення (семема) розкладається на дрібніші складові частини (семи). Так, слово *кінь* – „велика / свійська / однокопита / тварина / яку використовують для перевезення людей / і вантажів” (ВТССУМ, с. 542). Тварина – архісема, інші п’ять – диференційні семи. Усі семи поділяються на експліцитні та імпліцитні.

Експліцитні семи – семи виражені, фіксуються словниками. *Кінь* – 6 сем.

Імпліцитні – невиражені, часто індивідуальні. **Кінь** – *швидкий, вороний, красивий, сильний, молодий* (перші 5 означень Словника Н. Бутенко). Індивідуальні семи: *баский, норувистий, циганський, кавалерійський*. У мовлян можуть виникати такі асоціації: Жуков закінчив кавалерійську академію. Кінь у яблуках. Іподром (там перегони). „Вершник без голови”, книжка, фільм: там домінує кінь. *Кінь-поле-воля-козак*. Тарас Бульба (іде на Січ). Козак-кінь-криниця-верба-дівчина (про зустріч молоді). Кінська сила. Кінська доза. Кінь і чеченці. „Ой чий то кінь стоїть”, улюблена пісня Тамари Петрівни. Кінь – для багачів.

Цікаво знати реакцію на стимул відповідно чоловіків і жінок. Світлана Мартінек в „Українському асоціативному словнику” (2007) спробувала це зробити. Так, на слово *кінь* одержано 204/103 реакцій. Спільними виявилися відповіді: *тварина, білий, гнідий, кобила, грива, робота, іподром* та ін.

Лише чоловіки назвали: *педальний, на коня, „П’ять капель”, галоп, сила*.

Лише жінки: *Катерина II, хлопець, грація, скакун, Пржевальський, красивий*.

6. Емоціонально-експресивне забарвлення слова. Слово не тільки називає певне явище, але й виражає експресивну, емоціональну оцінку його, передає наше ставлення до предмета. Людина оцінює певне явище дійсності: добре і зле, гарне і погане, корисне і шкідливе, потрібне і непотрібне тощо. Слова *голуб, сокіл, ластівка* щодо людей протиставлені словам *ворон, сич, будяк*. За „Словником асоціативних означень” Н.Бутенко студент (реакцій 920) – *розумний* (64), *старанний* (61), *веселий* (48), *ввічливий* і *працьовитий* (34), *молодий* (16) // *лінивий* (42), *тупий* (12), *пасивний* (3), *розхлябаний* і *хвалькуватий* (по 1).

7. З попереднім тісно пов’язана конотація слова, тобто додаткове значення слова, його супровідні стилістичні (*схвальн., уроч., поет., ірон., знев.*) чи семантичні відтінки. Так, слово *дуб*, крім свого основного словникового значення („багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами – жолудями”), має ще багато додаткових, конотативних. Це –

символ мужності, чоловічого достоїнства, сили, могутності, витривалості. Дуб – *зелений, могутній, столітній, високий, кремезний, широколистий, сильний, віковий, Шевченків...*, „Сплітаючись гіллям, Стоять дуби *зелені, свіжолісті...*” (М. Рильський); „Попід горою яром, долом, немов діди *високочолі*, Дуби з *гетьманщини* стоять” (Т. Шевченко). Такі образи неможливі у німецькій мові, бо там дуб (die Eiche) – жіночого роду.

8. Для слова характерна узагальнююча функція. Це означає, що слово називає не кожний конкретний предмет, а цілий клас однотипних предметів. „Мати сіяла сон під моїм вікном, А вродив соняшник” (Б.Олійник). Соняшник – і той, що під моїм вікном; і той далі, що перехилив головку через тин; і як однорічна рослина; і той, що іде на експорт.

Слово – це мінімальна структурно-семантична одиниця, єдність звучання і значення. Воно: вільно відтворюється в мовленні, поєднує лєсичне і граматичне значення, служить для побудови словосполучень.

Внутрішня форма слова

Практично без зусиль ми скажемо, чому *університетський* (бо університет), чому *книжковий, зимовий, віконний*. Важче – *вікно* (бо око), а чому *око*? Трішки зусиль – і ми пояснюємо *листопад, падолист, листопадень, листогуб, листогубець, листосівень, листотрус, листольот, листокиден*. Легко пояснюємо назви днів тижня – *понеділок, вівторок, середа...*; назви грибів: *опеньки, рижики, мухомор, мухомориця, моримуха, біляк, білас, червонюк, краснюк „красноголовець”, підосичник, осиновик, підберезник, підберезовець, підліщинник, підвишень, піддубень, піддубок*. А чому *гриб*? Навіть учені-етимологи неодностайні – *глива, *гриб на дереві, *губка, *мазати, ліпити, *гребу (бо вигрібається з землі), *лит. вершки, сметана, слизистий осад, *горб, *стара кора, ірл. *зморшка, складка.

Одні слова мотивовані, тобто ми можемо вказати первісну ознаку, що лягла в основу назви (*зимовий, вівторок, опеньки, листопад*). Підніжжя гори мотивоване словом *нога, під ногою*. *Крило літака* асоціюється з крилом птаха. У мотивованих ми можемо вказати на первісну ознаку, яка лягла в

основу назви, з якою і пов'язується сама назва. Інші – немотивовані (*листя, гриб, степ, вода*). Ми не можемо вказати на первісну ознаку слова *крило* (у птаха). Для цього необхідні етимологічні розшуки. Спеціальні дослідження проводили вчені, щоб довести, що слова *спати* і *сон*, *кінець* і *початок*, *косити* і *чесати*, *пир* і *пити*, *жир* і *жити* попарно походять від одного кореня.

Л. Фейєрбах так визначав, що таке „назва”: це – „знак, що служить для розрізнення, яка-небудь ознака, що впадає у вічі, яку я роблю представником предмета, що характеризує предмет, щоб уявити собі в його цілісності”. Оця первісна ознака, яку О. Потебня називав знаком значення, і називається внутрішньою формою слова. Це початковий крок появи назви, вибір її довільний, але який притаманний тій чи іншій мові. Українці кажуть *снігур* (сніг), рос. *снегирь* (снег); у сербів – *зимовка* (зима); у німців *Gimpel* (стрибунець), а ще *Dompfaff* (соборний піп); у французів – *le bouvreuil* (пастушок) і *pivoine* (півонія).

Здатність слова виступати з різними значеннями (тобто мати кілька значень) називається багатозначністю, або полісемією. Калиновий може бути 1) *кущ*; 2) *напій*; 3) перен. *мова*. Слово гострий об'єднує значення: 1) здатний колоти чи різати (*гостра бритва*); 2) звужуватися на кінці (*гострий кут*); 3) дотепний (*гостре слово*); 4) який сильно діє на органи чуття (*гострий смак, гострий перець*); 5) відчуття, сприймання (*гострий біль*); 6) який бурхливо розвивається (*гостре запалення*); 7) щось напружене (*гостра проблема, обговорення, питання, ситуація*). Слово журá „журба” – однозначне, журавель – тризначне (птаха; жердина біля колодязя; народний танець). ВТССУМ (2005) у слові земля подає 7 значень; зелений – 6 значень, із них переносні (*перен.*): „недосвідчений” і „захисники довкілля”; іти – 30 (ступати; плисти; вирушати; продаватися і т. ін.).

Прямі і переносні значення. Прямі номінативні значення безпосередньо вказують на відношення слова з явищами об'єктивної дійсності, що історично закріпилося в свідомості мовців. На його основі виникає переносне значення, що постає внаслідок перенесення найменувань з одного предмета на інші: *По долині вітер віє, Гуляє по полю*. Долина –

пряме; вітер – „переміщення шарів повітря”; віяти – пряме; гуляє – 1) ходити не поспішаючи (пряме); 2) гуляти – перен. „швидко, у різних напрямках рухатися” (тут переносне); по полю – пряме. *Голова* – 1) частина тіла; 2) орган мислення; 3) особа, що керує зборами; 4) керівник установи; 5) *перен.* основне в чомусь (хліб усього *голова*); 6) *перен.* авторитет у чомусь (жінка в хаті *голова*). Переносне значення – усталене значення, відбите словниками, легко встановлюється: *громові бурі* → *перен.* *громовий голос*; *дерев’яна ложка* → *перен.* *дерев’яна посмішка* (ноги, руки, голос). Переносне вживання – важковловиме, словниками не фіксується. Наприклад; журавлі *журились*; Ніч *брече* по узліссю; Прийшов з *вербово-степових* країв; І павутиння *малиновим дзвоном* *Вколосує* у вибалку село (Б.Олійник). У Шевченка: Лихо, лихо: мати в’яне, дочка *червоніє*. В’янути – пряме значення: „втрачати свіжість, пружність; ставати зморшкуватим”. *Червоніти* – переносне вживання, тобто „кращати”. У посвяті академіку В. Ремеслу: „За плечима похилими *літо бабине дихає*. А жита – як літа його, а літа – як жита” (Б. Олійник) слова *літо бабине дихає* – незабаром старість, багато років.

Голос буває – *приємний, природний, спокійний, врівноважений, легкий, свіжий, цирий, чистий, теплий, м’який, ясний, бадьорий, запальний, владний, начальницький, повчальний, задиристий, верескливий, фальшивий, різкий, надірваний, скрипучий, глухий, лінивий, надтріснутий, іржавий...* Якби слова не мали переносного вживання, наша мова була б зашорена в штампи.

Переносне вживання слова функціонує як 1) *метафора* – перенесення за подібністю: *шовковий* – „*Шовковий шум нив*” (М. Коцюбинський); журавлиний *клин*, повітряний *флот*, *на крилах* радості, комп’ютерний *вірус*, *батько* Махно – як лідер, гірський *хребет*, *бронзова* шкіра (кольору бронзи), *коник* як комаха (бо стрибає), *гусарити* (поводитися як гусар), він *орел*; 2) *метонімія* (гр. перейменування) – перенесення за суміжністю: читати *М. Рильського* (твори Рильського), *аудиторія* слухає (студенти в аудиторії), *тремтіти* „боятися” (позначення всіхічних явищ через фізіологічні – міміки, жесту; *рясні* дівчата (у рясних спідницях), *служба* – „солдат” (бо солдат служить), *здоровий*

клімат (бо сприяє здоров'ю), *до сивого волосся* – „до старості” (бо тоді сивіє волосся), *піднімати руки* „здаватися” (бо усталений жест капітуляції), Прийшов до нас *Наполеон* (старший в армії, його частина), *дружба* – „товариш молодого на весіллі” (бо він дружить з молодим), *Хто може випити Дніпро?* (М. Рильський) (як звперечення), *баранина* – „м'ясо барана й вівці”, *хлібороб* (вирощує не тільки хліб), *косовиця* („дія – її час”), вставати з першими *півнями* (з криками півнів); 3) перенесення за функцією – виконують однакову функцію: двірник – *двірник* в автомобіля.

Лекція 13

Слово і концепт. Омонімія і синонімія в українській мові

План

1. Концепт. Ознаки і види концептів.
2. Омоніми і їх види.
3. Стилiстичне використання омонімiв.
4. Синоніми як форма системної організації лексики.
5. Спільне й різне в синонімах.
6. Класифікація синонімів.
7. Абсолютні синоніми.
8. Синонімічний ряд.
9. Походження й використання синонімів.

Література

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986. – С. 144–148.

Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов : изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Академ. Проект, 2004. – 992 с. – С. 42–85.

Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 45–58; 60–95.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997. – С. 149–163.

Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х., 1997. – С. 53–99.

Лисиченко Л. А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти / Л. А. Лисиченко. – Х. : Основа, 2008. – 272 с.

Ужченко В. Д. Актуальні питання розвитку української мови: Вступ. Лексикологія. Фразеологія : посіб. для магістрантів / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – С. 17–55.

Джерела

Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови / П. М. Деркач. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1993. – 208 с. (2-е вид., фототипічне, зі Словника 1960 р.).

Караванський Св. Практичний словник синонімів української мови / Св. Караванський. – К., 1993. – 472 с.

Коломієць М. П. Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Рад. шк., 1988. – 200 с.

Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006 („Концепт”).

Словник синонімів української мови : в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та інші. – К. : Наук. думка, 1999–2000.

Українська мова: Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови). – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 401–403; 539–544.

Концепт – основне семантичне поняття когнітивної лінгвістики. Для нього характерні експансіонізм (вихід в інші науки), антропоцентризм (вивчення мови з метою пізнання її носія), функціоналізм (вивчення всього розмаїття мови) і експланаторність (пояснення мовних явищ). Концепт – семантика слова у всьому обсязі (М. Толстой, С. Толстая). Його досліджували Дж. Лакофф, А. Вежбицька, Р. Павіленіс, М. Алефіренко, М. Кочерган, О. Кубрякова, Ю. Степанов. Концепти є простіші (слово) і складніші (словосполучення, речення, фразеологізм). „Концепт – це свідчення про те, що індивід знає, передбачає, думає, уявляє про об’єкти світу”

(Р. Павленіс). Концепт ширший від поняття. Концепт передбачає культурний компонент. „Концепт – це ніби згусток культури в свідомості людини” (Ю. Степанов). А.Вежбицька розробляє поняття ключових слів. Вона розрізняє **концепт-мінімум** і **концепт-максимум** (відповідно *чурек* і *хліб*). Ю. Степанов розрізняє **значення** і **смісл** слова. Так, у слові ЗАЄЦЬ – значення: „невеликий похлибий звірок родини гризунів з кучим хвостом, довгими задніми ногами і довгими вухами” (СУМ). Смісл: 1) дика тварина, 2) може міняти колір, 3) „стрибун, плигун”, 4) улюблений персонаж фольклору, 5) про нього є багато переказів, повір'їв, паремій, фразеологізмів, 6) відома тотальна любов до нього. Концепт *засць* має глибокий вертикальний **культурно- національний контекст**.

Омонімія – збіг двох і більше мовних одиниць. Збігатися можуть: 1) морфемі: *кар-а* і *кар-к-ну-ти*; *під-група* (підпорядкування) і *під-неб-ес-н-ий* (місцерозташування); 2) граматичні форми: *вози* (іменник і дієслово); *поле¹* і *поле²*; 3) лексичні одиниці: *гриф¹* і *гриф²*; *пар¹* і *пар²*; 4) вільні і фразеологічні словосполучення: *заварити кашу* – у прямому значенні і „розпочати якусь клопітну справу” – у переносному; див. ще: *відчинити двері*, *карта бита*, *від дошки до дошки*, *згортати руки*; 5) синтаксичні конструкції: *Остан з Соломією* – соціативний підмет і підмет та додаток; форми непрямих відмінків – можуть бути означенням і додатком.

Лексичні омоніми

Омоніми лексичні – слова чи їх форми, які при однаковому звучанні мають різне значення: *ключ¹* – *ключ²*, *коса¹* – *коса²*, *гриф¹* – *гриф²*, *бракувати¹* – *бракувати²*.

Повні (абсолютні, прості, природні) омоніми – збігаються у всіх граматичних формах у межах певної частини мови: *балка¹* і *балка²*, *билина¹* і *билина²*, *клепати¹* (косу) і *клепати²* (язиком), *крона¹* і *крона²*. Неповні (часткові) омоніми – збігаються в частині граматичних форм: *кадри¹* (склад працівників), неможлива однина (*кадр*) і *кадри²* (знімки на кіноплівці), можлива однина (перший *кадр*); *жаль*, *шкода* (предикативні прислівники й іменники наз. відмінка); пор. форми род. відмінка: *початок* (кукурудзи) – *початка*; *початок* (дії) – *початку*.

Звичайно до лексичних омонімів не належать різні види співзвуччя: *потри* – *по три*; *сонце* – *сон це* (СУЛІМ, 51). Л.Лисиченко відносить явища типу *відчаю* – *від чаю*, *уранці* – *у ранці* до **мовленнєвої омонімії**. Отже, розрізняють мовну й мовленнєву омонімію.

Різновидами неповних лексичних омонімів є омофони, омоформи, омографи.

Омофони – слова, що збігаються в усіх чи в окремих граматичних формах при різному значенні й відмінному графічному зображенні: *гриби* і *греби*, *лижи* і *лежи*, *сеньйор* (в Іспанії) і *синьйор* (в Італії), *Роман* (ім'я) і *роман* (жанр літератури), *незабаром* (прислівник) і *не за баром* (іменникова форма). **Омоформи** – слова з однаковим звуковим складом тільки в певній граматичній формі: *поле* (нива) і *поле* (дієслово), *воді* (іменник род. відм.) і *воді* (дієслово), *шию* (іменник) і *шию* (дієслово), *три* (числівник) і *три* (дієслово). **Омографи** – омоніми з однаковим графічним зображенням, але з різною вимовою: *обід* і *обід*, *гори* і *горі*, *насип* і *насін*, *стріла* і *стріла*, *зámok* і *замóк*, *му́ка* і *мука́*.

Причини і шляхи появи омонімів

1) питомі й запозичені слова: *мул¹* і *мул²* (лат. *mulus* „домашня тварина”); *як¹* (прислівник) і *як²* (з тибетської – велика рогата тварина); *лава¹* (ослін), *лава²* (з польського *lawá* „спосіб шиккування” й *лава³* (з італійського *lava* „силікатна маса, що виливається під час виверження вулкану”); 2) слова, що походять з різних мов, але мають в укр. мові однаковий звуковий склад: *помпа¹* (лат. *rotta* „урочистий похід”) і *помпа²* (фр. *rotre* „насос”); *кран¹* „перекриття трубопроводу” (голландське) і *кран²* „механізм для переміщення вантажів” (німецьке). Омонімізуються й слова, що постали з однієї мови: фр. *кулон¹* (одиниця виміру електрики – Coulomb) і *кулон²* (жіноча краса – *soulant*); 3) у процесі словотворення на рідному ґрунті: *загин¹* (від *загинути*) і *загин²* (від *загинати*, *гнути*); *моторний¹* (швидкий) і *моторний²* (від *мотор*); *злити¹* (лити) і *злити²* (зло); *лютий¹* (місяць) і *лютий²* (прикметник); 4) унаслідок історичних змін: *віз¹* (возь → вуоз → віз) і *віз²* (везль → везл → віз), тобто омонімізуються іменники і дієслова.

Стилістичне використання омонімів

1. Проти ночі по травиці / У курник повзла лисиця.

Напоролася на вила, / Цілу ніч від болю вила
(В. Плахотников).

2. Думи мої, думи мої. / Квіти мої, діти.

Виростав вас, доглядав вас. / Де ж мені вас діти
(Т. Шевченко).

3. новела (літературний жанр) – Новела (кличка лошиці в
Остапа Вишні).

4. Хто це там навколо *хижі*, / Протоптав глибокий *слід*?

Може, близько звірі *хижі*? / Обережним бути *слід*
(В. Плахотников).

Синоніми як форма системної організації лексики

Синоніми були об'єктом уваги Л.Булаховського, Л.Лисиченко, О.Тараненка, С.Бережана, Ю.Апресяна та ін. Автор розділу в академічній праці СУЛМ за ред І.Білодіда (1973) – І.С. Олійник. **Синоніми** (гр. *synonymia* – однойменний) – слова, що означають назву того самого поняття і близькі за значенням. Проте вони обов'язково чимось відрізняються – відтінками значення, змістовим обсягом, мірою і якістю емоційного забарвлення, стилістичною належністю, різною активністю вживання, сполучуваністю. Захар Беркут у Франка *сильний*; Дніпро у Шевченка *широкий* та *дужий*, тобто „сильний, витривалий”; руки в старого лісоруба *вузлуваті*, *жилаві*, *могутні* (О. Ільченко), тобто „дуже сильні, великі”. Слова *сильний*, *всесильний*, *міцний*, *кріпкий*, *могутній*, *всемогутній*, *потужний* мають основне спільне лексичне значення – „такий, що відзначається великою фізичною чи моральною силою”.

Навіть близькі синоніми чимось відрізняються. Ось як у Фонвізіна:

Робкий бежит назад./ Трусливий не идет вперед.

Робкий не защищается, / Трусливий не нападает.

*Нельзя надеяться на сопротивление робкого,
ни на помощь трусливого.*

Через те що синонімізуються, власне, не слова, а їх окремі значення, одне й те ж слово може входити до різних синонімічних груп: *друг* – *товариш*; *друг* – *захисник*, *поборник*. За час свого лінгвістичного існування праслов'янське слово *дорога* закріпило щонайменше п'ять значень (у давньоукраїнський період фіксувалося два значення – „смуга

землі, по якій їздять і ходять” та „місце для проходу, проїзду”), установило широкі синонімічні зв’язки – *путь*, нім. *шлях* і *траса*, лат. *тракт* і *магістраль*, фр. *coıne* (розм. *coııá*). Серед них поетичне *тропа*, розм. вже дещо затемнене *гостинець* („великий шлях”, по якому приходили „гості”, пор. ще *гостювальник* „гість”, уживався навіть вираз у *гостя* „в гості”, хоча *гість* первісно споріднене з готським *gasts* „чужинець”), рідковживане *манівці* (рідше *манівець*). А ще *стежка*, рідше *стежина*, слова з виразною, мотивованою внутрішньою формою – *путівець*, *простець*, *кам’янка*. Однак центром мікрогрупи є концепт *дорога*. Він найуживаніший, ним відкривається синонімічний ряд [ССУМ], він утворює найбільше лінгвокультурологічних контекстів.

Синонімія становить систему, бо задовольняє такі умови, як 1) множинність елементів, 2) організованість елементів, 3) однорідність елементів, 4) взаємопов’язаність елементів.

Абсолютні синоніми. Їх ще називають **лексичними паралелізмами**, чи **дублетами** (*пілот* – *льотчик*, *процент* – *відсоток*, *термометр* – *градусник*). Академічна граматики визначає їх як „цілком ідентичні за своїм лексичним значенням” (СУЛМ 1973, 83): *всесвіт* – *космос*, *куліси* – *лаштунки*, *майдан* – *площа*, *вежа* – *башта*. Часто вживані серед термінології: *дескриптивний* – *описовий*, *квантитативний* – *кількісний*, *асиміляція* – *розподібнення*. Словом *орфографія* послуговуємося щодо написання слів, а термін *правопис* охоплює ще й правила вживання розділових знаків. Колись *купець* і *гість* були семантично тотожні, а зараз означають різні поняття. Дещо інший погляд в О. Тараненка: синоніми **абсолютні (повні)** – „повністю рівнозначні і загалом тотожні за вживанням, тобто стильовою сферою функціонування, емоційно-стилістичною характеристикою, частотністю, сполучуваністю та ін.” – *родина*, *сім’я*; *пейзаж*, *краєвид*; *вік*, *століття*, *сторіччя*; *безплатний*, *безкоштовний*; *баритися*, *гаятися*; *або*, *чи* [УМЕ: 542].

З’являються такі слова внаслідок взаємодії літературної мови і діалектів або різних мов. Існування їх обмежене в часі: поступово вони диференціюються або за значенням, або за стилістичним забарвленням, або вживанням. Абсолютними

синонімами вважаються слова *базар* і *ринок* – іменники іншомовного походження. *Базар* тюркського походження і фіксується І. Срезневським 1499 р. (*базаръ, бозаръ*). Слово *ринок* з німецької мови, де воно означало „круг”, „коло”, „площа” через польську („міська площа”, „місце торгу”) (епоха Петра 1). Словники І. Білецького-Носенка та Б.Грінченка подають їх як рівнозначні та рівноправні. Проте в сполуках *пташиний базар, овочевий базар, шкільний базар // світовий ринок, ринкова економіка*. Отже, абсолютні синоніми недовговічні, їх зовсім мало.

Походження синонімів: *лелека, чорногуз, гайстер, бусол, боцян, бузько*... Слово *лелека* зайшло до нас з тюркських мов. Воно відповідає кримсько-татарському *lailäk*. У тюркських мовах назва звуконаслідувальна. Назва *чорногуз* – давня, українська. Вона вказує на колір птаха: біла передня частина й чорний хвіст. Назви *бусол, боцян, бузько* – це все фонетичні різновиди тієї самої з походження назви. Вони поширені більше в західній частині України і є спільними із західнослов'янськими назвами, пор. *bosian*, в основі значення „дибати”. Синонімічний двотомний словник як літературні подає слова *лелека, чорногуз, бусел (бусол)*, а слова *бузько, боцян, боцян, гайстер* (з німецької *Heister*), *бушель, жабоїд і дзьобун* – як діалектні. Синоніми *журавель, веселик* (фольк.) і рідке *журав* у словнику подані як слова іншого синонімічного ряду. У народі ж це одні й ті ж птахи.

Основні шляхи збагачення синонімів:

1) за допомогою словотворчих засобів: *твір, витвір, утвір; споконвіку, споконвічно, обвічно; сінокіс, сіножать; небосхил, небозвід; гамір, гам;*

2) слова іншомовного походження, які синонімізуються з питомими: *фіаско – невдача, ренегат – відщепенець, раритетний – рідкісний; літера – буква;*

3) розмовно-просторічні та діалектні і літературні слова: *обійстя – садиба, бундючний – пихатий, куняти – дрімати;*

4) внаслідок розвитку багатозначності: *слухний – зручний, відповідний* (про час, нагоду); *правильний, ґрунтовний, переконливий* (зауваження, доказ).

Синонімічний ряд (синонімічне гніздо, синонімічна група). Синоніми звичайно утворюють

незамкнений синонімічний ряд. Кожний з них починається **домінантою**, тобто **стрижневим** словом (**опорне** слово, **слово-показник**). Воно найуживаніше, найзагальніше, нейтральне, прямого значення, без емоційно-експресивного забарвлення або стилістичних обмежень. За Л. Булаховським, „найменш претензійне щодо своїх стилістичних (настановчих) якостей”. У середині ряду синоніми розташовуються таким чином: чим більше обмежень щодо частоти вживання, сполучуваності з іншими словами, стильових і стилістичних характеристик, тим далі від домінанти називається синонім – слово чи ФО. Часом говорять, що він об’єднує однакові частиномовні складові.

Існує інший погляд – ніякого опорного слова в синонімічному ряді немає і не може бути (Б.В. Горнунг). Усі слова рівнозначні, однакові за „предметною віднесеністю”. Проте більш прийнятна перша думка: 1) виходячи з домінанти, легше визначити смисловий зміст інших слів (Л. Булаховський); 2) вона виконує організуючу роль (Л. Лисиченко): *весною, навесні, повесні, оповесні* діал.; *виб’їна* (заглиблення на дорозі), *вібій, яма, баюра*, рідше, *заб’їна*, діал.; *вихователька* (жінка, що виховує, навчає дітей), *гувернантка* заст., *б’онна* заст., *мадам* розм., *міс* розм. (домашня вихователька в дворянських родинах).

Розрізняють **загальномовні (постійні, вільні)** синоніми та **контекстуальні**. Перші перебувають у синонімічних зв’язках і без підтримки контексту. Їх значення усталене, якраз вони й фіксуються синонімічними словниками: *здум, замисел, ідея, концепція; іномовний, чужомовний, іномовний* рідко; *інший* (займ., озн. „не цей, не даний”), *інакший, інакий, новий, другий* розм., *новітній* рідше, *оний* заст., *онакий* заст.

Ось дві редакції М. Рильського поезії „Троянди і виноград”:

- а) ... А так же хороше / над чорним ґрунтом мак /
Горить і світиться, мов полум’я червоне.
- б) ... А так же хороше / над чорним ґрунтом мак /
Переливається, мов молум’я червоне.

Другі, контекстуальні, авторські, ситуативні: Приклад: *І.Я. Франко, поет, революціонер-демократ, він; „Лихо, лихо, мати в’яне, Дочка червоніє* (Т. Шевченко).

Цікаво порівняти контекст В. Сухомлинського і Словника синонімів...

В. Сухомлинський: „Як тонко підмітив народ красу природи, якими *виразними, яскравими, соковитими, запашними* словами названі явища! Скільки є слів, які означають лиш те, що відбувається з вогнем: *горить, палає, блищить, жевріє, полум'яніє*...І кожне слово має свій відтінок”.

ССУМ – 1999: 1) *виразний* (чітко означений, який впадає в очі), *яскравий*; 2) *горіти* (виділятися яскравим, перев. червоним кольором), *палати, палахкотіти, палахкотати, палахтіти, паленіти, полум'яніти, полуменіти, пломеніти* поет., *жахтіти, поломеніти* рідше, *полахати* рідше, *пломенітися (пломенитися)* поет. рідше, *фахкотіти* діал. (з яскравим полум'ям), *тліти, жевріти, жеврітися, жаріти, ятрітися* (повільно, без полум'я), *димити, диміти* (виділяючи дим), *згоряти (згорати), вигоряти (вигорати), зотлівати (зотлівати)* (до кінця), *палитися* (також із метою опалення, освітлення).

У цих уривках синоніми відрізняються 1) як загальномовні і контекстуальні (*виразний – соковитий, яскравий – запашний*); 2) відтінками значення (*горить – палахкотить – димить – зотліває*); 3) стилем мови або стилістичним забарвленням (*горіти – пломеніти поет. – фахкотіти діал.*).

Ідеографічні (семантичні, понятійні, *idea* – поняття) синоніми розрізняються відтінками основного значення, обсягом семантики (*горіти – полум'яніти – жевріти – ятрітися*). *Юний* не просто *молодий*, а „дуже молодий”. Ось декілька витягів з „Короткого словника синонімів” Пилипа Максимовича Деркача: *невидний* – (про ніч) *темний*; підсил. *непроглядний*; *метелиця* – *заметіль*; рідше *сніговійниця, сніговиця*; (з сильним вітром) *завірюха, хуртовина*. Ідеографічні синоніми спираються на: 1) внутрішню форму, 2) походження. Так, слово *чорт* має багато найрізноманітніших назв. Він завжди нашіптує людині злі думки і сіє ворожнечу в світі. Це наш ворог, і тому його стародавня назва *враг*... Він робить тільки зло, чому й зветься *чорний*. Він сильно обманює людину й зводить її на лихе, а молодих на перелюб, чому й зветься *перелесник*. Він з своєї природи *лихий*, пор. приповідку: *лихий поплутав*. Він господар пекла, *пекельник*. І взагалі він *нечистий*,

нечиста або *вража сила*, *вражий син*, *вража мати*. А що має кучого хвоста, то *куций*, *куцан*. Убирається, як пан, тому *паничик*, *лях*, *німчик*. Він *кат*, пор.: Кат зна що чи казна-що. Дуже часто назва *лукавий*... (митрополит Іларіон).

Стилістичні – синоніми, що відрізняються емоційно-стилістичним забарвленням (*пломенитися* – поетичне, *горіти* – нейтральне). *Палець* – уживане, *перст* – застаріле, *півень* – літературне, *когут* – діалектне.

Ось словникова стаття з академічного синонімічного словника (1999):

горілка (алкогольний напій), *гірка* розм., *зілля* розм., *зелений змій* ірон., *веселуха* жарт., *адамові слізки* жарт., *грішна вода* жарт., *живиця* жарт., *скляний бог* жарт., *очищена* заст., *пінна* заст., *инакс* розм. заст., *горівка* діал., *трунок* діал., *паленка* діал., *шумівка* діал., *сабаши́вка* діал. *сірко* діал., *старка*, *вистоянка* (витримана), *сорокаградусна*, *запрі́дух* розм. (дуже міцна), *оковита* заст., *окові́тка* заст. (високого гатунку, *жарт.* про звичайну горілку), *сивуха* (недостатньо очищена, *розм.* про звичайну горілку), *чикилді́ха* розм., заст. (низької якості), *самого́н*, *самого́нка* розм., *ханжа́* розм., *ді́мка* розм. (кустарного виробництва), *первак* (одержана на початку відгону), *монопо́лька* заст., *казе́нка* заст. (державна горілка, що продавалася у спеціальних винних крамницях), *варенуха*, *варе́на* (зварена з медом і сушеними фруктами та ягодами), *запі́канка*, *запі́кана* (заправлена прянощами й витримана в гарячій печі), *мокру́ха* (настояна на ягодах, травах), *каліні́вка* (настояна на калині), *поліні́вка* розм., *полі́нна* розм. (настояна на полину), *горобі́нівка*, *горобі́нова* (настояна на горобині), *калгані́вка*, *калгані́ва*, *калганна*, *калганка* розм. (настояна на калгані), *перці́вка*, *перчакі́вка*, *перчикі́ва* (настояна на перці), *тютю́нківа* (настояна на тютюні), *лімо́нівка*, *цитрі́нівка* (настояна на лимонних шкірках), *споті́кач*, *спотика́йло* розм. (настояна на мускатному горісі та прянощах), *зубрі́вка* (настояна на траві зубрівці), *слив'я́нка*, *сливові́ця* діал., *сливни́к* діал. (виготовлена зі слив).

У статті виразно показані й ідеографічні нюанси (міцність, якість, місце продажу, спосіб приготування, додаткові компоненти), і стильова належність (розмовне) та стилістичне забарвлення синонімів (заст., ірон., жарт., діал.).

Словник поряд із лексемами вводить і ФО (*зелений змій, адамові слізки, грішна вода*).

Функції синонімів: 1) уникнути тавтології: *Т. Шевченко, Кобзар, поет, автор „Гайдамаків”...*; 2) посилення експресії: *Гол!.. Всі кричать! Ми з вами знаємо, що значить кричати, що значить галасувати, лементувати, – але те, що робиться, коли – гол! – цього описати не можна (Остап Вишня. Фізкульт-ура). Кричати – „здіймати крик”, галасувати – „сильно кричати”, лементувати – „галасувати разом” (СУМ); Дидона тяжко зажурилась.., кричала, плакала, ревла (І. Котляревський); 3) смислове зіставлення, протиставлення, уточнення, підсилення: *Пішла в снопи, пошкандибала* Івана-сина годувать (Т. Шевченко).*

Самостійна робота

1. Опрацювати Передмову до Словника синонімів української мови: У 2 т. – К. : Наук. думка, 1999. – Т. 1. – С. III–IX.

Лекція 14

Антоніми. Мезоніми. Пароніми (як форми системної організації лексики)

План

1. Дефініція антонімів.
2. Розряди антонімів.
3. Мезоніми.
4. Пароніми та їх види.

Література

Бобух Н. М. Антоніми в українській поетичній мові : монографія / Н. М. Бобух. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2007. – 312 с.

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К. : Вища. шк., 1986.

Кочерган М. П. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов („ложные друзья переводчика”). Словник російсько-українських міжмовних омонімів („фальшиві друзі перекладача”) / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 1997. – 400 с.

Критенко А. П. Паронімія в українській мові / А. П. Критенко // Мовознавство. – 1968. – №3. – С. 48–59.

Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х., 1997. – С. 65–120.

Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006 („Мезонімія”).

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 124.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Гришенка. – К. : Вища шк., 1997. – С. 163–174.

Джерела

Бобух Н. М. Словник антонімів поетичної мови / Н. М. Бобух. – К. : Вид.-полігр. центр КиМУ, 2004. – 297 с.

Гринчишин Д. Г. Словник паронімів української мови / Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська. – К. : Наук. думка, 1986. – 222 с.

Полюга Л. М. Словник антонімів української мови / Л. М. Полюга / за ред. Л. С. Паламарчука. – К. : Довіра, 2004. – С. 1–277.

Антоніми (гр. *anti* – проти, *опута* – ім'я, „протилежні імена”) – слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також фразеологізми, афікси, граматичні форми, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються максимально протилежним значенням. Антоніми *білий – чорний* об'єднані поняттям „колір”; *широкий – вузький* об'єднує „розмір”; *рух – спокій* „стан”; *захід – схід* „сторони світу”. Антоніми протиставляються предметно-понятійним ядром.

Найчастіше антоніми вказують на якість, кількість, простір і час. Приклади: якість: *гарний – поганий, веселий – сумний, холод – тепло*; кількість: *багато – мало, все – ніщо, плюс – мінус*; простір: *далеко – близько, тут – там, південь – північ*; час: *рано – пізно, ранком – увечері, день – ніч, зима – літо*. Нерідко дії: *приїхати – від'їхати, поспішати – зволікати, їхати – їти*.

Звичайно антонімізуються прикметники, іменники, дієслова, прислівники. Не входять в антонімічні відношення

слова, що вказують на конкретні поняття (вони не мають прямих за протилежністю відповідників). Але в переносному значенні вони можуть антонімізуватися. Наприклад: Повний колос до землі *гнеться*, а пустий угору *дереться*; В мужика землянка *вогка*, в пана хата *на помості* (Леся Українка).

Звідси можна твердити про **постійні** антоніми (усталені, фіксуються словниками): *сміливий – боязливий, аналіз – синтез, багатство – бідність, народжуватися – умирати, карати – милувати* й **контекстуальні** – не закріплені в мові, а лише в певному контексті: *Лихо, лихо! Мати в'яне, Дочка червоніє* (Т. Шевченко); *Долиною сльози, верхами глум* (М. Коцюбинський); *У мужички руки чорні, В пані рученька тендітна* (Леся Українка).

Полісемантичні слова вступають в антонімічні зв'язки не в усіх значеннях, а тільки в певних. Тому слово *свіжий* антонімізується не тільки зі словом *несвіжий*, а й *свіжий – черствий* (хліб), *свіжий – солоний* (риба), *свіжий – квашений* (помідори), *свіжий – брудний* (сорочка), *свіжий – теплий* (вітер), *свіжий – заяложений* (думки), *свіжий – мій* (око).

Антоніми бувають **однокореневі**: *логічний – алогічний, демократичний – антидемократичний, централізація – децентралізація, помилковий – безпомилковий, вибігати – вбігати, відчалувати – причалувати*; **різнокореневі**: *широкий – вузький, шити – пороти, вгорі – внизу, гудити – хвалити, спокійний – бурхливий, усі – ніхто, разом – поодиноці*.

Антонімізуються **слова і фразеологізми** (*далеко – рукою подати, близько – за тридев'ять земель, багато – кіт наплакав, мало – і на воза не вбереш*).

У семантичному відношенні розрізняють декілька типів антонімів:

1) **градуальні** – означають два різко протилежні видові поняття в межах родового: *холод – тепло, мороз – спека, всі – ніхто, близький – далекий*; 2) **комплементарні** – позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом складають родові поняття: *чоловік – жінка, брат – сестра, батько – мати, півень – курка*; 3) **векторні антоніми** – дві протилежно спрямовані дії, явища, ознаки, напрями: *починати – кінчати, одружуватися – розлучатися, туди – звідти, вперед – назад, зачиняти – відчиняти, циклон – антициклон*; 4) **координатні**

антоніми – дві протилежні точки просторового або часового відрізка: *тут – там, північ – південь, літо – зима, перший – останній*.

На ділянці антонімів між крайніми ланками розрізняють середні мовні одиниці – **мезоніми**. Між двома антонімами можуть бути декілька мезонімів, кожен з яких може тяжіти до різних антонімів: *любов – приятнь, неприятнь – ненависть; холодний – прохолодний, теплий – гарячий; білий – білуватий – чорний; великий – великуватий, малуватий – малий; всі – дехто – ніхто*. Їх ще називають словами **неповної міри якості**.

Стилістичні функції антонімів

Стилістичні функції антонімів насамперед полягають у тому, що вони забезпечують контрастну характеристику предметів; антоніми створюють антитези, контрастні протиставлення: „Вони нерозлучні. Йдуть поряд, як *день і ніч*. Як два полюси – *далекі і близькі*. Веселе, живе *життя* і його чорна тінь – *смерть*. Всі *люблять життя, славлять його, б'ються за нього*. Всі *ненавидять, проклинають, б'ються супроти неї – смерті*” (Ю. Збанацький); В оркестрі року *літо і зима, Весна і осінь* – сольні інструменти (О. Білаш); Розгорнула *білі брила в чорну* ніченьку зима... (Г. Чупринка); *Порожня бочка гучить, а повна – мовчить*; На *чорній* землі *білий* хліб родить; *ні живий ні мертвий, ні холодно ні жарко, сміх і сльози*.

Оксиморони (оксюморони) (гр. *οχυτογον* – гострий + безглуздий) – мовні фігури, що об'єднують протилежні, ніби несумісні поняття:

Як за роботою *вільна неволенька* / Груді ураз дотика (П. Грабовський); А я дивлюся, поглядаю, / *сміюся сльозами* (Т. Шевченко); Приснився я собі самому / У дебрі *голосно-німії*. / Я йшов у пралісі густому / Під лютий ляск гримучих змій (М. Рильський).

Пароніми

Про паронімію та її стилістичну роль у мові добре уявлення може дати відомий твір Павла Тичини „На олімпіаду хорів” (1937):

Розцвітаймо *піснею, писаною, усною*,
виростаймо *щасною, чистою та чесною*,
освіжаймось *росною, завше земносною*,
широ-прямовисною, усною, прекрасною!

Винятково музикальні ці переливи. У Тичини ще: „Сійте в рахманний *чорнозем* з піснею, грою ... Над долиною, *низом* — сонце горою! Будьте *безумні* — не *зимні*” („Сійте...”, 1919); „Вітер, вітер, вітер — терзає дуба, клена, на *хмарах* *хмуре* сонце”. І не тільки в Тичини. Гра паронімів, художньо-стилістична атракція, взаємопритягання і взаємодія їх часто зустрічаються і в творах інших українських письменників. Ось ряд прикладів: „*Хитро, мудро, недорогим коштом*” (І.Котляревський); „*Гарна* була *Ганна*, як було оце сяде, та задумається, та спустить свої довгі, густі віі” (І.Нечуй-Левицький); „Пісня ... *гірка*, як саме *горе*” (там же); „Ніч темніє і ясніють зорі, море плаче й *темрява тремтить*” (Леся Українка).

Не менш важливе місце відводиться паронімії і в народній творчості – у піснях, прислів'ях, приказках, всякого роду примовках, заговорах, а також у казках, загадках тощо: **Сонце : серце**. У дівчини *серце* як літнее *сонце* (хоча воно й хмарнєсеньке, зате теплесеньке). У мачухи *серце* як зимове *сонце*. **Вишенька : черешенька**. Ой під *вишенькою*, під *черешенькою* Стояв старий з молодою як із ягодою (рідкісний випадок гіпердактилічної паронімії). **Київ : кий**. Язик доведе до *Києва* і до *кия* (Номис, № 1125). Можна думати, що відповідно до цього варіанта спочатку існувало у прислів'я *Язик до Києва доведе* (в такій формі воно й тепер дуже часто вживається), а згодом додано – в результаті семантичної атракції паронімів – *Київ* і *кий*. **Вівса : перса**. Ой дай коню *вівса* по самі *перса*. **Личко : яблучко**. Було *личко* як *яблучко* — стало як *ожина*. **Під лісом : під носом**. Бачить *під лісом*, а не бачить *під носом* (Номис). **Дороги : дорогий**. Ой приїхав мій миленький з *дороги*, Привіз мені гостинчик *дорогий*.

Зі стилістичного погляду пароніми поділяються на *рими* і *не-рими*. Наведені вище приклади — це переважно неримовані пароніми. Поділ цей досить умовний і залежить від розуміння поняття *рими*, що є, як відомо, досить відносне. Рима в народній творчості — більш різноманітне, набагато ширше явище, ніж рима в окремих поетів. У народній поезії допускаються й навіть широко вживаються *рими*, що поетами звичайно ігноруються, наприклад, *орел : умер*: Ой дівчина *горлиця* / До козака *горнеться*, / А козак, як *орел*, / Як побачив, так і *вмер*.

Такі рими, як *запорожець* : *морозець*, *додолу* : *додому*, *дубу* : *буду*, *пава* : *пала*, *слава* : *стала*, *пишна* : *вийшла*, трактуються поетами як свого роду варваризми. А жаль — це досить точні рими й варті наслідування: *Запорожець*, *матінко*, *запорожець* Вивів мене босую на *морозець*; Котилася ясна зоря з неба Та й упала *додолу*... Гей хто ж мене, дівку молодую, Та й проведе *додому*; Приблудила к зеленому *дубу*: Ой тут же я ночувати *буду*. / Прилетіла *пава*, в головочках *пала*. / А вже ж тая *слава* На все село *стала*. Ой ти, дівчино, / Горда та *пишна*, / Чом ти до мене / Звечора не *вийшла*;

Цікаві рими зустрічаються у прислів'ях і загадках: *Маленьке – миленьке, побільшає — погіршає*; Чоловік за *пиріг*, а жінка за *пиріг*; Будеш солодким — *розкляють*, будеш гірким — *розплюють*; З цього *пива* не вийде *дива*; Хоч *гірше*, аби *інше*.

Спостереження показують, що тематичні словесні групи складаються з назв непаронімічних і назв паронімічних (останніх, звичайно, менше). *Баклажан*, *помідор* і *томат* — це непаронімічні назви рослин, а *берест* і *береза* — паронімічні. Пор. ще пароніми: *вишня* : *черешня*, *імбир* : *інжир*, *калина* : *малина*, *квасоля* : *красоля*, *малина* : *маслина*, *редька* : *редиска*, *суниця* : *полуниця*. У групі суспільної й соціально-виробничої лексики: *багатир* : *богатир*, *вандали* : *варвари*, *витязь*: *звитязець*, *гайдук* : *гайдамака*, *дід* : *дідич*, *козак* : *казах*, *лектор* : *ректор*, *лимар* : *лицар*, *лоцман* : *боцман*.

Пароніми значно розрізняються за ступенем звукової близькості. У цьому відношенні вся маса паронімів нашої мови розміщується між двома крайніми полюсами: 1) м і н і м а л ь н а паронімія, що межує з непаронімією, і 2) м а к с и м а л ь н а паронімія, що межує з омонімією, а при особливих умовах переходить в омонімію.

1. М і н і м а л ь н і пароніми. Між *слава* і *хвала* є певна, хоч і незначна, звукова подібність: однакові голосні, зате наголос різний, однакові приголосні *л* і *в*, тільки стоять на різних місцях (є думка, що *хвала* постало з *слава* ще в праслов'янську епоху). Однак ці слова об'єднує семантична, синонімічна близькість — завдяки цій близькості ми звертаємо увагу й на їх звукову подібність. Інакше кажучи, семантична близькість стимулює паронімію, загострює на ній увагу мовців. Ось кілька

прикладів. Між термінами *гусар* і *улан* також обмежена звукова близькість, але завдяки міцним тематичним зв'язкам (обидва з галузі легкої кавалерії дореволюційного часу) вони сприймаються як досить паро-німічні.

У поезії і в народній творчості найслабкіша паронімія може дати певний художньо-стилістичний ефект. *Сич* і *сова* – досить слабка паронімія, щоб про неї взагалі говорити, але в приказці *Ні сич, ні сова* (=ні те, ні се) вона виступає як емпатичний момент. *Коса* і *камінь* звичайно не сприймаються як подібні звучання, але вони виявляють свою подібність у прислів'ї *Наскочила коса на камінь*.

2. Для м а к с и м а л ь н и х паронімів, навпаки, характерна мінімальна відмінність між членами групи. Максимальні пароніми розрізняються тільки однією ознакою: однією фонемою (приголосною чи голосною), або відсутністю–наявністю фонем (приголосної чи голосної), або місцем наголосу, або, нарешті, місцем фонем в лінійному порядку паронімів.

Пароніми можуть розрізнятися приголосною фонемою на початку, в середині або на кінці слова: 1) *баламутити* : *каламутити*, *більярд* : *мільярд*, *боцман* : *лоцман*, *бучний* : *гучний*, *гамувати* : *тамувати*, *група* : *трупа*, *гурія* : *фурія*, *жахатися* : *сахатися*, *кадити* : *чадити*, *калина* – *малина*; 2) *Ангара* : *Анкара*, *балабан* : *барабан*, *букет* : *буфет*, *вальсувати* - *вальцювати*, *варта* : *вахта*; 3) *волос* : *волот*, *газ* : *гас*, *герц* : *герць*, *гриб* : *грип*, *концерт* : *концерн*, *корабель* : *корабел* „суднобудівник”, *короб* : *короп*, *мимохідь* : *мимохить*, *орден* : *ордер*, *фарш* : *фарс*.

Пароніми можуть розрізнятися відсутністю – наявністю приголосної фонем на початку, в середині і на кінці слова: 1) *агат* : *гагат*, *астроном* : *гастроном*, *еволюція* : *революція*, *Рим* : *Крим*; 2) *борона* : *борозна*, *булат* : *бушлат*, *Гана* : *Ганна*, *диктат* : *диктант*, *дипломат* : *дипломант*; 3) *ліф* : *ліфт*, *роман* : *романс*, *талан* : *талант*, *куш* : *кущ*, *плюш* : *плющ*.

Пароніми можуть розрізнятися лінійним порядком своїх фонем, як: *вироби* : *вибори*, *камета* : *ракета*, *кобила* : *колиба*, *черпак* : *чепрак*, *суворий* : *суровий*, *картер* : *кратер*, *казан* : *казна*, *каста* : *такса*, *кочегар* : *кочерга*.

Поряд з омонімією паронімія є аспектом науки про зовнішню, звукову сторону слова. Власне кажучи, омонімія – це крайній випадок паронімії, це паронімія, доведена до абсолюту, до свого заперечення, коли звукова подібність двох (кількох) слів перетворюється на повну їх тотожність.

Паронімів у мові значно більше, ніж омонімів, а їх роль можна вважати важливішою за роль омонімів. Зрештою, усі слова нашої мови паронімічні з того погляду, що кожне слово за своїм звучанням більш-менш близьке до іншого слова або до інших слів.

Паронімія — ділянка з багатьма аспектами. Стосунки паронімів з семантичними системами мови (словотвір, тематичні групи лексики, синонімія, антонімія), склад паронімів з погляду історії мови (власні, запозичені, скальковані з іншомовних слів), роль паронімів у розвитку мови (взаємодія паронімів, їх конфлікти, притягання й відштовхування, зокрема народна етимологія як прояв паронімічної атракції з метою економії немотивованих знаків лексики), роль паронімії в поетичній творчості, значення паронімії в процесах засвоєння мови, рідної й чужої, паронімія й культура мови – усі ці проблеми ще чекають свого дослідження.

Лекція 15

Формування української лексики

План

1. Тривалість формування української лексики.
2. Групи лексики за походженням.
3. Власне українська лексика.
4. Запозичені слова.
5. Історія деяких слів.

Література

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986.

Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за заг. ред І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 101–150.

Коваль А. П. Слово про слово / А. П. Коваль. – К. : Рад. шк., 1986. – 384 с.

Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 124–130.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенко. – К. : Вища шк., 1997. – С. 174–203.

Матвієнко А. Живе слово / А. Матвієнко. – К. : Веселка, 1964. – 159 с.

Джерела

Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

Етимологічний словник української мови / голов. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1–5.

Коломієць М.П. Словник іншомовних слів / М. П. Коломієць, Л.В. Молодова. – К. : Освіта, 1998. – 190 с.

Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006 („Запозичення”, „Калька”).

Словник іншомовних слів / за ред. М. Мельничука. – К., 1985. – 968 с.

Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Лексика української мови є відкритою системою й формувалася протягом багатьох століть; вона найтісніше пов'язана з історією українського народу. Вважають, що 90 % складає українська корінна лексика, а 10 % – запозичена. Усю лексику можна представити у вигляді двох великих груп: 1) споконвічна українська лексика (лексика індоєвропейського походження, лексика праслов'янського походження, власне українська лексика); 2) лексичні запозичення з інших мов. Українська мова є лідером серед слов'янських щодо збереження прамови: *глек, глузд, берегиня, нащадок, м'яз, стеля, очерет, брунька, волошка, кульбаба, кучугура, ластовиння, тям, комаха, дивовижа, блимати, борсатися, сахатися, дошкуляти,*

бентежити, кліпати, баритися, бгати, ласувати, вештатися, кволий, ущерть...

I. Частина слів запозичена ще з найдавнішого, праїндоевропейського часу. Ось як про це пише Алла Коваль у книзі „Слово про слово”:

Ми ніколи не замислюємося над тим, а яке це слово – старе чи молоде, давнє чи недавнє... Переважна більшість найчастіше вживаних слів – це слова, можна сказати, „вічні”: вони настільки давні, що були вже тоді, коли ще не було самих слов'янських мов. Такі слова, як *рука, нога, голова, ніс, дім, вікно, стіна, піч, мати, син, отець, брат, сестра*, є в мовах усіх слов'ян з прадавніх часів („Слово про слово”, 1986, с. 13).

Додамо: *око, брова, вухо, ніс, зуб, серце; вівця, тур, свиня, олень, вовк, журавель, гуска, орел; дерево, дуб, жолудь, береза, верба, ясен, осика, кора, солома; сонце, місяць, небо, день, весна, зима, вогонь, роса, сніг; іти, стояти, сидіти, пекти.*

II. Праслов'янський (спільнослов'янський) шар:

чоловік, невістка, сват, сваха, свояк, внук, отець, плем'я

Пор. подібність до польської: ще – *jeszcze*, поле – *pole*, стільки – *tyle*, сніг – *śnieg*. *Jeszcze w polu tyle śniegu...*

Праслов'янський глотогенез характеризують два чинники: 1) становлення граматичної системи; 2) становлення лексичної системи. Провідними у другому чиннику були процеси словотворення. Ось деякі похідні від праслов'янської основи індоєвропейського походження **běl-* „білий”: *білявий, білизна, біляк, білити, білобока; біла/білка* „шкурка білки; грошова одиниця”, *більник* „той, хто відбілює”; *білітися, білиця* „жінка, що живе в монастирі, але не прийняла обітниць монашества”, протилежне – *черниця; білість, біль* „біляче хутро”; *більчатий* „розшитий сріблом”; *більмо*. Прикметники на позначення інтенсивності ознаки: *білястий, білуватий*; предметні назви за означення кольору: *білявка* „блондинка”, *біланя* „біла корова”, *білило* „біла фарба”; *білок; білиця* „біла осика”; успадковані складні прикметники й іменники: *білобокий, білобородий, білобровий, білогубий, білокамінний, білокопитий, білосніжний, білохатий, білошкірий, білохвостий, білоголовець, білоклен, білоцвіт.*

За Словником географічних назв України В. Горпинича (2001), виявилось: *Біла* (4 н.п.), *Біле* (4 н.п.), складені назви: *Біла Береза*, *Біла Гора*, *Біла Кам'янка*, *Біла Криниця*, *Білий Берег*, *Білий Камінь*, *Білий Колодязь*, *Білий Потік*, *Білий Яр*, *Білівські Хутори*, *Білі Кошари*. Крупні, відомі центри: *Біла Церква*, *Білгород-Дністрівський*. Населені пункти Луганщини: *Біле* (Лутугинський р-н), *Біловодськ*, *Білогорівка* (Лисичанський р-н), *Білокуракине*, *Білолуцьк* (Новопсковський р-н), *Білоріченський* (Лутугинський р-н), *Білоскелювате* (Краснодонський р-н). Великий тлумачний словник сучасної української мови В.Т. Бусела (2005) містить 250 тис. слів і словосполучень. Серед них з основою *біл-*: *білан* „метелик-шкідник” і діал. „блондин”; діал. *білаші* „білий хліб”, *білик* „самець білки”, *біло- бокий*, - *бородий*, -*брисий*, -*бровий*, -*видий*, -*волосий*, -*вус*, -*вусий*, - *гвардієць*, -*головий*, -*гривець*, -*гривий*, -*грудий*, -*губий*, - *деревець*, -*емігрант*, -*русія* тощо.

Словник-довідник Знаки української етнокультури В. Жайворонка (2006) містить 10 тис. лексем, лексикалізованих і фразеологізованих словосполучень. Серед них: *білий* (колір) „символ чистоти”, „символ краси” (*біле личко*), „земного життя” (*білий світ*), „жалоби” (*Під білою березою козаченька вбито*); у колядках *білий камінь* – „символ світового дерева”, *біла ворона* – „символ чогось рідкісного”; *біла змія* – „символ чудодійної сили”; *вибілювання* (полотна); *білити* (хату) – ритуал, пов'язаний із білим світом; *крутиться як білка в колесі*; *Білобог* – головний бог білого дня, щастя, добра, багатства, здоров'я, плодючості; *Білозерка=Білозірка* – легендарна річка, над нею Чумацький Шлях зірками світиться, а одна з них найдужче біліє-ясніє; річку не могли подолати ординці й позатикали 7 її джерел; пішла вона під землю і там розлилася морем. Цей образ надихнув В.Калашника:

*Все починається з зорі:/ Вечірня зміниться в ранкову,
Вплете у тишу яворів / Закоханих сердець розмову.
Хоч потім черга літ і бід / Земну відкриє галерею,
Не перестане небозвід / Манити білою зорею* (Зб. „Біла зоря”, 2006).

Формувався й давньоукраїнський лексичний фонд. У давньоукраїнських пам'ятках виявлено лексичні запозичення, засвоєні українською мовою. Частина з них утворилася ще до

виникнення східнослов'янської писемності: *багно* (болото), *багниця*, *багнука*, *багнувище*; *баговиння*, *багнюк* (назва гриба); *оболонь* (заросла травою низина, луг, вигін); *гай* (невеликий ліс), *глей* (мул), *вирій* (теплі краї), *пуща* (непрохідний ліс; первісно пусте незаселене місце на лісових просторах); *полонина* (гірська рівнина, гірське пасовище), *рілля*, *збіжжя* (зерно, хліб), *криниця* (колодязь, джерело), *вивірка* (білка), *гребля*.

Специфічно українська лексика постала на українському ґрунті: *багаття*, *баритися*, *батьківщина*, *карбованець*, *лелека*, *очолити*, *щодня*, *гай*, *смуга*, *гайворон*, *мрія*, *хурделиця*, *гопак*. *Носій*, *водій*; *дідище*, *вітрище*; *гомота*, *німота*; *колотнеча*, *ворожнеча*; *зусилля*, *поріддя*; *коваль*, *скрипаль*; *писака*, *кривляка*; *брехуха*, *цокотуха*; *бондаренко*, *гончаренко*, *коваленко*. Пор. у зв'язку з цим такий приклад: Малий *чабанець* (що може вивчитись на *чабанчука* й вийти на *чабаненка* і, нарешті, заступити батька – *чабана*) повертається смерком додому (Ю.Яновський); *бондарчук*, *ковальчук*, *токарчук*, *циганчук*; *бондарівна*, *титарівна*; *рученька*, *голівонька*; *вернидуб*, *вернигора*, *затуливітер*, *зірвиголова*, *лупиніс*; абстраговані ознаки: *бистрінь*, *далечинь*, *глибінь*, *широчинь*; експресивно-оцінні дієслівні форми *питоньки*, *спатоньки*, *спатусі*, *спатуленьки*; службові слова: *біля*, *від*, *серед*, *посеред*; *мов*, *наче*, *неначе*, *нібито*, *ледве*; *хай*, *нехай*, *невже*, *хіба*, *тільки*; *цить*, *геть*, *гай-гай*, *лелечко*.

Запозичення з інших мов. Іншомовні слова та вирази запозичувалися в усі часи у зв'язку з економічними, політичними та культурними контактами. Ранні запозичення проникали переважно усним шляхом, а пізніші засвоювалися й через літературні джерела – як безпосередньо, так і через інші мови, перев. польську або російську. Ще праслов'янською мовою запозичені *хліб* (германське), *млин* (латинське).

Часом важко встановити межу між своїм корінним словом і запозиченим. Слово *ліфтер* (рос. *лифтер*, біл. *ліфцёр*) включає англ. корінь *lift* і фр. суфікс *eur*. Проте самого слова *ліфтер* жодна з мов – ні англійська, ні французька – не знають. Нерідко слова включають іншомовні корені чи афікси (*контрзаходи*, *телеглядач*). Такі слова треба кваліфікувати як власне українські чи спільнослов'янські.

Калька – це слово або зворот, повністю чи частково перекладений з інших мов. Укр. *півострів*, нім. *Halb insel* (половина острів). Высшая Аттестационная Комиссия (ВАК) – Вища Атестаційна Комісія (*ВАК*), треба Найвища. Рос. *пятилетка* – укр. *п'ятирічка*. Укр. *літописець* – калька з гр. *chronographos*. Укр. *медовий місяць* – фр. *la lune de miel*.

Освоєння запозичених слів

При запозиченні відбувається фонетичне, графічне, граматичне, лексичне освоєння слів: фр. *paletot* – пальто, італ. *taccaroni* – макарони, пол. *węzeł* – вензель. Укр. *банк* – чол. роду, фр. *la banque* – жіночого.

Старослов'янська мова. Старослов'янські успадкувалися нашими мовами від старослов'янської, яка сформувалася в IX ст. на базі македонського діалекту староболгарської мови. Запозичення інтенсифікувалися після прийняття християнства 988 р. Слов'яни дістали церковні книги, написані кириличним письмом і перекладені старослов'янською мовою. Особливо затрималася вона в церковно-релігійній сфері. Уживана значна частина абстрактних назв, старослов'янських лексичних елементів: *безодня, мудрість, чистота, животворний, істина, наректи; бог, гріх, господь; буква, уста, палата, совість; враг, вражий, град, глава*, „Хотілося б зігнать оскому на коронованих главах...” (Т. Шевченко), *глас, злато, область, древо; вождь, страждати, нужда; єдиний, єднати, юнак, юродивий; боязнь, мислитель, братство, гордия, битва, глашатай; воздвигнути, премудрий, соратник; благословити*, „Гримить! **Благодатна** пора наступає” (І. Франко), *богоборець, злочин, Новоград*; „Історія – це **свята** **святих** народу” (О. Довженко)..

Старогрецькі слова. Давніші запозичення: *корабель, парус, палата, левада, лиман; канат, миска, баня; буйвол, кит, крокодил; апостол, біблія, вітар. Андрій, Анастасія, Євген, Кузьма, Микола, Григорій, Василь, Петро, Микита, Олександр, Остап, Софія, Олена*. Новіші запозичення з XVI-XVII ст. *Економія, олігархія, політика, утопія, хартія; атеросклероз, бактерія, біологія, гормони, діалект; азот, барій, бром; арктика, галактика, клімат; гіпотенуза, катет, теорема; атлет, атлетика, гімнаст. Автомобіль, агротехніка, ізогласа, москвофіл, антибіотики, антидержавний*,

архіреакційний, архізлодій, панславізм, пан'європейський; алфавіт, апостол, архів, економіка, ера, епос, естетика; філологія, фізика, фланга, феномен; лексика, токсичний, псевдонім, амвон, лампада, скит; олімпіада, панахида, піраміда, обеліск.

Польська мова. Хлопець, зичити, квапитися, сподіватися, оминуті, мешкати, міщанин, посполитий, достаток, в'язень, застава, поєдинок, пильнувати, бавитися, блазень, блюзнір, вирок, возний, досконалий, дідизна, материзна, підлога, ковадло, повидло.

Російська. Завод, рудник, паровоз, указ, різночинець, декабрист, нігіліст, народоволець, есдек, есер, кадет.

Латинська мова. Старі запозичення: кесар, коляда, фортуна. Основна маса – XV – XVI ст.: аматор, арешт, аркуш, артикул, бульба, гумор, герб, календар, конституція, матеріал, оренда, термін, гонор, грати, колір.

Їй належала особлива роль в середньовічній Європі: католицька церква, наука, освіта, юриспруденція, державне управління, предмет викладання, медицина. В Україні вона була мовою викладання. Відбилося й захоплення Польщею українських земель.

Префікси: **а-, ад-** (*адвентист*), **де-, дис-, екс-, ін-, ім-, інтер-, про-** (*прокурор*), **ре-, суб-, транс-** (*трансформація*), **ультра-, віце-, контр-**; суфікси: **-ація, -ист (-іст), -изм (-ізм), -тор, -ент, -ій:** агітація, агресія, анексія, імперія, клас, комунізм, соціалізм; адвокат, алібі, нотаріус, прокурор, юрист, юстиція; ангіна, аспірин, бацила, імунітет, інстинкт, компрес; агрегат, антена, генератор, колектор, комутатор, турбіна; аббревіатура, асиміляція, африката, лінгвіст, літера, суфікс; *Валерій, Віктор* (переможець), *Марко, Павло* (малий), *Валентина* (здорова), *Марина* (морська), *Юлія*; **целюлоза, цензура, центнер, цивілізація, цирк, цитата; дедукція, експозиція, імміграція, інверсія, реакція, ультрафіолет; номінальний, дериват, гербарій, мінімум, вірус, примус.**

З „Енеїди” І. Котляревського: *Енеус ностер магнус панус / І славний троянорум князь / Шмигляв по морю як циганус / Ад те о рекс Прислав нунк нас.*

Тюркізми. *Аркан, базар, байрак, батіг, гарбуз, кавун, табір, товар, чайка; казан, капкан, кочерга, таз, чавун,*

чарка, чубук; аркан, каторга, осавул, отаман, сагайдак, кинджал, орда; бак, бек, бурлака, гайдамака, козак, султан, чабан, чумак; айва, гарбуз, ізюм, качан, кизил, лобода, тютюн; баран, беркут, борсук, бугай, кабан, отара, сазан, судак; балик, ковбеса, кумис, лапша, могорич, халва, шашлик; буланій, карій, чалий; балик, башлик, ярлик; башибузук, башлик, баштан; каланча, парча, саранча; качан, отаман, тапчан.

Історія деяких слів.

Гривня. Стара гривня в домогольській Русі золотий або срібний брусок 195 г., казали що й 70 г. Реальна ціна гривни – 200 шкурок білки, 5 гривен – 1 раб. В українській мові – гривня. Часом називали так 3 копійки. Гривеник – срібна монета в 10 копійок. Пор. відмінювання: *гривня, гривні, гривню, гривнею...* Як *вішня*.

Базар. В іранській мові „критий ринок”. З татарської прийшло до нас. *Базарище, базарувальник, базарування, базарувати.* Застаріле *базаринка, басаринка „хабар”, „подарунок”.* Організована торгівля – *шкільний базар.* Зараз активно впроваджується жаргонне – *базар* (фільтруй базар).

Жито. Спільнокореневе з *жити*. Стародавня культура, на території Чехії сяяли ще в II тисячолітті до н.е. Батьківщина жита – Північна Африка. Там 30 сортів, причому культурний тільки 1 сорт. У Західній Німеччині росте жито до 2 метрів, називається „очеретяне жито”. У нас: „Роди, Боже, жито-пшеницю та всяку пашницю”.

Пшениця. У нас сіяли за 3 тисячоліття до н.е. Назва ще праслов'янська: від *пшоно – пхати „товкти”.* Тобто нібито „товчене зерно”. Її дикий родич – *пирій.* Давня назва – *житець.*

Папороть. Таємнича й буденна. У тропічних країнах до 20 метрів. Назва ще праслов'янська – *папортъ.* Її листя здавалося подібним до крила птаха, а крило тоді звалось *портъ* (від слова *прати „літати”*). Легенди про квітку з'явилися, мабуть, тоді, що люди ніяк не могли зрозуміти, як же вона розмножується. За народними легендами, папороть цвіте червоними квітами раз тільки в ніч на Івана Купала. Хто її побачить, той стає щасливим і багатим. Молоді люди поодиночі вирушали в ліс у пошуках цієї квітки. Сьогодні всі знають, що розмножується вона спорами, які утворюються на нижній

поверхні листків, а отже, вона ніколи не цвіте червоно-вогненними квітами.

Вовк. Від *рвати, роздирати*. „Той хто рве”, „той, хто роздирає”.

Ведмідь. Найдавніша назва – *арктос*. У греків – *арктос*, у римлян – *урсус*, у французів – *урс*. У нас спочатку *медоїд*, потім – *ведмідь*. У німців та англійців – *бурий*. У діалектах наших ще й зараз збереглось *хазяїн, звір, клишоногий, вуйко*.

Портфель. Із французької – „те, в чому носять аркуші паперу”. *Портмонé* – „носити монети”, *портсигар* „носити сигари”. Фр. *портé* – „носити”.

Університет. Від лат. *універсум* „світ, всесвіт”. Вищі навчальні заклади почали так називати тоді, коли в них почали вивчати всі відомі на той час науки. Цим відрізняються й сучасні університети. А потім слово *універсальний* почав позначати „різносторонній”, „всеосяжний”, „такий, що виконує різноманітні завдання”.

Полк. *Нашого полку прибуло. Полководець, ополчення, ополчитися, полчища*. Є в усіх слов'янських мовах. У літописі читаємо, як Мстислав Ізяславович звернувся до всіх князів іти на половців. У Києві зійшлися „*Рюрик і Давид полк весь...*”, тобто „*Рюрик і Давид з усім своїм родом*”. Рід – первісне значення слова „*полк*”. „*А нашого полку прибуде, прибуде*”, відгук язичництва викрадати дівчину, а тому й „*роду прибуде*”. „*Один вовк ганяє овечий полк*”, тобто „*групу, сукупність*”. Потім – „*маса військових людей*”. Уже за Русі воно вживалося і в цьому значенні. Потім – *великий полк, полк лівої руки, передній полк, сторожовий полк*. У XVI–XVII с. Україна ділилася на полки – *Лубенський, Ніжинський, Чернігівський*.

Лекція 16

Активна і пасивна лексика

План

1. Активна лексика.
2. Архаїзми і їх види.
3. Неологізми.
4. Історія окремих слів.

Література

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова% Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 131–134.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенко. – К. : Вища шк., 1997. – С. 213–220.

Хмелінська Р. Новій хаті – нова мова / Р. Хмелінська // Культура слова. – К, 1996. – № 46-47. – С. 82–92.

Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. Сербенська, М. Волощак. – К. : Просвіта. – С. 108–143.

Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : монографія / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

Джерела

Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Мова, зокрема словниковий склад її, 1) нерозривно зв'язана з матеріальним і духовним життям народу; 2) постійно змінюється разом з ним, тобто ускладнюється, збагачується, старіє в якихось ланках, частина слів повертається назад, значення слів обростають новими відтінками; 3) у словниковому складі наявні свої мікроструктури, у яких зміна одних ділянок з необхідністю викликає зміну інших; 4) змінюється за своїми внутрішніми законами або під тиском екстралінгвальних причин. Чим багатший словниковий склад, тим краще вона забезпечує найрізноманітніші функції.

Різні чинники спричинюють розширення чи звуження лексичного значення слів. *Неділя* раніше значило лише сьомий день тижня (*У неділю рано зілля копала*), а зараз – усі дні тижня (розм.). Колись *батьківщина* – „спадщина”, потім – і „назва місця народження”, а зараз *Батьківщина* – „країна, держава, вітчизна” (Бусел, 2005). *Залізо* – ковкий метал сріблястого

кольору (Fe), окисли FeO, Fe₂O₃, Fe₃O₄. А зараз – „будь-що металічне”. *Пиво* – раніше все, що можна пити, а зараз тільки „певний напій”. Розширили значення слова *донкіхот*, *меценат*, *васильки*, *столяр*.

Основний словниковий фонд, тобто слова, що прожили віки, змінюються повільніше, вони є „опорою” і мови (мова хоч і змінюється, але це та сама мова), і словникового складу, бо саме на їх базі й утворюються нові відтінки, значення й нові слова. Вирізняються й окремі тематичні групи:

1. Назви спорідненості, свояцтва: *батько*, *брат*, *дід*, *дочка*, *сестра*, *невістка*, *небіж*, *свекор*, *тато*, *тесть*, *теща*, *чоловік*, *мати*, *племінник*.

2. Соматизми, тобто назви частин тіла людини і тварини: *голова*, *нога*, *рука*, *шия*, *плечі*, *пальці*, *п'ята*, *лікоть*, *рот*, *ніс*, *язик*, *груди*, *хвіст*.

3. Назви тварин: *кінь*, *лоша*, *кобила*, *корова*, *бик*, *теля*, *вівця*, *баран*, *коза*, *козел*, *кіт*, *кішка*, *порося*, *свиня*, *вовк*, *лисиця*, *заєць*, *тигр*.

4. Назви птахів: *ворон*, *ворона*, *соловей*, *сорока*, *дятел*, *жайворон*, *орел*, *синиця*, *журавель*, *сойка*, *горобець*, *дрозд*, *ластівка*, *перепілка*, *голуб*.

5. Назви дерев: *верба*, *калина*, *явір*, *дуб*, *вільха*, *клен*, *берест*, *вишня*, *черешня*, *яблуня*, *груша*, *слива*, *черемха*, *бузок*, *сосна*, *ялина*, *бук*, *смерічка*.

Вони зрозумілі кожній людині, усіма вживаються, означають загальноживані предмети, служать словотвірними елементами. Від слова *ліс* пішли *лісок*, *лісочок*, *лісник*, *лісовик*, *лісовичка*, *підлісок*; *лісосмуга*, *лісонасадження*, *лісовоз*, *лісовозний*, *лісовпорядкування*, *лісозавод*, *лісозаготівля*, *лісокомбінат*, *лісопарк*, *лісопосадка*, *лісорами*, *лісосклад*, *лісосплав*, *лісостеп*, *лісотундра*; казковий і справжній *темний ліс*; напівфольклорне *У лісі, ой, у темному*, де ходить хитрий лис; діалектні *ліс дров* „мішанина в голові”, *ліс лісом* „про густу рослинність”, *темний ліс і зайці виють*: *Учила, учила математику і що ж? Темний ліс і вовки виють*.

Периферію словникового складу становлять також численні розряди слів. Вони менш уживані, не всім зрозумілі,

мають обмежену стильову належність, перебувають за основним словниковим фондом.

1. Вузьковживані терміни: *гелій, протон, хорей, регбі, офсайд*.

2. Професіоналізми: *косовиця, оранка, вагранка, болванка, затискач*.

3. Найрізноманітніші діалектизми: *баляси* – розмова (у багатьох говірках), *бáчуций* – далекозорий (Калмиківка), *березко́вий* – виготовлений з берези (Великоцьк Міловськ. р-ну), *бубі́рь* – дрібна риба (Підгорівка); *бульбу́к* – індик (Стельмахівка Сватів. р-ну); *горгонія* – жоржина, *трачка* – лісопилка (різні говірки); *огу́д* – огудина, *опачинки* – гніздо для весла, *пічка* – печера (нижньонаддніпряньські говірки).

4. Слова обмеженого вживання: *манто, віскі, бургер, леді, полонез, акин, чурек, сакля, чайхана*.

Активна лексика. До неї належать слова без помітної новизни й застарілості. Вони поділяються на загальнонародні (*сидіти, хліб, добре, завжди, тут, там, сім, десять*) і широкоживані в різних галузях (*нація, квартет, мартен, атом, хокей*). Розрізняють активну лексику мови (*вольт, анод, ядро, нейтрон*) і активний запас її носіїв, наприклад музикантів (*алLEGRO, баритон, бемоль, капела, колоратура, корнет, мотив, октава, сюїта*).

Пасивна лексика. До неї належать рідковживані слова – архаїзми або неологізми.

Архаїзми. Їх кваліфікація можлива лише в синхронному плані. Архаїзмами вони є тільки з погляду сучасної мови. Старіють слова поступово, але неоднаково: одні швидше, інші – повільніше. Спочатку вони переміщуються із зони активного вжитку до пасивного, а потім можуть взагалі виходити з ужитку. У деяких випадках слова можуть знову переходити до активного ужитку. Різний ступінь і їх архаїзації. Зовсім вийшли з ужитку: *баяти* „розповідати”, *братана* „дочка брата”, *буй* „хоробрий” (*Буй-тур* Всеволод), *виживне* „аліменти”, *говядо* „худоба”, *правотар* „адвокат”. Інші тільки зменшили активність і вживаються паралельно з уживаними: *рать* – військо, *чоло* – лоб, *уста* – губи, *десниця* – права рука, *борня* – боротьба, *тать* – злодій, *брань* – битва.

Матеріальні архаїзми, або історизми. Зникають з побуту й життя позначувані ними предмети, події, явища, народи, історичні постаті, а разом з ними і їх назви. У сучасній мові вони не мають синонімічних заміників. Використовуються в мові історичних повістей, романів. Ними позначається:

1. Класова структура: *бай, вельможа, вотчинник, князь, купчина, поміщик, челядь*. 2. Чини, посади: *війт, городовий, гусар, десяцький, жандарм, обозний, рибне, чини*. 3. Установи, організації: *віче, волость, зборня, земство, магістрат, ратуша, сенат*. 4. Професії: *бочарник, кожум'яка, дігтяр, прикажчик, списник, чумаки*. 5. Зброя, амуніція: *бунчук, гаківниця, булатний, пістоль, ратище, самопал, щит, шолом*. 6. Відомі діячі: *Богдан Хмельницький, Устим Кармелюк, Іван Богун, богунці*.

Досить часто матеріальні архаїзми використовуються в таких творах, як: „Гайдамаки”, „Іван Підкова”, „Гамалія” Т. Шевченка, „Людолови” З. Тулуб, „Северин Наливайко” Івана Ле, „Захар Беркут” І. Франка, „Гомоніла Україна” П. Панча, „Данило Галицький” М. Бажана.

*У княжій табір вісник вість приніс,
Що меч тевтона над Волинню звис.
Та князь Данило вже не раз гадав,
Що Русь почує гук німецьких лав* (М. Бажан).

*Аж ось ведуть гайдамаки ксьондза-єзуїта
і двох хлопців.*

– Гонто, Гонто! Оце твої діти!

Ти нас ріжеш. Заріж і їх.

Вони католики (Т. Шевченко).

Стилістичні архаїзми є застарілими синонімами до відповідних активних лексем. Їх інколи ще називають просто архаїзмами. Завжди використовуються з певною стилістичною метою. Розрізняють власне лексичні архаїзми: *бран* – полон, *вельми* – дуже, *вия* – шия, *ланіти* – щоки, *перст* – палець, *оний* – той, *чадо* – дитя, *всує* – даремно. Лексико-словотворчі архаїзми: *вартівник* – вартовий, *віщатель* – віщун, *словеса* – слова, *фортеція* – фортеця, *чтяше* – читаючи. Лексико-фонетичні: *война* – війна, *вольний* – вільний, *пашпорт* – паспорт, *повіть* – повітка. Семантичні архаїзми – це застарілі значення слів: *живіт* „частина тіла” – *живіт* „життя”, *колода* „частина дерева” –

колода „міра місткості”, а також *поїзд* „учасники весілля”, *братися* „одружуватися”, *лікоть* „міра довжини”.

Використовуються з метою відтворення історичної обстановки, колориту епохи, мовлення історичних персонажів, для підвищення урочистості. а також як засіб комічності, пародіювання.

Неологізми

Слова чи сполуки, використані мовою в певний період для позначення нового або вже наявного поняття або в новому значення. Загальнономовні неологізми. Належать до пасивного складу, але з часом засвоюються й переходять до загальноновживаної лексики. Поділяються на лексичні й семантичні. Революція дала слова *червоноармієць, комбриг, чекіст, комнезам, лікнеп, комсомол*. 70-і роки ХХ ст.: *БАМ, бамівець, АСУ, універсам, спортлото, водолазка, фломастер, автопілот, акселерат, ленінський залік, розрядка*. Епоха космонавтів: *космодром, ракетчик, ракета, запуск у космос, невагомість, штучний супутник, космонавт*.

Додатки до СУМу: *абрєвіація, аеробус, акванавт, аліготє, апартєїд*.

Ще недавно: *ікебана, імідж, імпічмент, індексація, конверсія, консенсус, консорціум*.

А. Нові слова: *автобізнес, антидопінговий, аутотренінг, байкери* „мотоциклісти, що фанатично люблять швидку їзду”; „Серед музичного бомонду сиділи родини Рибчинських і Наталя Могилевська з *бой-френдом*”.

Б. Актуалізована лексика: *амбасада, винародовлення, вояк, гетьман, гостина, гривня, довкілля, дружбан, колядка, негація, пан, пані, Різдво*.

Англійські запозичення комп’ютерної техніки: *диск, дискета, дисплей, драйвер, Інтернет, комп’ютер, монітор, ноутбук, он-лайн, принтер, сайт, сервер, тонер, файл, чип*.

У мові засобів масової інформації: *мас-медіа, прайс-листи* „перелік цін”, *плеєр, ексклюзивний* „винятковий”, *дайджест* „огляд”, *брифінг* „коротка прес-конференція”, *менталітет* „склад розуму, спосіб мислення”, *кілер* „найнятий професійний убивця”, *плей-оф* „гра на вибування”, *кітч* „низькопробний мистецький твір”.

Слова на позначення осіб: *бізнесовці, високозамквіці, брежнєвці, високопосадовці, владці, євросоюзівці, кучмівці, морозівці, податківці, даїшники, кавеєнціки, кагебешники, тіньовики, халявціки, комуняки, легали.*

Авторські неологізми (оказіоналізми):

Саме зрадою українського народу позначені всі історичні події періоду возз'єднання, інтернаціоналізації і *співдружнізації* (П. Мовчан); Додому діглашні *вечірньосірогусо. Вечірньосірогусо* ластівкам – Додому всі, хто є: стручок квасолі луснув і лусканням своїм всіх на ніч налякав (Л. Первомайський); *І пересріблюється стан, Перепоблискують* народи. І темно-пурпурово сходить 3-за серця місяць-молодан! (Л. Первомайський). *Зеленорогий* (пор. круторогий), *кінецьсвітній* (пор. всесвітній).

Пахолось, многість, безмір'я, стокрилля, розкрилля, окрилля, круторіжся, кайдання, хмаров'я, громов'я, гіркосльози, крутосходи, щербокварти, рокотан-океан, доц-крапотиння, шаблі-думи (І. Драч); *перяяр'я, перелеття, сумовливий, гойдливий* (М.Вінграновський); *безпораддя, безмов'я; закордоння, плиття* (Д. Павличко); *пропийдуша, військкоменко, впливологія, антикрутійство, живохват, відкличність, очужлість, грайвище, грайво, сивоус, тайнознавство, безетикетний, козакофільствує, знерухомлено* (О. Гончар); *кригойдучий* (І. Вирган); *ласкавоці* (М. Сингаївський); *далéchчина* (П. Воронько).

Їх ще називають індивідуальними неологізмами, індивідуально-авторськими, художніми: *снігоцвіт, пишно-чепурна, криводушє, тихосумний* (Т. Шевченко).

Історія окремих слів

У сучасних умовах соціальних змін активізуються слова, які були невідомі донедавна або зовсім нові: *діаспора, екзил, злука, консенсус, менталітет, плюралізм, провід, розвій, соборність, терен, толерантність*. Деякі вже мають і десятилітню історію повернення чи входження до активного вжитку.

Слово *розвій* відзначене ще в Словнику Б. Грінченка як галицьке. Його вживали М. Кропивницький, П. Мирний, особливо М. Грушевський. За час існування СРСР сприймається

як застаріле з трьома значеннями. Два з них – „розпускання” (дерев, квітів) та „розквіт” (сил, таланту) – залишаються й сьогодні такими. *Розвій* у значенні синонімічному до *розвиток*, *розріст*, *розвинення* особливо в публіцистичних текстах набуло значного поширення. Воно вживається як книжне із забарвленням високого стилю: „Рвалася (за царату) така необхідна для мистецького *розвою* наступність поколінь, більшали періоди духовного застою” (Вісті з Укр.).

Лексема *злука* здавна відоме в мові: *мила була злука, а гірка розлука* (приказка). Словом *злука* називалася конкретна історична подія – возз’єднання Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки 22 січня 1919 року. За СРСР слово рідковживане. Але зараз воно відроджується й стає синонімом до слів *возз’єднання*, *з’єднання*. Наприклад, одна зі статей називається „Возз’єднання, з’єднання, злука” (Вісті з Укр., 1991).

Назва *соборність* зафіксована як застаріле слово, означає „об’єднання, неподільність”, активною була лише в церковних текстах: „Вірую...в єдину, Святу, Соборну і Апостольську Церкву”. Останнім часом слово стабільно вживається як найменування суспільно-політичного явища, синонімічне до лексем *злука*, *з’єднання*, *возз’єднання*. Спільнокореневі – *соборний*, *соборуватися* „об’єднуватися”, а не приймати обряд соборування (маслосвяття). „Свій обов’язок збудувати демократичну *соборну* самостійну Українську державу мусимо виконати” (Нар. газета).

Лекція 17

Соціальна діалектологія: арго, жаргон, сленг

План

1. Суть жаргоністики.
2. Арго.
3. Жаргон.
4. Сленг.

Література

Горбач О. Арго в Україні / О. Горбач. – Л., 2006. – 688 с.

Карпіловська Є. Короткий словник жаргонної лексики української мови [рецензія].– К. : Критика, 2003. – 336 с. /

Є. Карпіловська, Л. Ставицька // Мовознавство. – 2004. – № 2–3. – С. 92–94.

Мокієнко В. Професор Олекса Горбач і його праця „Арго на Україні” / В. Мокієнко, П. Гриценко // Горбач О. Арго в Україні. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – Львів, 2006. – С. 653–670 (Серія „Діалектологічна скриня”).

Ставицька Л. Українська мова без прикрас / Л. Ставицька // Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К. : Критика, 2003. – С. 9–18.

Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 463 с.

Джерела

Грачев М.А. Историко-этимологический словарь воровского жаргона / М. А. Грачев, В. М. Мокиенко. – СПб. : Фолио-Пресс, 2000. – 256 с.

Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2003. – 336 с.

Аркушин Г. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркушин. – Луцьк-Люблін : Вид-во „Волинська обласна друкарня”, 2005. – 198 с.

Словник сучасного українського сленгу / упоряд.: Т. М. Кондратюк. – Х. : Фоліо, 2006. – 350 с.

Широцький Кость. Бурсацький жаргон української мови на Поділлі / К. Широцький / Зб. Харківськ. істор.-філол. товариства. Нова серія. – Х. : Майдан, 1998. – Т. 6. – С. 175–206.

До жаргону можна ставитися по-різному, проте ігнорувати його існування неможливо. Жаргонологія – дисципліна, яка розвивається швидкими темпами, стає навіть модною, хоча сучасних українських серйозних дослідників можна перелічити на пальцях (Й. Дзензелівський, В. Винник, Л. Ставицька, А. Березовенко, О. Шовгун, Г. Аркушин, О. Тараненко, Є. Отін). І дотепер україністика щодо вивчення соціальних діалектів відстає від інших славістичних шкіл, зокрема від русистики, богемістики, полоністики, хоча збирання, дослідження й публікація має тривалу історію (О. Горбач, В. Гнатюк, К. Широцький, П. Єфименко, В. Іванов,

К. Студинський, О. Малинка). 1951 р. О. Горбач захистив габілітаційну працю на тему „Арго на Україні” – і тим актуалізував цю проблематику.

Жаргоністика протиставляється „правильній”, кодифікованій, стандартній літературній мові. Зосереджуючись спочатку у вузьких професійних та групових кодах, вона згодом інтегрується в ширші людські спільноти, а в кінцевому рахунку стає органічною в системі національної мови. Сам факт існування жаргонних субкодів, цих підсистем, своєрідного підліску, „підмови” щодо стандарту – знак соціальної повноцінності мови. Причина відставання української жаргонології – у багаторічному табу в тоталітарній системі, яка виводила їх з наукового вивчення, іменуючи „сміттям”, „класовими діалектами”, що обслуговували „вузьку соціальну верхівку” (Й. Сталін).

Ось що говорить Л. Ставицька про причини цього стану мови у вступній статті „Українська мова без прикрас” до свого Словника: В українській культурі мова сприймається не прагматично, як засіб комунікації, а як національний скарб, – надзвичайно цінний складник національного надбання. Ми вивчаємо мову, якою вона *мусить бути*, а не такою, якою *вона є*. У нас десятиліттями мали орієнтацію на звичне й відкидання незвичного. Страх за мову, відповідальність за неї породили особливий жертовно-месіянський комплекс у правильних мовців і надмірну серйозність.

Жаргон обіймає строкатий матеріал – і за походженням, і за сферами функціонування, і за способом витворення україномовної „картини світу”. Наприклад, Словник Л. Ставицької включає лексику літературного просторіччя, продукти мовної гри, української сміхової культури: *бабком*, „жінки-пліткарки”, *подлягідне* „про алкогольні напої”, прізвиська та іронічні назви – *Мауглі* „учитель фізкультури”, *Забуня* „Оксана Забушко”. Тут жаргон злодіїв, безпритульних, наркоманів, бізнесменів, комп’ютерників, військових, автомобілістів, учнів і студентів.

Соціальні діалектизми все частіше проникають у художні твори:

– *Це було б суперово!* (Юрій Покальчук); *Ви, пацани, базар би фільтрували!*; *Що ти там вякнув, фраєр?*

(О. Ірванець); *І ні фіга з того не поставало; Блін, от би перечитать ту писанину* (О. Забужко).

Структура соціальних діалектів

1. Професійні мови – мисливців, риболовів, гончарів, шахтарів, металургів, професійної інтелігенції тощо.

2. Групові, або корпоративні, жаргони чи сленги учнів, студентів, спортсментів, головно молодіжних колективів.

3. Таємні мови, арго декласованих елементів, ремісників, торговців. Злодійське арго, блатні мови, таємні жаргони.

Г. Аркушин уклав „Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині” (2005). Тут він спробував розрізнити діалектизми, жаргонізми й арготизми. Ось як там називають звичайну **хату**: діалектизми – *конурá, халабу́да, розвалю́ха*; жаргонізми – *апартаме́нти, ха́узе, конурá, норá, малі́на*; арготизми – *хазá*. Найприйнятнішою, за Л. Ставицькою, є така термінологічно-поняттєва парадигма соціальних діалектів: 1) арго, 2) жаргон, 3) професійний жаргон, 4) сленг. Проте більш популярний такий поділ: арго – жаргон – сленг.

АРГО – особлива умовна мова певної відокремленої професійної чи соціальної групи. Складається з видозмінених елементів природної мови чи двох мов. Це засіб приховування предмета комунікації. Мова декласованих елементів, злодіїв, жебраків. Виникнення арго пов’язане з тим періодом доби феодалізму, коли існували закриті корпорації ремісників, торговців, жебраків з метою збереження своїх таємниць. Відомі арго сліпих кобзарів і лірників, сліпих жебраків; школярські й бурсацькі арго, пов’язані з розважальним характером. Власне, це були арго-жаргони. К. Широцький називає їх жаргоном, О. Горбач – арго.

2006 р. у Львові була опублікована велика праця О. Горбача „Арго в Україні”, у якій проаналізовані джерела до вивчення українського арго, етимологічна аналіза арготизмів. Автор називає професійні арго, арго злодіїв, тюремників, каторжан та вуличників, арго школярів та студентів, мову пастухів. Наведемо приклади східноукраїнських арготизмів міської вулиці та школи: *ада́мові сльо́зкы́* – горілка, *амба* – кінець, *на ара́па* – не підготувавшись, *одбі́ли бала́бухи* – відбили печінку, *баландá* – рідкий суп, *ба́ки забивáти* комúсь –

заговорювати когось, обдурювати когось, *бан* – залізнична станція, *банькі* – очі, *кльовий* – добрий, *шкраб* – учитель, *шури-мури водьїть* – фліртувати з дівчиною, *знати на йать* – дуже добре знати, *зубрїть* – зачувати напам'ять. Усі вони мають переважно позначку „харк.”, тобто „харківське”, і записані від мешканців Харкова В. Михайловського і проф. М. Глобенка.

Горбач виділив „український елемент в арго”, вважаючи при цьому його „основою українських арго”. Ось приклади одеського арго: *кепаться* – купатися, *моряшка* – море. Відзначимо метатезу: *вогорїти* – говорити, метафори: *кам'яний мішок* – тюрма, *макітра* – голова; метонімії з евфемізмами: *купити* – вкрати; іронічні вислови: *засвітити комусь* – вдарити; перифрази: *натягнути ноги* – померти; уживання власних імен на позначення типів людей, речей: *сидір* – мішок, *клунок*, *фомка* – лом.

Запозичення з інших мов:

Полонізми: *ядачка* – рот, уста; русизми: *больной* – дурень, *міровій* – прекрасний, *чертьей дать* – набити; циганізми: *ракло* – босяк, *шкери* – штани, *хавало* – рот, лице; румунізми: *кантить* – говорити, *чанити* – лити, *мóтень*, *мóтинь*, *мóтиль* – кіт.

Ось деякі приклади „аналізи арготизмів” у Горбача (авторська термінологія):

Метафора й метонімія: *балахон* – ряса; *балерина* – злодійський інструмент; *барило* – черево; *березова каша* – буки, побої; *грати на баяні* – пиляти ліс; *дїня* – голова; *домушник* – злодій.

Творива від імен власних: Адам – *адáмові сльóзкы* „горілка”; Ванька – *більшовики*; Марія – *мару́ха* „дівчина з вулиці”; Сидір – *сідір* „мішок, лантух”; Фомка – *фомка* „малий ломик”.

Засекречування: *бивже* – вже; *бити* – ти; *біяк* – як; *кублизько* – близько.

Метатеза: *кашкёт* – *штакет*; *босий* – *босивний*.

Скорочення: *каёр* – від контрреволюціонер, *нац* – в'язень-націоналіст.

ЖАРГОН – фр. „пташина мова, цвірінькання”, тобто висловлюватися незрозуміло. На відміну від арго, жаргон виникає у великих групах носіїв мови, має відкритий характер.

Ще недавно його оцінювали як „словесне сміття” (Ф. Філін), „словесне хуліганство”, „грубість”. Жаргон обслуговує найважливіші для її носіїв ситуації. Відомий фронтовий жаргон: *сабантуй* – обстріл, *самовари* – міномети, *огірки* – снаряди, *мішок, котел* – оточення (в Олеся Гончара у „Прапороносцях”).

Раніше знаний бурсацький жаргон на Поділлі. Його, наприклад, зібрав Кость Широцький. Серед них багато слів „московських, польських, сербських”: *дубіна* – здоровець, *деревня* – простак, *каліна* – красна дівка, *вонса* – вуси, *пеньондзи* – гроші; єврейські: *шахрай* – нечесна людина, італійські: *мадона* – прислужниця. К. Широцький опублікував „Словарець бурсацького говору” – „в українській діалектології та етнографії це найдосконаліша фіксація жаргонової системи”, як вважав сам автор. Власне, це жаргонізм учнів Кам’янець-Подільської духовної семінарії, де він навчався в 1851–1856 рр. Ось деякі приклади зі „Словарця”: *антімонія* – пуста балачка, *балухи* – очі, *бэльбас* – здоровенний, а дурний. Деякі бурсацькі фразеологізми: *битва з кабардою* – сутичка бурсаків з міщанами, *веселими ногами* – п’яними ногами, *валетом сплять* – сплять один до другого ногами, *душити комара* – спати, *запустити журавля* – запустити очі в книжку, *красна дівчиця* – соромливий хлопець, *просьвітитель юних* – вчитель, *чорне море* – широкі штани.

Відомі професійні жаргони. Серед них жаргон спортсменів: *програти всуху*, *гірничник* – жовта картка-попередження, *розмочити* – відкрити рахунок; міліцейський жаргон: *заказуха* – убивство на замовлення, *глухар* – нерозкритий злочин; жаргон музикантів: *врубати* – вмикати на повний голос, *лажа* – та, що низько оцінюється; комп’ютерний жаргон: *комп* – комп’ютер, *персик* – персональний комп’ютер, *вуха, жабка, собака, песик, бобик, блямба* – спеціальний знак, *клава* – клавіатура.

Складає інтерес жаргон шаhtarів (гірників). Серед них *баба яга* – підвісна дорога, *балда* – важкий молот, *туди-сюди* – кліть для перевезення шахтарів, *конюшня* – незаповнений простір, *свистун прийшов* – поява в лаві метану, який видає свист. Відомі жартівливі або іронічні вислови: *день фантиків*, *день шахтаря* – день одержання шахтарями зарплати, *тормозок* – їжа, яку бере з собою шахтар у шахту.

Широко відомий молодіжний жаргон. Його призначення – 1) настанова на фамільярність, 2) бажання порозважатися, 3) намагання виділитися, блиснути слівцем. „Молодіжний жаргон – це особлива мова у складі загальнонаціональної мови, яку використовують люди відповідного віку в невимушеному спілкуванні з однолітками” (Є. Удзінська).

Кримінальний жаргон посідає одне з провідних місць. Майже в усіх країнах Європи є мова злочинного світу. В українській мові виділяється дві мовні стихії кримінального жаргону: 1) західноукраїнський, пов’язаний з польським, чеським та німецько-ідиш, і 2) центрально- та східноукраїнський, пов’язаний з російським жаргоном.

Ось як представлено поле ЛЮДИНА в кримінальному жаргоні (За Л. Ставицькою). Він віддзеркалює два світи: свій, тобто злочинний, та світ решти – ворожий, чужий, гідний того, щоб його обдурювали. Злодії – це *люди*, незлодії – *скотинка*, *фраєри*; *вівця*, *дятел*, *лох*. Селянин і селянка – *суслик* і *хрюшка*. Не в пошані й інтелігент – *олень фарширований*, *очкарик*.

Номінації цінності життя: *житуха*, *жити кучеряво*, *житуху гнути* – погано жити. Протилежне смерть: *відкинутися*, *кинути хвоста*, *матросов* – самогубець.

Зневага до почуттєвої сфери: *дрейфити*, *ловити мандраж*. Ось деякі негативні емоції: *амба* – безвихідь, *бути в диму* – не знати, що робити; *кайф зірвати*; *глухий номер* – даремно.

Наводимо фрагмент Словника східнословобожанських жаргонних фразеологізмів (скорочено):

БАШНЯ **Башню знєсло** в кого, кому, *жрм.* Звести з розуму кого. – *То б’і шо / зоўс’ім ‘башн’у знє”сло?* (Кіровськ); *Йо”му в’ід ‘тойі ‘д’іўкі ‘зоўс’ім ‘башн’у знє”сло* (Сват); *Цїі л’у’дин’і сп’раўд’і ‘башн’у знє”сло / ос’тавило ‘т’ікі ко’леса* (Біл); *У ‘нейі ўже ўс’у ‘башн’у знє”сло / шо н’іч’ого не” пон’іма* (Володарськ). ***Башня**, *жарт.* – голова. НикСл: 42.

Дати в башню, *мол.* Ударити. – *А йа йо”му ў ‘башн’у дам / і ‘бистро він побі’жит’ ў город* (Кремінна).

Совсім без башні, *мол.* Безрозсудливий, легковажний. – *Не” пове”р’нуўс’а до’дому / стаў соўс’ім бе”з ‘башн’і* (Білокуракине); *Цей ма’ліі соўс’ім бе”з ‘башн’і / стри’ба з*

¹дере^ува ^ур'іч'ку (Луганськ).

[Як] без ба́шні, *жрм.* Дурнуватий, дивний; той, хто робить необдумані вчинки. – *Ну шо тут с'каже^ш / ¹зоўс'ім бе^з ¹баши^{ні}* (Кіровськ); *А тої ¹зоўс'ім йак бе^з ¹баши^{ні} / по та^{ко}му мо^{ро}зу н'ішкад'рала ^у Голу^б'іўку* (Кремінна); *Пос'л'і ¹ц'ого йа хо^д'у йак у ту^{ман}' / бе^з ¹баши^{ні}* (Володарськ),

БАЯН Чудіть без баяна, *мол.* Робити щось незвичне. – *Саш^{ко} / ти йак ^ус'іг'да ч'удіши бе^з ба^йана* (Тарасівка); *На диско^{те}ц'і х'лопц'і ч'уділи б'із ба^йана* (Новопсков).

БДЖОЛА Мёртві бджоли (бж́оли, пчоли) не гуду́ть, *мол.* Даремна справа, за яку не варто братися. – *Ми^{ко}ло / не^у приста^{ва}ї до ¹д'іўч'іни / не^у ¹буде ¹д'іла / ¹мертв'і бджоли не^у гудут' / а йак^{шо} ї гудут' / то ¹тихо / ¹тихо* (Луганськ). 2. Дуже п'яний. – *А там ¹мертв'і бджоли не^у гудут' / на но^{гах} не^у ^ус'тойе* (Кіровськ). 3. Людина, що спить. Луган. ***Мёртвий** – 1. Дуже п'яний. 2. Дуже стомлений.

Мёртві бджоли не гуду́ть і мед не но́сять, *мол.* Дуже п'яний. Нижній Нагольчик.

БЕДРО Кінути че́рез лі́ве бедро́, *мол.* Відмовити. – *Ок'сана ¹кинула Анд'р'і́я ¹ч'е^{ре}з ¹лі́ве бе^{дро} / с'к'іки не^у приста^{ва}ї* (Горлівка).

БЕЛЬКИ Бельки заливáти / заліти, *жрм.* Те, що бéньки заливáти. – *А ти йак ^ус'іг'да ¹бел'ки за^{лі}м'ю / бух'ло употре^б'л'аїе^їш* (Привілля).

СЛЕНГ – нелітературна лексика з відтінком особливої неформальності та не обмежена певним регіоном. Його вивчення розпочалося пізніше: зазначимо що цей термін відсутній і в енциклопедії „Українська мова” (2000). Учений В.О. Хом'яков визначає його як „особливий периферійний пласт нелітературної лексики і фразеології, що знаходиться як поза межами літературно-розмовної мови, так і поза діалектами загальнонаціональної мови”. Його риси: 1) відносно стабільний для певного періоду, 2) широко розповсюджений, 3) загальнозрозумілий, 4) нелітературний, 5) емоційно-оціночний та експресивний, 6) часто є протестом-насмішкою над соціальними, етичними, мовними умовностями й авторитетами. Термін запозичений з англійської мови, де в нього загальне значення – „неформальна мова”. Етимологія терміна не з'ясована: то „циганська мова”, то „мова арештантів”. Зараз

частіше його розуміють як жаргон.

Ось деякі зразки сленгових слів та висловів: *абітура*, *аварійка*, *автомат* (залік), *Альоша* (простакуватий хлопець), *дружити з аптекою*, *при баблі* (при грошах), *базар* (розмова), *гнилий базар* (сумнівна розмова), *білярдна куля* (лисина), *бульбашки* (шампанське), *бухий у дим*, *у обску*, *у обшку*, *у драбадан*, *у дупель*, *у смерть*.

Етимологія деяких уживаних жаргонізмів:

До лампочки – це специфічний одеський зворот, що виник під впливом українського і польського просторіччя. Прийменник *до* має значення „до чого”, пол. *gadać do lampy* „говорити даремно щось до когось”, як об стінку горохом; так, ніби ти звертався б до лампочки. Букв. значення: „ставитися до кого, чого як до лампочки, тобто до нецікавого побутового предмета. За тією ж моделлю в рос. мові до *лампы*, *до лампы*, *до лампы*, *до фени*, *до феньки*, *до фонаря*, *до потолка*.

Крити нічим „нічого заперечити. Постало в арго мошенників-картярів, означало, що в гравця немає карт, якими він міг би бити (крити) карту суперника.

Гнать тюлька – „брехати комусь”, „обманювати когось”; „вести несерйозну розмову”. З мовлення рибалок, де тюлька „дрібна риба” дало основу для порівняння з чимось незначним. Пор. і зворот *гнать тюлька косяком* „симулювати хворобу” (М.Грачев, В.Мокиєнко).

„У професійного філолога і пересічного мовця почасти складається уявлення про суто російський характер жаргонного слововживання”, – зазначає Л. Ставицька. Проте „потужний український етно- та лінгвоментальний код аж світиться у російськомовних дискурсах...”. „У російський жаргон на правах запозичень потрапили з української мови *халява*, *забивати баки*; у російському жаргоновживанні фігурують українізми *гириый*, *цикавий*, *ковтатъ*, *вабитъ*, *файний*; український синтаксис легко прочитується в жаргонізмах *до лампочки* – „все равно”, *до хауза* – „домой” та інших („Українська мова без прикрас”).

Так. У жаргоні є чимало антиестетичного, непристойного. Та ось діалектика жаргону, висловлена В. Мокиєнком у передмові до „Большого словаря русского жаргона” (2000): „з часом скаламучені води заспокоюються, каламуть осідає на дно або її відносить у безкрайній мовний

океан, а живильна свобода залишається очисною течією в мовній системі”.

Лекція 18

Стилістична диференціація української лексики

План

1. Функціональні стилі.
2. Стилістично нейтральна / стилістично забарвлена лексика.

3. Розмовна й розмовно-просторічна лексика.

4. Книжна лексика. Поетизми. Терміни.

5. Експресивна лексика.

7. „Євролексика”.

Література

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986. – С. 163–172.

Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 463 с.

Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 151–178.

Сучасна українська мова / за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С. 68–75.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 134–135.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997. – С. 220–225.

Джерела

Словник сучасного українського сленгу / упоряд.: Т. М. Кондратюк. – Х. : Фоліо, 2006. – 350 с.

Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К. : Критика, 2003. – 336 с.

Сучасна українська літературна мова багатофункціональна. Функціональний стиль – різновид літературної мови, який визначається сферою вживання й характеризується особливими лексичними, граматичними,

фразеологічними та іншими засобами. Серед них розрізняють розмовний, науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, художній стилі. Власне, функціональний стиль – це цілеспрямований відбір мовних засобів у залежності від мети й умов висловлювання.

Усі слова розпадаються на дві великі групи – стилістично нейтральні й стилістично забарвлені.

Стилістично нейтральна (міжстильова) лексика без обмежень уживається в усіх стилях. Це звичайні назви предметів дійсності, їх ознаки, різноманітні дії, явища: *сніг, дощ, іній, грім, блискавка; дерево, ясен, клен, вільха, осика, верба; курка, півень, соловей, віця, кінь; голова, рука, нога, лоб, спина; піджак, костюм, сорочка, брюки; білий, жовтий, блакитний; ходити, думати, сидіти, говорити; близько, далеко, швидко; біля, коло, за, і, але, проте..*

Розмовні слова поширені насамперед у розмовно-побутовому стилі. *Замазура, крутій, розбишака, телепень; лопотіти, дупцювати, шастати.* Пор. зіставлення з нейтральними паралелізмами: *лахміття – ганчір'я, репетувати – кричати, хуткий – швидкий.*

Розмовно-просторічні слова мають додаткові відтінки іронії, жарту, звучать фамільярно: *варнякати, верзти, нализатися, бухикати, пертися, нюнькатися, дурепа.*

Книжна лексика властива писемній формі літературної мови й протиставляється розмовній. Серед книжних слів багато назв абстрактних понять: *тотальний, репрезентувати;* книжно-урочисті слова: *воїн, возз'єднання, корифей, торжество;* багато старослов'янізмів (*благословен, благовісник, глава, страж, чадо*), назв явищ минулих епох (*війт, драгоман, кольчуга, лучник, ясир*), слів для позначення явищ інших народів (*чурек, сакля, аксакал, леді, містер, сеньйорита, тореадор*). Сюди належить виробничо-професійна сфера (*діловод, журналіст, моторист, екскаватор, дебет, ізотоп*).

Багато серед них поетичних слів: *блакить, вітровіння, приваба, тепловій.* Ось деякі з поетичних новотворів наших авторів: *душа ніжнотонна, сонцетканна* (І. Драч), *смертовійна ніч* (І. Муратов), *зеленорогий місяць, кетяжисті акації, кінецьсвітній хаос, завжденна праця, брунькуючі ночі-квітнівки,*

червононеба ніч, сірошинельна тінь, мудрочоле життя, плечі кістлявляться, жити гнітливо, ятриво домен, червона сторожкість, химер'я тіней, сонце сліпучо-сліпе, вишнево-пришерхлі губи, брунькуючі ночі-квітнівки (О. Гончар); *сизо-збурена небопадъ, сніговіється даль-хитавиця, витишений сад* (М. Вінграновський).

Сюди ж прилягають і фольклоризми. С.Єрмоленко до своєї монографії „Фольклор і літературна мова” (1987) додає „Словник-показчик фольклоризмів”. Ось деякі з них: *береза-сестронька, бистрий кінь, бурлака, сіромаха, сирота, білая світлиця, білий кінь, білий сніг, верба-матусенька, вечір вечоріє, журавлі журавлять, журав, журавка, журавлиця, журавина, вітер-чорнобров, реве-гуде негодонька*; Пролетіли роки, ніби білі лелеки Від того озерецька, від моєї ріки (Л. Забашта); *Злетілися тривоги, мов лелеки, І обступили з чотирьох сторін* (А. Малишко).

Пісенними мотивами пронизаний роман у віршах Л. Костенко „Маруся Чурай”. І чи то рядки відомих пісень, чи то голос автора-оповідача з численними народнопісними ремінісценціями – факти історії невіддільні від лірично-пісенного образного осмислення.

Полтавський полк готовий у похід.
Готуйте коней! Шлях їм далеченький.
Пильнуйте славу полкових знамен.
Полтаво! Засвіт встануть козаченьки.
Ти припадеш їм знову до стремен.
Так само засвіт встануть з полуночі,
А ти за них, Полтаво, помолись.
Лиш не заплаче свої карі очі
Та Марусенька, як було колись...

Термінологічна лексика весь час зростає. Термін – спеціальне слово чи словосполучення для точного вираження поняття. Термін 1) співвіднесений з відповідним поняттям у системі певної галузі; 2) співвіднесений із галузевою терміносистемою; 3) однозначний у межах терміносистеми. Відповідно до знань виділяється суспільно-політична термінологія (*клас, депутат, партія, соціальні низи, політична блокада*); економічна (*девальвація, вартість, додаткова вартість*); філософська (*гегельянство, марксизм, ідеалізм*);

педагогічна (*абітурієнт, студент, викладач, екзамен*); юридична (*адвокат, алібі, прокурор, нотаріус, спадкоємець*); музична (*альт, сопрано, дует, соната, композитор*); гірнична (*антрацит, забій, штрек, прохідка, кокс*). Нерідко серед них уживаються дублети, або абсолютні синоніми; найчастіше питомий термін і запозичений: *абетка – алфавіт, кількісний – квантитативний, мовознавство – лінгвістика, умодібнення – дисиміляція*.

Експресивна лексика пов'язана з виразністю, образністю, емоціями, містить оцінку, збуджує уяву, викликає почуття – радості, гніву, горя, захоплення. Деякі із слів містять емоційний елемент у самому лексичному значенні (*радість, горе, жаль, ніжність, любов*). Найчастіше експресивності набувають слова при переносному вживанні:

1) Говорили-балакали дві верби за селом.

Потім тихо поплакали дві верби за селом...

2) Що було – не вернеться.

Одгуляло. Жовто...

Запливає вересень у затоку жовтня.

Вересню мій, веслами весело греби

Ждуть тебе на березі з кошиком гриби (Б. Олійник).

Розрізняють лексику-антипод, як-от урочисті слова (*благословен, брань, воїн*) – вульгаризми (*жертви, морда, ляпати, роззява*). Виділяються іронічні слова (*всезнайко, мудрій, тихоня*), жартівливі (*новоспечений начальник, благовірна „дружина”*), фамільярні (*цмокнути, вшелепатися*), лайливі (*негідник, свиня, гадюка*).

Останнього часу активізувалися слова з початковим *євро-*: *єврокубок, євроремонт, європейський*. Спочатку назва певної частини континенту, згодом – форма добре організованого державно-політичного життя на засадах християнської моралі, демократії, закону, професіоналізму, прагнення до самореалізації. Слова *європеїзувати, європеїзм* уживали ще Драгоманов, Франко. Проте в останній час їх утворено дуже багато: *антиєвропейський, європейськість, євроатлантичний, євробанк, євровалюта, євროзона, євроімідж, євроінтеграція, євроклас, європарламент, євроцентризм, європростір, євросоюз, євроуніверситет*. Природно вписується сюди й назва валюти – *євро*. Однак у певних утвореннях

відчувається навіть приниження свого, національного. Якщо можна погодитися з *євроодяг*, то що означає *єврокухня*, *євродискотека*? Можливо, пристрасть до євроназивання має створити враження, що ми вже на Заході. Проте не в усьому справедливе – „Немає в нас *європолітиків*, *євроекономістів*, *євроінтелектуалів*, *єврознаменитостей*, тому що мислять не „євро” категоріями” (журн.). А ось уже знищувальне: „Найближча *єврозабігайлівка* – з нахабною претензією на оригінальність – огортає нас тютюновим димом і російською попсоєю” (газ.). Справжня оригінальність – це вкорінене почуття національної гідності, пошани до власної держави, турботи про її престиж, пізнання історії, плекання мови. Європа повинна бути тільки стимулом для власної досконалості. Мусимо ставати самими собою.

Модуль 4

ЛЕКСИКОГРАФІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ФРАЗЕОГРАФІЯ

Лекція 19

Лексикографія

План

1. Лексикографія як лінгвістична дисципліна.
2. Види словників.
3. Коротка історія української лексикографії.
4. Характеристика основних лексикографічних праць.

Література

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986. – С. 179–182.

Головащук С. І. А. Ю. Кримський як лексикограф / С. І. Головащук // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження). – К. : Наук. думка, 1974. – С. 49–60).

Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 292–330. (Автор Л. С. Паламарчук).

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – С. 137–140.

Джерела

Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1 – 11.

Лексикографія (гр. lexikon – слово + grapho – пишу) – розділ мовознавства, що вивчає теорію і практику укладання словників. Вона становить лексикографічну базу для лексикологічних досліджень, оскільки дає систематизований і перевірений матеріал. Укладання словників – тривала робота. Словник німецької мови братів Грімм створювався 100 років, відомий словник В. Даля – 53 роки. Декілька десятиліть збирався матеріал для Словаря Б. Грінченка.

Головними проблемами лексикографії є порядок відбору слів для словника; організація словника в цілому та словникової статті; принципи нормування, розробка системи поміток; типологія словників.

Розрізняють енциклопедичні й філологічні (лінгвістичні) словники.

Енциклопедичні словники фіксують і пояснюють не слова, а пов'язані з ними відомості про різні предмети. Тому в них немає займенників, вигуків, сполучників, часток. Прислівники дієслова та прикметники поміщаються лише тоді, коли вони стали термінами. У них наводяться відомості про позначувані ними предмети – наукові поняття, біографічні довідки, відомості про населені пункти, країни, різні події, а тому найчастіше використовуються іменники. Вони довідкове видання. До них належать насамперед різні енциклопедії, як-от: видана на еміграції **Енциклопедія українознавства** / Голов. ред. проф. В. Кубійович. – Три томи видано 1949–1952 р.р. Перевидано у Львові, 1993–1994. – Т. 1–3; „**Українська мова. Енциклопедія**” / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблик та ін. – К.: „Укр. енцикл.”, 2000. – 752 с. 1797 статей. До них прилягає „**Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник** Наталі Хобзей (Л., 2002. – 216 с.)

Філологічні (лінгвістичні) словники описують слово. Залежно від типу словники бувають одномовні, двомовні (звичайно перекладні) й багатомовні. За характером опису розрізняють словники етимологічні, історичні, орфографічні, вимови й наголосу, тлумачні. Серед одномовних найважливішим типом є тлумачний. До них належить одинадцятитомний Словник української мови (СУМ), Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел (2005) (ВТС СУМ).

Різновидами тлумачного словника є етимологічні (**Етимологічний словник української мови** / голов. ред. О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1–5), фразеологічні (академічний **Словник фразеологізмів української мови**. – К.: Наук. думка, 2003. 7922 ФО), діалектні (**Фразеологічний словник східнословобжанських і степових говірок Донбасу**: 6019 фразеологізмів. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. Автори В. Ужченко, Д. Ужченко), художніх означень (Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. **Словник епітетів української мови**. – К.: Довіра, 1998), а також крилатих слів, іншомовних слів та ін. Серед них словники конкретних українських лексичних груп: синонімічні (**Словник синонімів української мови**: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1999), антонімічні (Полюга Л.М. **Словник антонімів української мови**. – К.: Довіра, 2004. – 284 с.), паронімічні (Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. **Словник паронімів української мови**. – К.: Рад. шк., 1986. – 222 с.), омонімічні (Демська О., Кульчицький І. **Словник омонімів української мови**. Л.: Фенікс, 1996. – 224 с.)

Важливою для студента-філолога є праця **Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів** за ред. С.Я. Єрмоленко (укл. С.Я. Єрмоленко, С.П. Бибик, О.Г. Тодор). – К.: Либідь, 2001. До нього введені найпоширеніші лінгвістичні слова-терміни, подано їхнє визначення і приклади вживання. Ось деякі терміни Словника: *антропоморфізм*, *буквене письмо*, *вербальний*, *екстралінгвальний*. До термінів дається коротка етимологічна довідка. Словник для учнів та студентів.

Двомовні поділяються на українсько-іншомовні та іншомовно-українські. Найпоширеніші двомовні перекладні

словники. Серед них найвідоміший **Словарь Б. Грінченка** (1907–1909), **Російсько- український словник** у трьох томах (1968), **Українсько-російський словник** у шести томах (1953–1963).

Серед багатомовних відомий **Українсько-латинсько-російський медичний словник** (1960).

Порівняно новими є частотний словник, обернений (інверсійний). З'являється низка жаргонних словників: **Словник сучасного українського сленгу**/ Упор. Т.М. Кондратюк (Х.: Фоліо, 2006), найвідоміший **Короткий словник жаргонної лексики української мови** Лесі Ставицької (К.: Критика, 2003. – 336 с.) – понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень.

Власне, зовсім новим є двотомний **Український асоціативний словник** С. Мартінек (Л., 2007), укладений за матеріалами психолінгвістичного експерименту з носіями української мови. Примітно, що вперше подані окремо „реакції респондентів чоловічої і жіночої статі”, що важливо для гендерних досліджень. Ось, наприклад, реакції на стимул *газета*: чоловіків – папір, брехня, інформація, цікава, „Експрес”, новини, преса, „Високий замок”, експрес, стаття, читати, бумага, реклами, шрифт, біла, велика, вечірня, вісник...; жінок – „Експрес”, журнал, інформація, папір, цікава, новини, щоденна, „Високий замок”, читати, „Аудиторія”, брехня, буква, букви, „Бульвар”, бульварна, вістка, вість, друк, жовта... Цікаво, що слово *рада* поряд зі „світлими” реакціями (віче, народна, мудрість, рішення) у респондентів викликав і такі реакції, як *Верховна рада, дума, говоріння, злодії, зрада, неосвіченість, дураки, інтриги, ожиріння, чорна*. Це дає можливість „розширити дослідження ментального лексикону мовців і відтворити значні фрагменти вербальної пам'яті”.

Коротка історія української лексикографії. Першим етапним словником став „**Лексисъ**” Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596), 1061 словникова стаття. Лаврентій Зизаній-Тустановський (народився в 60-х роках XVI ст. – помер після лютого 1634 р.) був мовознавець, письменник, педагог, перекладач, церковний діяч. Тут церковнослов'янські слова, перекладені тодішньою українською мовою: алчба – *голодність*; ведро – *погода*; супруг – *пара*. Уперше використано екземпліфікацію (приклади в тексті),

застосовано паспортизацію. Вокабули розташовані за абеткою (правда непослідовно). Уперше слова проакцентовано.

Велике значення мав „**Лексикон**” („Лексиконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє”) Памви Беринди (1627), підготовлений у друкарні Києво-Печерської лаври. Народився між 1555–1560 – помер 23 липня 1632 р. Близько 7000 статей, серед них близько 1400 онімів. Паспортизований. Низка статей енциклопедичні, іноді подана й етимологія. Уперше вказує на метафоричне й образне вживання слова. Уперше в східносл. практиці вводить граматичні ремарки й відсилання („зри”, „зр.”).

До „Енеїди” І. Котляревського Й. Каменецький додав укладене ним „**Собраніє Малороссійскіх словъ, содержащихся въ Энеидѣ...**”. Пізніше І. Котляревський додав ще 153 слова.

У ХІХ ст. з’являються словнички й словники О. Павловського, І. Войцеховича, І. Вагилевича, П. Білецького-Носенка, Ф. Шимановича, Т. Вітвицького та ін. (більшість у рукописах).

Перший великий **Словник української мови** уклав П.П. Білецький-Носенко (1774–1856). Обсяг понад 20000 статей. До реєстру добирались майже завжди слова, властиві тільки українській мові, або ж спільні з російською, але відмінні звуковим складом: *вин, вона, воно; вітришок; витряк; гвинтівка; копїлити; короваї; недїля; нїшпора (лазити по нишпїрках)*, правильнее *ничь-пора*. Подаються відомості із словотвору, описується словозміна, даються синтаксичні коментарі. Опублікований 1966 року.

У II пол. ХІХ ст. публікуються загальномовні словники середнього обсягу. Першим з них був **Словарь малорусскаго нарчїя** О. Афанасьєва-Чужбинського (1855), 6000 слів.

Цінним був **Малоруско-німецкий словарь** Є. Желехівського і С. Недільського (1885–1886). Літературна й діалектна лексика, понад 64000 слів. Виданий *желехівкою* – пристосованим до західноукраїнських умов правописом П.Куліша.

Найвидатнішою лексикографічною працею до початку ХХ ст. був чотиритомний **Словарь української мови** за ред. Б. Грінченка, єдиний з усіх, який часто називають **Словник**

Грінченка (1907–1909). Матеріал до нього опрацювала редакція журналу „Киевская старина”. Це перекладний українсько-російський словник, хоча він деякою мірою й енциклопедичний. Так, у Словнику, знаходимо рисунок *верста́та* (*варста́та*) й не тільки дефініцію, а й 34 деталі (і їх назви) гуцульського верстата. Незважаючи на обумовлене редакцією хронологічне обмеження (від І.Котляревського до 1870 року), автор зумів довести реєстр Словника до 68 тис. слів. Ілюстрація до кожного значення слова. Представлена літературна лексика ХІХ ст., фольклор, діалекти. Широко подає українську фразеологію, іноді з поясненням її походження. „Записані від народу слова” подали в різний час Білозерський і П.Куліш (Борзен. у(езд), Єфіменко (Харків), Залюбовський (Новомосковський у., Лебединський у.), Лободовський (Донська область), І. Манжура (Харківська і Єкатеринославська гг.) та багато інших. Згадуються тут Чорноморія, Кременчуцький, Лохвицький, Ніжинський, Черкаський, Київський, Херсонський повіти. Називаються серед них також матеріали О. Ветухова „изъ Старобѣльскаго у.”, надруковані в „Русском филологическом вестнике”.

Сам Б. Грінченко так визначає реєстр Словника: а) слова народної мови – як власні, так і запозичені, але здавна прийняті народом; 2) слова, взяті з творів авторів. Недостатністю матеріалу пояснюється та обставина, що „незважаючи на всі наші зусилля про можливо повну українську фразеологію, багато залишилось не введеним у словник” (Б. Грінченко). Хоча фразеологія Словника багатюща, інколи пояснюється генеза вислову: *бував він у Буваличах* (фантастична місцевість); *Бурлацьке сонце*. Місяць – жартівлива назва, дана тому, що бурлакам часто доводиться ходити вночі, ховаючись.

14 лютого 1902 р. увесь матеріал для остаточної обробки був переданий редакцією Б. Грінченку. Рецензент акад. О. Шахматов указував на такі недоліки Словника: нерівномірне опрацювання окремих говорів, недосить повне опрацювання указаних у словнику джерел, неповне охоплення української літератури до 1870 року (межа, визначена редакцією журналу „КС”), відсутність систематичного використання попередніх лексикографічних праць. Але відзначає широту й глибину охоплення Словником живої мови українського народу,

багатство матеріалу, майже точну документацію, здебільшого точну передачу значень слів та їх відтінків.

Словнику Б.Д. Грінченка була присуджена Російською Академією наук друга премія М.І.Костомарова „за лучший малорусский словарь”. Хоча сам Грінченко оцінював його скромно і вважав свій труд „першою сходинкою на шляху створення наукового українського словника” (Київ, 11 листопада 1904 р., „Предисловіє”).

З 1938 р. була розпочата робота над великим **Російсько-українським словником**. Війна призупинила роботу, та вона була відновлена в евакуації в Уфі, а потім у Москві, де редакційна колегія у складі трьох академіків – М. Калиновича, Л. Булаховського та М. Рильського доопрацювала й відредагувала початковий машинопис. Словник був опублікований у 1948 р. з реєстром в російській частині в 80 000 слів і був доповнений і перевиданий уже як тритомний у 1968 р. з реєстром у 120 000 слів.

Назовім академічний шеститомний **Українсько-російський словник** (1953–1963). Головний ред. І.М. Кириченко, правда, зміг завершити роботу лише над першим томом. Це був найповніший словник з реєстром у 121 690 слів, нормативний, з багатющою фразеологією, з рясними ілюстраціями.

Важливим фактом став одинадцятитомний **Словник української мови** (СУМ), що спочатку планувався як десяти томний; тлумачний, довідково-нормативний, публікувався в 1970–1980. Хронологічні рамки реєстру з граматичною та стилістичною кваліфікацією досить широкі – від Котляревського до наших днів, тобто до 1980 року. Укладачі зосередилися переважно на відбитті загальноживаної літературної лексики (*мати, іти, праця, свій, учора*), різних тематичних груп – науки, техніки, суспільних стосунків, публіцистики, законодавства, ділової документації (*телебачення, рівноправність, собівартість, неухильний, алібі, аташе, бульдозер*). Проте немало тут і застарілих слів (*війт, волость, кріпаччина, будущина*), чимало ширше відомих діалектизмів (*газда, арідник, файний, вуйко*). Рясна й фразеологія – десь 10–12 тис.: *байдики біти, брати ноги на*

плéчі, вз'яти в шóри, альфа́ і оме́га, пору́шити питання, на все добре!, брати м'ячі.

Словник укладений на основі 5-мільйонної картотеки НАН України, реєстр 134–135 тис. слів.

Нормативний характер його забезпечується: 1) тлумаченням значень і відтінків значень слів; 2) подаванням найважливіших граматичних форм і показом наголосу; 3) наведенням стилістичних і спеціальних ремарок (всього понад 80); 4) підтвердженням цитатами-ілюстраціями (серед них і прислів'я).

Важливе досягнення словників – **Великий тлумачний словник сучасної української мови** / Уклад. і ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с. (ВТССУМ). В анотації, зокрема, сказано: „В ньому об'єднано академічну повноту мовної лексики з лаконічною формою однотомного видання. Словник містить близько 250 тис. слів і словосполучень, у тому числі й ті, що увійшли в українську літературну мову протягом останнього десятиліття... Новим для тлумачних словників є введення в деякі статті енциклопедичних довідок”.

Словник створено на основі мільйонної картотеки видавництва „Перун”. До реєстру Словника внесено: 1) активну лексику української мови (*відомо, відомості, відомство*); 2) терміни й номенклатуру (*асфальт, інтернет, ракета, університет*); 3) назви народів і племен (*болгари, китайці, поляни, інки*); 4) назви мешканців (*львів'янин, луганець, луганка, луганчанин*, те саме, що *луганець, луганчанка*; знайдемо прикметник *луганський*).

Лекція 20

Фразеологія

План

1. Фразеологія як лінгвістична дисципліна.
2. Ознаки фразеологізмів.
3. Обсяг фразеології.
4. Класифікація фразеологізмів.
5. Основи фразеологізації.

Література

Потебня О. Естетика і поетика слова : збірник / О. Потебня. – К. : Мистецтво, 1985. – 302 с.

Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280с.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997. – С. 226–237.

Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005; К. : Знання, 2007.

Джерела

Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.

Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.

Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови). – К. : Укр. енцикл., 2000. – Статті: „Фразеологізм”, „Фразеологічне значення”, „Фразеологія”.

Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1–2.

Визначаючи фразеологію як лінгвістичну дисципліну, звичайно вказують, що вони стійкі, зв'язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мовленні словосполуки або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, характеризуються образністю й експресивністю (О. Селіванова); що фразеологізація – це процес творення стійких, невільних сполучень слів, поступового набуття вільносинтаксичними прототипами категоріальних ознак фразеологізмів (М. Алефіренко); що предметом вивчення фразеології є стійкі сполучення двох і більше слів, що створюють семантичну цілість і відтворюються у процесі мовлення як готові словесні формули (Л. Скрипник). Сам термін – **фразеологія** (від гр. *phrasis* – вираз, зворот і *lógos* – слово, вчення, поняття) – указує на надслівність цієї мовної одиниці. У сучасній українській мові слово „фразеологія” уживається в декількох значеннях: 1) уся сукупність фразеологізмів мови, уся фразеологічна система; 2) розділ мовознавства, який вивчає семіотичні, структурні, комунікативні особливості фразеологізмів; 3) індивідуальний

стиль певного мовця, його улюблені мовні звороти; 4) ідіоматика певних лексико-фразеологічних підсистем, що використовується якоюсь соціальною групою (фразеологічні жаргонізми, сленгізми). Поряд з терміном „фразеологічна одиниця” О. Ахманова, автор „Словаря лингвистических терминов” (1966), називає ще й такі терміни: автоматизована фраза, автоматизований елемент, ідіома, ідіоматизм, ідіоматичний вираз, ідіоматичне словосполучення, стабільне сполучення, неподільне словосполучення, стійкий зворот та ін.

У цих визначеннях практично сформульовані основні ознаки фразеологізму 1) цілісність його значення, яка постає внаслідок десемантизації (принаймні часткової) окремих слів-складників, семантичних зрушень, переосмислення вільного словосполучення, метафоризації (власне, внаслідок транспозиції сем); 2) фразеологічна відтворюваність; 3) відносна постійність компонентного складу і структури; 4) експресивність, яка особливо відчутна при порівнянні ФО зі словом.

Біля джерел фразеології як лінгвістичної дисципліни стояв найвидатніший наш мовознавець Олександр Опанасович Потєбня, який у багатьох роботах з’ясував семантико-культурологічні основи фразеології, становлення багатьох фразеологізмів і їх зв’язок із життям етносу, пор.: *добути, дістати языка* – полоненого, від якого дізнаються про ворога; *видати кого з головою*, тобто покарати, стратити; указав на зв’язок із синекдохою висловів, що означають низьку ціну, невелику кількість, ніщо, – *ні за цапову душу, ні за понюшку табаку, ані дрібка* (солі); див. з позначкою „млр.” (малоросійське) – *як кіт наплакав, як в зайця, як шилом борцу (патоки)*. Чи, навпаки, „сильно, багато” – *на всі заставки* („Из записок по теории словесности”, 1905). Помітна роль у становленні фразеології М. Сумцова, Л. Скрипник, Ф. Медведєва, В. Мокієнка, Ю. Прадіда, О. Юрченка та ін.

Початки фразеології як науки пов’язують з ім’ям швейцарського вченого Шарля де Баллі, зокрема з його роботою „Французька стилістика” (1909), відомий її переклад рос. мовою (1961). Ось деякі висловлювання Ш. Баллі про фразеологізми із цієї праці: „якщо в якому-небудь словосполученні кожна графічна одиниця втрачає частково або повністю своє значення і тільки сполучення в цілому зберігає виразний смисл, ми можемо

стверджувати, що маємо справу з фразеологічним виразом”; звичайно вважається, що перед нами фразеологічна єдність, коли 1) воно складається з декількох слів; слова ці розташовані в певному незмінному порядку й не допускають введення між ними ніяких слів; 3) жодне зі слів виразу не може бути замінено іншим.

Пізніше його ідеї плідно використав В.Виноградов, інтерпретуючи принцип ідентифікації експресивного факту, різну стійкість словосполучень, забуття смислу складових частин, забуття живих синтаксичних зв'язків, оточення експресивних факторів; запозичив сам термін „фразеологічні єдності”, подавши три класифікаційні групи. Зважаючи на вказані окремі особливості фразеологізму та розуміння його багатьма вченими, можна подати таку синтетичну дефініцію фразеологізму. Це „надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (з допуском варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію” (В. Ужченко, Д. Ужченко. Фразеологія сучасної української мови, 2005, с. 22).

Фразеологізми призначені насамперед для „обзивання” поняття (предмета), оскільки домінуючим у них виступає конотативний аспект, а не денотативний чи сигніфікативний. Вислови *гад потаєнний; потайна гадюка; рідше гадюка з-під соломки; гадюка підколодна* в найзагальнішому плані означають „погану, злу людину”. Проте на це значення нашаровуються різні семантичні й образні співзначення: це обов'язково істота, людина (*хто*); віроломна людина; про неї мовиться несхвально, з осудженням; хтось неждано, приховано здійснює зловмисні, небезпечні „гадючі” вчинки („з-під колоди”). Звичайно це жінка. Така характеристика для ФО вже давно утрадиційнилася. Усе це – конотація, супровідні відтінки, що накладаються на основне значення.

Транспозиція сем. У словах вільного вжитку виділяються окремі значення слова – семіми, а ті складаються з найдрібніших значенневих елементів – сем. У процесі фразеотворення відбувається транспозиція сем, тобто їх переміщення: колишні архісеми згасають або повністю зникають, диференціальні семи трансплантуються в ядерні, а потенціальні семи можуть актуалізуватися, займаючи передній

план фразеологічного значення (М. Алефіренко). *Любисток* – / багаторічна / ароматична / трав'яниста / рослина / родини зонтичних... Тут всього 5 сем: *рослина* архісема, всі інші диференційні семи. Але назва *любисток* народу уявляється як така, що пов'язана зі словами *любити*, *любов*... (латентні, імпліцитні, приховані семи, тобто лексикографічно не виражені). Якраз вони й виходять на передній план при творенні фраземи *скупана в любистку* „шаслива, вродлива, яку всі люблять”: В хату вскочила Маруся. *Струнка, вродлива, мов купана в любистку*... (Петро Панч). *Гора*, за СУМом, – „значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед вищих підвищень”. Сема „міцність” тут відсутня. Але саме вона (прихована, імпліцитна) провідна в семантичній структурі ФО *гори зрушити, надіятися як на кам'яну гору*.

Обсяг фразеології й до сьогодні питання дискусійне. Із часів О. Ожегова („Про структуру фразеології”, 1974) установилося два погляди на обсяг фразеології: фразеологія в широкому розумінні і фразеологія у вузькому розумінні. До фразеології у широкому розумінні відійдуть будь-які відтворювані одиниці: прислів'я (*згода будує, а незгода руйнує*), деякі приказки, крилаті вислови (*Коні не винні*), примовки (*Заплач, Матвійку, дам копійку*), складені терміни (*атомна енергія*). Фразеологія звичайно починається там, де вільне лексичне значення слова заступається фразеологічно зв'язаним (О. Єфімов). При такому визначенні об'єкт фразеології стає практично безмежним, оскільки абсолютно вільних словосполучень немає.

Для фразеології у вузькому розумінні властиві такі ознаки: 1) значення вислову співвідносне із значенням слова; 2) ФО виступають засобом побудови речень. Тоді до неї відійдуть 1) метафоризовані сполуки (*ні в тин ні в ворота*), 2) метафоричні професійні словосполучення (*скласти зброю*), 3) компаративні сполуки (*як корова язиком злизала*). До останнього часу переважну увагу приділяли саме цьому, вузькому, розумінню ФО. Зараз ми вступили в об'єднавчий період.

Системні відношення властиві фразеології, як і лексиці, фразеологія системно організована. Розрізняють такі способи системної організації: багатозначність (*згорнути руки*

1. Померти. 2. Нічого не робити; *твердий горішок* 1. Дуже складна справа. 2. Людина зі складним характером); синонімію (*чуть світ; чуть зоря; ще й на світ не благословлялось; рановранці*); варіантність (*викинути з голови (з пам'яті); дивитися як баран (козел, теля) на нові ворота*); антонімію (*тертий калач – жовтороте пташеня; зварити кашу – каші не зварши*).

Класифікація фразеологізмів. Найвідоміша семантична класифікація В. Виноградова, який виділив три типи ФО. Фразеологічні зрощення – абсолютно неподільні, нерозкладні, немотивовані фразеологічні одиниці, у значенні яких немає абсолютного зв'язку між загальним значенням і значенням окремих компонентів: *бити байдики, точити яси, собаку з'їсти, пиши пропало, сон в руку*. Фразеологічні єдності – теж семантично нерозкладні фразеологічні одиниці, але цілісне значення певною мірою мотивоване значенням компонентів: *вітер у кишнях свистить, тримати камінь за пазухою, ні пари з уст*. Звуковою формою вони нерідко збігаються з вільними словосполученнями: *намилити голову, взяти за боки*. Для них характерне явище контрасту (*робити з мухи слона*) тощо.

Моделювання ФО. Із двох протилежних поглядів – ФО не підлягають моделюванню й підлягають – треба віддати перевагу другому. Фразеотворення відбувається за певними зразками, схемами, моделями, за участю найрізноманітніших структурно-семантичних чинників. Під структурно-семантичною моделлю (ССМ) розуміють структурно-семантичний інваріант стійких сполучень, який схематично відбиває відносну стабільність їх форми й семантики (В. Мокієнко). Моделювання ФО у своїх наукових студіях успішно застосовують М. Толстой, В. Мокієнко, А. Івченко. Аналіз гуцульської фразеології М. Олійник здійснила в дисертації за допомогою 157 моделей. Вивчаючи західноподільські говірки, Н. Коваленко виділяє 138 ССМ і 17 семантичних (мотиваційних) моделей (ММ). На базі східнословобожанських і східностепових говірок Р. Міняйло виокремив 44+4, Д. Ужченко – 28 (на базі зоофразеологізмів), а В. Ужченко в монографії „Східноукраїнська фразеологія” – 258 структурно-семантичних і мотиваційних моделей.

Структурно-семантичне моделювання полягає в зіставленні літературного звороту з його численними варіантами

в різних діалектах і мовах. Так, літературне *об'ївся* (*об'їлася*) *блекоти* ставиться в один ряд з виразами *об'ївся* (*наївся*) *чемериці*, *об'ївся дурману*, *об'ївся бузини*, як *білини наївся*, як *лободи поїв*, лемк. *мадрегулі наївся*, *надрагулю выпив* (*з'їв*), *шалены грибы поїв*; Може *мухоморів смажених об'ївся* (Є. Гуцало), *вехи* (тобто *цикути*) *наївся* (Д. Яворницький); рос. *белены бьелся*, біл. *блєкату наєсціся*, біл. (грод.) *шаленцу наєсціся* (М. Данілович), пол. *jakby się błękotu objadł* (S. Skorupka), тобто *ніби блекоти об'ївся*. Схематично ця модель позначається схемою: „отруйної рослини (блекоти, дурману, лободи і т. ін.) + об'їстися (випити, поїсти і т. ін.) = збожеволіти”.

Моделювання допомагає встановити: 1) фразеотвірну амплітуду окремих слів-компонентів; 2) наповнення моделі, її продуктивність; 3) генетичні корені того чи того вислову; 4) саму можливість систематизування ФО.

Основні образно-семантичні чинники фразеологізації – метафора й метонімія, а процеси відповідно – метафоризація і метонімізація.

Терміни „метафоризація”, „метафоричність”, „метафора” вживають то в ширшому розумінні – як назва будь-якого переосмислення, то у вужчому – саме на означення певного виду переносу. Метафора, за О. Потебнею, є перенесення стороннього слова (гесп. словосполучення) а) або від роду до виду, б) або від виду до роду, в) або від виду до виду, г) або за відповідністю (подібністю); а) і б) – синекдоха, в) – метонімія, г) – метафора у вузькому розумінні [Потебня 1985: 130]. Власне, при метафоризації найчастіше знаки однієї концептосфери вживаються на позначення іншої, це намагання визначити невідоме через відоме, але подібне. Ось деякі мисливські вислови: „А тим часом хурделиця *плела* навколо холодні *сіті*... (М. Стельмах), *ловити в сіті* „намагатися когось заплутати в розмові”, *розкинути сіті* „хитрощами домогтися свого”. А ще *попасти в сіть* до кого, *розставляти пастки* на кого, *плести тенета* на кого. Донорська зоосфера метонімічних словосполучень *випускати пазури*, *випускати кігтики*, *тримати хвіст трубою* (*бубликом*) метафоризується стосовно людей, див. „виявляти ворожість”, „бути упевненим у собі”. Фразеологічні метафори: *мінати пластинку* (в розмові), *давати*

задній хід (відступати в розмові), *підбити клина* під кого, *закрутити гайки*.

Перенесення за подібністю постає на основі зорових вражень: *витягтися в струнку*, просторових: *плестися в хвості*, смакових: *ласий шматочок*, кольорових: *братися молоком*, пор. ще значення міцності: *твердий горішок*.

Метонімізація спостерігається в різних видах перенесення форми з одного референта на інший на основі суміжності в просторі або й часі (за О. Потебнею, „від виду до виду”), на ділянці причиново-наслідкових відношень [Ужченко, Ужченко 2007: 172]. Вирази *витрушувати кишені*, *бити по кишені*, наприклад, мотивовані суміжністю предмета (гроші) та місцем їх знаходження (кишеня).

Є декілька асоціативних ліній метонімічного фразеотворення: 1) **час – його виміри** через характеристичні денотати: *зі шкільної лави*, *зі студентських років*; *з пелюшок*, *від коліски*; *з діда-прадіда*; *до сивої коси*, *до нових віників*; 2) **простір – його реально-побутові виміри**: *під боком*, *рукою подати*, *де Макар телят пасе*; 3) **дія, стан – їх просторові деталі**: *іти попереду* „очолювати”, *бути в кочергах*. Багато їх побудовано за участю соматизмів: *стискувати кулаки*, *видивити очі*. Інколи внутрішні переживання передаються жестами, мімікою: *очі світяться*, *робити кислу міну*, *тупотіти ногами*. Власне, метонімічними („суміщеними омонімами”) виступають відшарування обрядів, звичаїв: *топтати ряс* „жити”, *ряс відтоптати* „померти”, *давати гарбуза*, *заводити на посад* (про наречених) (вони суміщають назву обрядодії і їх символічно-фразеологічне сакральне значення).

Приклади метонімізмів: *слати старостів*, *ставати на рушник*, *знімати шапку*, *бити чолом*; *заробляти на хліб*, *є хліб і до хліба*; *від зорі до зорі*, *від дошки до дошки*. Складовою метонімічних є синекдохічні ФО, коли враховуються кількісні співвідношення: *до останньої копійки*, *і на копійку*, *ноги не буде*, *вибити до ноги* (нога тут „істота, людина”).

Лекція 21

Національно-культурний компонент української фразеології

План

1. Актуальність питання.
2. Способи передачі національно-культурої складової ФО.
3. Інтерпретація „культурної” семантики ФО.
4. Конотація й культурні стереотипи у фразеології.

Література

Жайворонок В. В. Слово в етнологічному контексті / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 7–14.

Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.

Жайворонок В. В. Українські обрядові мовні формули на етнокультурному тлі / В. В. Жайворонок // Слово. Фраза. Текст: Сб. научн. трудов к 60-летию проф. М. А. Алексеенко. – М. : Азбуковник, 2002. – С. 182–195.

Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика : нариси / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.

Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А. А. Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 285–378.

Ужченко В. Д. Актуальні питання розвитку української мови: Вступ. Лексикологія. Фразеологія : посіб. для магістрантів / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 148 с.

Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – С. 276–288.

Джерела

Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив Др Іван Франко : 2-е вид. – Л. : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006–2007. – Т. 1. – 832 с.; Т. 2. – 818 с.; Т.3. – 699 с.

Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – Полтава : Довіра, 2006. – 703 с.

Степанов Ю. С. Константы : словарь русской культуры : Изд. 3-е, испр. и доп./ Ю. С. Степанов. – М. : Академ. Проект, 2004. – 992 с.

Ужченко В. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – 5-е вид. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.

Вступ до проблеми. На зміну структурно-семантичній парадигмі поступово приходять *психокогнітивний* аспект (О. Баранов, Д. Добровольський, Є. Бартмінський, С. Небжеговська, С. Денисенко, О. Забуранна, О. Левченко). З останніх робіт українських фразеологів найбільш виразно він представлений, мабуть, у працях О. Селіванової, Авторка простежила закономірності знакової переінтерпретації українських фразеологізмів у мережі культурних кодів етносвідомості (соматичного, біоморфного, просторового, предметного, духовного), дослідила чинники позначення фразеологізмами концептосистеми народу, узагальнивши це в монографії „Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти)”. Когнітивна лінгвістика значно розширила поле досліджень, дала можливість використовувати найрізноманітнішу „позалінгвістичну” інформацію.

Конотація та фразеологічна мовна картина світу. Гостро ставиться й питання конотації фразеологічних одиниць як провідного аспекту в їх семантичній структурі. Під *конотацією* звичайно розуміють додаткові семантичні й прагматичні особливості („співзначення”) фразеологічного значення, які нашаровуються на їхній предметно-поняттєвий аспект. Прагматичний аспект конотації виявляється в різних мовних формах емоційного ставлення мовця до позначуваного об'єкта, до предмета мовлення та його емоційної оцінки (несхвально, пестливо та ін.). Розрізняють конотацію в широкому й вузькому розумінні, лінгвістичну й екстралінгвальну, інгерентну й адгерентну. Оскільки конотація, виражаючи національну специфіку мови, створює асоціативно-образне, символічне, культурно-історичне тло фразеологізму, ефективним засобом її виявлення стає психолінгвістичний

експеримент, а її занурення в матеріальне й духовне життя народу спричинює так звану культурно-національну конотацію фразеологізмів. Тут під конотацією розуміють єдність суб'єктивних та об'єктивних, комплексних, гетерогенних, переважно імпліцитних елементів у семантичній структурі ФО, які „постають на основі образного уявлення про дійсність і які відбивають менталітет народу”. Культурно-національна конотація – це образно-асоціативна частина фразеологічного значення, що постає в результаті співвідношення звукової оболонки фразеологізму з культурним кодом певної мовної спільноти, при якому імпліцитно (частіше) чи експліцитно (наприклад, у словникових дефініціях) виявляється ментальність етносу.

Майже аксіомою стало твердження, що конотація (культурно-національна конотація), культурологічне насаження (культурно-національний компонент значення) властиві не всім ФО, пор.: „не всі фразеологізми набувають роль культурних знаків” (В. Телія). Дехто вважає, що практично всім фразеологізмам властивий культурно-національний компонент, хоч не всі фразеологізми однаково прозоро відображають його в елементах своєї внутрішньої форми (В. Ужченко). Конотація властива всім ФО, бо кожна з них органічно вросла в усю національну фразеологічну систему. Дослідження вітчизняних (А. Ажнюк, В. Говердовський, С. Єрмоленко, Р. Зорівчак, В. Калашник, Є. Отін) і зарубіжних (Л. Блумфілд, Т. Лиховидова, Е. Найда, Ч. Осгуд, Е. Різель, В. Телія, Д. Шмельов) учених засвідчують різні погляди на природу конотації, невизначеність її семантичного статусу, структурування, способів виявлення, опрацювання конотації ідіом у фразеографічній практиці. Ці та інші аспекти вимагають зусиль багатьох учених – і не лише фразеологів.

Дослідження української фразеології з етнолінгвістичного й культурологічного погляду різняться тим, що перше здійснюється ретроспективно, а друге – на синхронному рівні. Але між ними немає китайської стіни. Образна основа фразеологічної метафори, денотативної основи (ретроспектив) одночасно служить конотативно й культурологічно категоризуючим фактором. На шкалі „свій // чужий”, наприклад, сприймаються фразеологізми із

зоологічними образами *кінь // верблюд* (у „Галицько-руських народних приповідках” І. Франко фіксує понад 100 приповідок зі словом *кінь* і практично повну відсутність їх зі словом *верблюд*). Зате в народів Сходу учені налічують понад 1000 стійких висловів з назвою „корабля пустелі”. Завдання культурологічних студій – описати специфіку наївної мовної (фразеологічної) картини світу, окреслити базові (культурно значущі, ключові) концепти як основні одиниці ментальності. Актуальними з цього погляду є такі питання: фразеологізми як засіб вираження українського менталітету, українська фразеологічна картина світу, вивчення безеквівалентної української фразеології, українських (слов’янських) етнофразем як мовного феномена, усебічного лінгвокультурного аналізу української (східнослов’янської) фразеології, культурної складової фразеологічних зворотів і шляхи її виявлення.

Активно розробляється в сфері фразеологічного значення антропоцентризм як рушійна сила розвитку номінативних мовних засобів, що дає можливість аналізувати мову як систему культурних категорій, як константи культури (Ю. Степанов, О. Баранов, Д. Добровольський, О. Забуранна, Ю. Караулов, Н. Кирилова). Антропоцентризм – методологічний принцип дослідження, згідно з яким людина розглядається як центр і найвища мета світобудови (О. Селиванова). При цьому спостерігаємо спрямованість мовних (геср. фразеологічних) одиниць на позначення світу людини, „людини в мові”. Повернення до гумбольдтівської парадигми аналізу мовних одиниць, зокрема фразеологічних, поставило в центрі лінгвістичних студій оцінну діяльність людини в інтерпретації мовної (фразеологічної) картини світу. Вважається, що десь близько 95 % ФО щільно пов’язані з людиною, з її оцінкою, зображенням. Антропоцентричний підхід дав змогу звернути увагу на психологічні аспекти формування „мовної (фразеологічної) картини світу”, а культурні феномени розглядати як константи культури.

В останній час культурно-національна семантика (національно-культурна специфіка) фразеологічних одиниць активно обговорюється, широко висвітлюється в науковій літературі.

Ось декілька висловлювань про зв’язок у ланцюгу

„культурна інформація – конотація – образність – фразеологія – наявність національно-культурного компонента в семантичній структурі фразеологізму”: культурна інформація – сукупність маркованих знань й уявлень носіїв певної культури, репрезентована в мовних одиницях (О. Селіванова), а значить і у фразеологізмах; культурні конотації частково перекладні і що між культурним і національним в мові не повинен стояти знак рівності (Н. Брагіна); культурна інформація переважно існує в латентному невиявленому стані (Н. Брагіна); образність одиниць номінації, за В. Телією, пояснюється наявністю характерної для кожної лінгвокультурної спільноти системи образів-еталонів. Дійсність, яка емпірично пізнається, одночасно оцінюється в образах-еталонах, що „мають пряме відношення до умов життя носіїв даної мови, до їх культури, звичаїв та традицій” (В. Телія).

Питанню культурно-національної специфіки в останні роки присвячено немало робіт. Проблеми „мова і культура”, „фразеологія і культура”, „фразеологія в контексті культури” досліджували Дж. Лакофф та М. Джонсон, В. Мокієнко, С. Єрмоленко, Б. Ажнюк, В. Жайворонок, Д. Добровольський, О. Левченко та багато ін.

Звичайно виділяють два види етнокультури – матеріальну й духовну, котрі тісно переплетені й взаємодетерміновані. Ю. Степанов, проте, вважає їх невіддільними, взаємопроникними, пор.: „...в культурі немає ні чисто матеріальних, ні чисто духовних явищ, ті й інші ідуть парами” („Константы. Словарь русской культуры”); духовні сутності ми демонструємо їх матеріальними парами. ФО завжди – явно чи завуальовано зберігають свою історико-семантичну природу, спостереження над якою з необхідністю приводять до перемінного прототипу ФО.

Вважається, що культурна інформація представлена в мові й мовленні у вигляді 1) культурних сем як елементів значення номінативних одиниць, які позначають культурні реалії; 2) культурного фону; 3) культурних концептів; 4) культурної конотації (О. Селіванова). Культурно-національний компонент (КНК) фразеологічної семантики може виявлятися або в сукупному значенні ідіоми, або у вихопленому ланцюгу якоїсь обрядодії (*заводити на посад*), або у значенні

компонентів-концептів (топоніми, етноніми, етнічні реалії, власні назви тощо). Культурно-національна семантика (КНС) фразеологічних одиниць має різну глибину вияву. Очевидно, зазначає Н. Сукаленко, існують „різні ступені приховування смислів” у якісно неоднорідних групах культурних концептів, інакше кажучи, різний ступінь відрефлексованості культурних таксонів, експлікувати котрі допомагає міжкультурна комунікація (Н. Сукаленко). Звідси численні зіставлення в культурологічних студіях, зокрема і у виявленні специфіки чи близькості стійких одиниць, як-от у І. Франка: *так когут ніє, як уміє* „кождий по-свойому. У німців: *як від старого навчився*, пор. Wand II, Nahn 53, 108 (т. 2, с. 367).

Антропоцентризм і культурні стереотипи. Основною ознакою фразеологічної системи взагалі вважають високу антропоорієнтованість (антропоцентричність), яка виявляється передусім у вибірковій номінації: за допомогою фразеологічних одиниць мовний колектив вербалізує саме ті фрагменти навколишнього світу, які з його погляду мають найбільшу релевантність (М. Жуйкова). Фразеологія „дисципліна передусім історична” (В. Телія); у ній відкриті повсякденні побутові турботи, елементи соціальних взаємовідносин людей, їх вірувань, звичаїв, обрядів, заклинань, формул ворожіння, побажань-клятв тощо (В. Ужченко); кождий індивід вбирає в себе картину (карту) довкілля, яка перевіряється через його спілкування з іншими (В. Жайворонок). Довкілля, його реалії (міфічні також) спричинюють тривалі й міцні зв'язки між концептами. Людина живе в світі культурних стереотипів чи стереотипів своєї етнокультури. Стереотип – „детермінована культурою, впорядкована й фіксована структура свідомості, фрагмент картини світу”, „схематизована стандартна ознака” (О. Селіванова). Така „структура свідомості”, „стандартна ознака”, „схема й модель мислення”, сприймання довкілля установилася, наприклад, між чортом, бісом, дідьком, лихим, з одного боку, і болотом, виром, чи дотичними реаліями до них – очеретом, греблею тощо, а також сухою грушею, вербою, з другого боку), що й відкритися в стійких висловах типу *шубовість як чорт у воду, у тихому болоті чорти водяться (плодяться, живуть), у чорта на болоті, у болоті не без чорта, болото болотом, а чорт чортом*, гал. *коби болото, а чорти*

будут (І. Франко), див. галицький евфемізм *той, що в болоті сидит, ... що болотом трясе* і пояснення автора „Галицько-руських народних приповідок”: „образово зам. чорта. Віруване в те, що чорт сидить у болоті, повстало мабуть відти, що над болотом нічу показуються блудні огні, які вважаються появою злого духа” (2006, т. 1: 160), *мутить як біс у виру, чорт з виру, крутить як чорт греблюю, вередує як у греблі біс, мордується як чорт у лотоках, добре чорту в дудку грать, сидя в очереті – одну зломить, другу виріже, вискочив як чорт з очерету, у чорта на колючках, у чорта на куличках, забрався як чорт у вершу; закохатися як чорт у суху грушу, причепився до мене, як чорт до сухої верби*, гал. *учіпи ся сухої верби, а не мене* (пор. зауваження І. Франка у його „Приповідках”: сама суха верба „вважаєся осідком нечистого духа”), у східнословобожанських говірках ми практично повсюдно записуємо *влюбився, закохався, влип, втріскався як чорт у суху грушу*.

Ще приклад. Народна метрологія найтісніше пов’язана з людиною, „людина – мірило всіх речей” (Протагор); людина собою міряла речі, здійснювала рухи, щоб виміряти віддаль, приміряла щось до себе. Але людина чи людство одночасно наділені від природи „усвідомленням духовного в тілесному” (М.Костомаров). Так утворилися численні соматичні фразеологізми. Ось невелика вибірка контекстів з етнографічного дослідження В. Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии” (1898), власне, про сприймання слобожан сучасної Луганщини: „Тут діла *по горло*, аж кричить, а тут празнуй” (XIV); „Погна́ла ба́ба [козу] в таку траву, шо *і рожків не видно*” (851); „Кругом росли пшениці *у ріст чоловічий*” (410); „Треба ста́ти пуз (пору́ч) з примето́ю й дожида́ти, *по́ки со́нце зійде у рост чоловічий...*” (400); *Шию, шию, а в долга́х по шию*. І пояснення етнографа: „Приказка кравців, що ледве зводять кінці з кінцями” (IX). Словник східного слобожанина є віддзеркаленням нескінченного розвитку фразеологічних маркерів культурного стереотипу.

До цієї сфери представлення стереотипів належить давнє утрадиційнене, зафіксоване академічним фразеологічним двотомником *озброєний, озброїтися до зубів* і новітнє, жаргонне *упакований (укомплектований) до зубів* „заможний; живе багато” (Чого не хватає Денису? Він же упакований до зубів,

Луганськ), *вода по коліна, болото по вуха* „глибоке, невилазне болото” (І. Франко), *східнослобожанське коло вуха* ”скоро, незабаром” (Зима вже *коло вуха*, тут-тут закурить), *ні на волосину, ні на волосок, триматися на волосині, сало в долоню, руку простягти, рукою подати, на віддаль витягнутої руки, правди на ніготь, а прибавиться на лікоть* (М. Номис), *скільки оком захопити, куди око*; пор. ще у того ж таки М. Номиса в „Приказках”: *далеко, як оком сягнеш (заглянеш), як штихом докинуть* (близько так), *у кінці язика можна допитацьця хоч куди, не доходя минаючи* (1996: 349). Див. численну варіантність цього фразеологічного стереотипу-виміру віддалі в академічному фразеологічному двотомнику: *скільки сягає (бачить, обхоплює, бере і т. ін.) / сягне (осягне, охопить, вхопить, захопить і т. ін.) око (зір)* „на всьому видимому просторі; скрізь, до самого обрію” [ФСУМ 1993: 586]. О. Потєбня послуговується давнім висловом *далеко як з лука стрелити*, тобто на віддаль, куди долетить стріла, випущена рукою лучника. Б.Грінченко в другому томі свого „Словаря української мови” згадує записане на Харківщині міру *кидь*: *А він був од мене не більше, як на одну кидь* і пояснює, що *кидь* – „віддаль, на котру можна щось кинути”. Французький інженер Боплан в „Описі України” так визначає віддаль: „Трохи нижче, на відстані гарматного пострілу, знаходиться Кодак...”. Відомі й такі міри, як *піший перехід* чи віддаль в *один кінський пробіг*. Міряти можна великою чи малою міркою, аршином, метром, але можна й кроками – *два кроки ступнути, міряти кроками (ногами)*. ФСУМ ще подає як варіант до *міряти на свій аршин* (на свою мірку, своєю міркою і застаріле вже *своїм ліктем*) кого, рідше що і без додатка [ФСУМ: 494]. Але позначку „заст.” можемо зняти, а подібні міри наблизяться, якщо додамо Франкові приповідки *хлопа на лікті не мірають* „його вартість не в фізичнім рості”, *тра знати, по чому локоть* „кілько то коштує” (т. 2, с. 484) чи до часів І.Нечуя-Левицького (коли ліктями як міркою міряла свекруха полотно, а потім невістці відрізала від сувою на спідницю) чи І.Франка, коли він подібні мірки вживає метафорично, як ФО: „Один мій вчинок *своїм ліктем змірив* І мовиш: „Всякий це розчовпа”. Був ще й *дводолонний лікоть* (до ліктя додавали ще й долоню), *цілоручний лікоть* (відстань від кінця пальців до плеча),

півсажневий лікоть (відстань від кінця пальців до середини грудей). В „Енеїді” І. Котляревського: „Чуприни довгі оставляли, А ус в півлокоть би тирчав” (ці та інші приклади знайдемо в книжці В. Ужченка „Образи рідної мови”, 1999).

Білоруський дослідник В.Коваль аналізує 37 моделей, за якими утворюються етнофраземи, наприклад, модель „розбитий посуд – сварка”: *розбити (побити) глек (глека, горщик, горщика, макітру і т. ін.)*; ще *розбити глечики, розбився глек* [ФСУМ: 743–744]; додамо й східнословобожанську модель: *розбити барометр*. – Хотів попросить друга в гості, так він з нашими *розбив барометр* (Горлівка), *келих (бокал) розхекати* (Вишневе), *розбити корито* (Марківка), *посуду бити* (Чмирівка), *тарілки бити* (Осинове). Власне, два останні вислови практично повсюди в ареалі [ВК]. Він же подає й список інших українських етнофразем – „особливого типу немотивованих стійких словосполучень”, як-от: *волочити колодку, горобина ніч, дати гарбуза, колупати ніч, макогін облизати, на рушнику стояти, наївся забудьків, не всі клепки в голові, не топтати рясту, під корито підвернути, розказувати сон рябої кобили, скакати в гречку, толочити жито, як плугом одорав* та ін. Список варіантів їх, закорінених в українську культурологічну сферу, українські ареали, можна значно розширити. Ось ще декілька постережених прикладів східнословобожанських утворень: *колодки в'язати* (169), *винести гарбуза, гризти ніч, накривати коритом* „весільний обряд: коли молодша дитина першою одружується, то старшу накривають коритом”, *покласти під корити кого, посадити під корито кого, сидіти під коритом, сон білої кобили* [УВДСл]. Психологічна звичка членів етносу повертатися до звичних ситуацій, неодноразово повторюваних дій (модель „стрибнути + до якоїсь схованки”) безкінечно продукує „гречані” вислови подружньої зради: *ходити в біб, бігати по куцах, сягати в очерети, поблукати в бур'янах, у горох ускакнула*, буков. *лізти під хрін*, гал. *іти з ким під колос*. Останнє І. Франко так прокоментував у „Приказках”: „Значінє неясне; чи значить; іти в спіле збіже на любовні зносини, чи: йти з кимось згідно, робити в порозуміню?” (т. 2, с. 306).

Механізм стереотипізації зумовлений потребами збереження й акумуляції різнобічної, але значущої інформації,

соціокультурного досвіду, що відкладається в репрезентантах структурно-семантичних і етнокультурних моделей: *іти на діти, жити на віру, бути в одній каші, каша зарита, одного тіста книш, перехрестити чий слід, переливати уроки на кого, по Марусин поясок, пошити в дурні, на руку ковінька, переходити кому дорогу уповні, заць дорогу перебіг кому „не щастить”* (Луганськ, Марківка), *вовк дорогу перебіг кому „щастить”, вухналі кувати зубами, на подзвін не дбати, хата скраю, передати куті меду, (носитися) як дурень з писанкою, переливати хворобу на пса* (у Л. Костенко – на бобренківського пса), *не бачити смаленого вовка, щоб тебе сира земля не прийняла* (земля викидає із себе тіло померлого). Національна маркованість, специфічність образних виразів зумовлені особливостями культурного розвитку українського народу.

Культурно-національна семантика фразеологізмів представлена у внутрішній формі висловів, у тематично-семантичних групах на позначення предметів побуту (*гноєм гать городити* „робити даремну роботу), просторової (*рукою подати*) чи часової (*ще й треті півні не співали, ще й корови з череди не йшли, ще чорти в булки не грають*) орієнтації, які, метафоризуючись, поєднуючись асоціативним зв'язком, створюють національно орієнтовану „картину світу”. Культурно-національна семантика фразеологічних одиниць найтісніше пов'язана з позамовними сутностями, хоч і має різну глибину вияву.

Етнічні стереотипи, яким властива образність, спрощеність, схематичність, цілісність, оціночність, символічність, і ФО як конкретне вербальне вираження цих стереотипів, ці „автоматизовані схеми мислення”, виступають „як дзеркало народної культури, народної психології і філософії” (М. Толстой); вони в закодованій формі містять відомості про матеріальне життя й духовні та ціннісні орієнтири етносу. При лінгвокультурологічному підході до мови домінують ідеї культурної трансляції знань від покоління до покоління.

Лекція 22

Діалектна фразеологія

План

1. Про поняття „діалектна фразеологія”.
2. Основні діалектні словники і праці.
3. Дисертаційні дослідження діалектної фразеології.

Література

Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 15–19.

Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія / А. Івченко. – Х. : Фоліо, 1999. – 304 с.

Ларін Б. О. Про народну фразеологію / Б. О. Ларін // Укр. мова в шк. – 1959. – № 5. – С. 30–36.

Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

Джерела

Ужченко В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – 5-е вид. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.

Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив Др Іван Франко: 2-е вид. – Л. : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006–2007. – Т. 1. – 832 с.; Т. 2. – 818 с.; Т. 3. – 699 с.

Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х. : Основа, 1993. – 176 с.

В останні десятиріччя різко інтенсифікувалося вивчення *ареальної (діалектної)* фразеології української мови. Учені намагаються звернути увагу на подальше накопичування діалектного матеріалу (на цей період припадає публікація словників чи фрагментів словників Г. Аркушина, Н. Бабич, Г. Доброльожі, А. Івченка, В. та Д. Ужченків, В. Чабаненка, М. Якіма та ін.), на необхідність подати ареальну фразеологію як систему, розробити ефективну методику ареального опису,

проаналізувати фразеологію в ідеографічно-тематичному аспекті, уточнити й адекватно відобразити дериваційну базу, способи й чинники фразеотворення, включити фразеологію нових регіонів як об'єкт дослідження, показати конкретні (активні) мовні процеси на тлі аналогічних процесів інших говірок. Важливо також установити обсяг і межі діалектної фразеології, виявити її основний корпус в українській мові, визначити основні фактори й шляхи розвитку української діалектної фразеології. Українські говірки останнім часом зазнають істотних змін, численні поля лексичних і фразеологічних номінацій архаїзуються, а тому потреба фіксації їх у словниках, у фундаментальних дослідженнях є нагальною.

На останнє десятиліття припадає комплексне дисертаційне вивчення фразеології окремих регіонів. Найбільша кількість таких досліджень пов'язана з вивченням фразеології південно-західних говірок – лемківських (Г. Ступінська), верхньонадністрянських (Н. Романюк), гуцульських (М. Олійник), західноподільських (Н. Коваленко). Ще раніше (1991–1992) захистив докторське дисертаційне дослідження фразеології українських діалектів карпатського регіону В. Лавер. Фразеологія північних говірок представлена в дисертаційному дослідженні поліських антропологічних порівнянь Г. Доброльожі, у багатьох етнографічних (тема смерті) й лексико-фразеологічних роботах В. Конобродської. Окремі аспекти фразеології говірок південно-східного наріччя розробили на матеріалі південнонадніпрянських говірок Т. Грица (фразеологія Гуляйпільського району Запорізької області), а на матеріалі східнословобожанських і східностепових говірок – Р. Міняйло (активні фразеологічні процеси в говірках сходу України). Серед актуальних аспектів вивчення діалектної фразеології виокремимо її ідеографічний аналіз (Т. Грица, Г. Доброльожа), генеза (Г. Доброльожа, А. Івченко, В. Ужченко), способи структурної трансформації говіркових фразеологізмів (Н. Романюк), моделювання (В. Ужченко, Д. Ужченко, О. Плетнева, О. Шкуран).

Важливе **розширення об'єктів** уваги дослідників, зокрема за рахунок мікрофразеології (згадаймо побажання Х. Касареса вивчати фразеологію „одного села чи однієї родини”). Спорадично до неї зверталися деякі лінгвісти, як-от

М. Демський (*пішов на звукову гору*), М. Олійник (*п'іти на Прилогу*), Ф. Янковський (*біл. вынесці за Ціта*), Л. Івашко (*рос. пострóить дом в Колóницах*) „померти”. Проте й до сьогодні не визначений статус ареальних мікрофразеологізмів у загальномовній фразеологічній системі, їх співвіднесеність з мікрофразеологізмами інших фразеосемантичних ідеографічних угруповань, їх генетично-культурологічні параметри. Потребують уваги також основні групи назв вузьколокальних реалій як просторових і антропонімічних „опор” їхньої внутрішньої форми, характер лексикографічної розробки, специфіка семантики, активність у певному континуумі, головні принципи класифікації та й сам термін „мікрофразеологізм” (В. Ужченко).

Діалектна фразеологія як окрема галузь мовознавства з'явилася не так давно – у 60-х–70-х роках минулого століття, хоча збирання фразеологічного матеріалу активно відбувалося ще в ХІХ ст. Регіональні (ареальні, діалектні, обласні) фразеологічні одиниці, які не фіксувалися загальномовними словниками, або видозмінені загальнонародні чи з локальними значеннєво-формальними ознаками їх вираження вислови призибувалися й інтерпретувалися у працях К. Зіновієва, М. Номиса, Б. Грінченка, П. Чубинського, М. Сумцова та ін., особливо в роботах О. Потебні. А ще були фольклористи В. Гнатюк, П. Єфименко, П. Куліш, К. Шейковський, етнографічні праці М. Максимовича, В. Шухевича, А. Онищука, пізніше фразеологічні дослідження В. Ковалю, Ю. Прадіда, Н. Хобзей та ін. Найчастіше діалектні фразеологізми фіксувалися разом з лексикою та пареміями. Так, у найкращому збірнику народної фразеології середини ХІХ ст. „Українські приказки, прислів'я і таке інше” М. Номиса (1864) знаходимо різномірний місцевий матеріл: *запишався, як кошеня в попелі; дмеця, як жаба проти вола; запродав чортові душу; вовча натура; росстане з милим смерті ся рїмнає; на чумака й дерево похилилось; як у болоті не без дїдька, так у селі не без горїлки*. Сам автор у передмові „Од видавця” визнавав: „я містив у книжку усе, що було в збірниках (загадки, шепоти, зацїрування, замовляння)”.

Місце діалектної фразеології в системі мовознавчих наук – на межі між діалектологією та

фразеологією, а її завдання та роль львівська дослідниця гуцульської фразеології М. Олійник визначає так: „Закономірності розвитку діалектології і фразеології зумовлюють потребу розширення об'єкта дослідження, передусім невідкладного опису фразеологічних систем діалектів. Посилення інтересу науковців до фразеологічного рівня діалектних систем не випадкове, бо ґрунтується на усвідомленні значущості матеріалу, який допомагає глибше зрозуміти механізми творення й функціонування фразеологізмів, розмежувати власні утворення від запозичених, виявити статику й динаміку фразеологічного фонду національної мови”.

У своїй праці „Про народну фразеологію” (1959) Б. Ларін один з перших спробував пояснити сам термін „народна фразеологія”, під яким він розумів ту частину багатющої фразеології національної мови, „яка і створюється, і живе в мові народних мас”. Б. Ларін прагнув розмежувати народну і книжну фразеологію, учений назвав дві групи фразеологізмів: загальнонародні й обласні (діалектні). Указав на важливість вивчення професійної фразеології. Та сам об'єкт вивчення виявився доволі складним. Так, С. Бевзенко ще й у 1974 році у статті „Актуальність вивчення української діалектної фразеології” наголошував, що діалектна українська фразеологія ще й досі „залишається майже поза увагою українських діалектологів”.

Важливо окреслити склад діалектних фразеологізмів. До них В. Ужченко відносить вирази 1) які не фіксуються лексико- і фразеографічними працями літературної мови: *у лису середу* „ніколи”, *спустити сокиру* „заспокоїтися”, *воду на язик лити* „брехати, говорити неправду”, *злягти в короб* „померти”; 2) які відрізняються від фіксованих у нормативних працях ФО семантичною структурою чи формальними ознаками, як-от: а) вирази з діалектними словами: *глабазища вилупити* (пор. *очі витріщити*), *набити бриндзали* (бриндзали – „губи”), б) вирази, які компонентним складом відрізняються від нормативних: *залити жиру за шкіру* (звичайне *залити сала за шкіру*), в) вирази з іншою проти літературних ФО семантикою: *язик поза вухами теліпається* в кого „хто-н. бреше”, *ні дна ні покришки!* „добре побажання”.

звичайно ж „лихе”.

Діалектні фразеологізми значною мірою „умісцевлені” (І. Франко). Ось декілька прикладів з його фундаментальної збірки „Галицько-руські народні приповідки” (1901–1910) з авторовими поясненнями не лише семантики, а й генетичних їх коренів: *я то духом зробю „швидко”, а женив би ти ся з сухою вербою „прокляте”*; часом фіксує жарт: *вовка треба оженити для того, „щоб зазнав біди”*; приповідки містять галицькі (бойківські) лексеми та їх форми: *видно сі, хоць ігли збирай „про ясну ніч або про велику пожежу”; що два, то не єден „у двох більше сили”*. А ось близькі на наших, центрально-східноукраїнські (Харківщина) місцеві вислови, що їх аналізує в дисертації О. Плетнева: *товстий як міх, сухий як кочерга, прожити як вуточка на воді, мотатися як віник*.

Не втратили значення й методичні поради І. Франка, як призбирувати, обробляти й інтерпретувати діалектні фразеологізми. Ось найбільш важливі з них.

1) кожна приповідка повинна бути записана як найдокладніше, в тій діалектній і в тій формі, як живе в устах народу; коли її вживають у різних формах, у різних мовних конструкціях, треба записувати всі відміни.

2) при кожній приповідці зазначаю, де вона записана: тільки там, де се неможливо ... подаю назву збирача.

3) до кожної приповідки даю більш або менше детальне пояснене рече, а де треба, то й мовне, позможі черпане також із уст народу.

4) при кождім поясненю, а властиво там, де се можу зробити, вказую паралелі даної приповідки в інших збірках наших і чужих.

Нещодавно (2006–2007) ця величезна цінна збірка перевидана видавництвом Львівського національного університету як тритомна праця, де І. Франко наочно показав, „як много важить слово”. До речі, це найбільше зібрання фразеологізмів і паремій, узятих з однієї говірки, – рідного для автора села Нагуєвичі (зараз село Івана Франка).

Так само, як і лексика, діалектна фразеологія належить до трьох наріч української мови. Назовім основні праці і приклади висловів кожного з трьох угруповань.

Північне наріччя добре презентоване працями Галини

Доброльожі та Григорія Аркушина. Г. Доброльожа, крім кандидатської дисертації, представила широкому читачеві два збірники. Перший – „**Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин**” (К., 1997) фіксує всі зоофразеологізми, які вживаються на Поліссі. Отже, він не диференційний, а обіймає всю визначену фразеологію ареалу. Так, риси характеру поліщуків вербалізують вислови, що означають „байдужість” (*дбає як пес за п'яту ногу, почервонів як чорний собака*); „брехливість” (*бреше як собака на прив'язі*); „злість” (*лютий як пес цепний, підскакує як зінське щеня*); метушливість (*крутиться як Сірко в коноплях*); „підступність” (*мов собака спідтишка*); сварливість (*лаються як дві сучки*); чванливість (*величається як куций хвостом*) та ін.

Серед восьми тисяч постійних народних порівнянь Середнього Полісся та суміжних територій, опублікованих Г. Доброльожею в словнику „**Красне слово – як золотий ключ**” (2003), можемо знайти багато й місцевих. Наприклад, поняття „гарний” передається порівняннями *гарний наче росую вмитий, ≈ наче у молоці купаний, ≈ як без, ≈ як бузок, ≈ як вогонь, ≈ як із каменю вибитий, ≈ як іскра, ≈ як мак у полі, ≈ як образок, ≈ як хата перед Паскою*. Як і в інших говірках, щедра на вислови поняття „дурний”: *тупий як бательня (ослине копито), розумний як вільхова довбешика (вутка в сараї, як набір дубків, як три китайці разом)*. Інші приклади: „зайвий” – *потрібний як бугаю теля (як вовк на небі, як матросу спідниця, як черв'яку кеди)*; „сварливий, злий” – *біситься як чорт з перепною, вередлива як горунка, виглядає як змія з-за пазухи, випаскудив як свиня гарбуз*; „чванливий” – *пишається як жаба болотом (як корова в хомуті, як кропива у колючках, як попівна у гостях)*. Доданий „Словник незрозумілих слів” (*без – „бузок”, бательня – „прилад для биття конопель чи льону”, горунка – „гірчиця польова, ріпак” та ін.*) недоступне й незрозумілі для мовців інших регіонів місцеві вислови.

Книжка Г. Аркушина „**Сказав – як два зв'язав**” (2003) містить розділ „Фразеологія” (с. 76–133); місцеві вислови записані в Західному Поліссі та суміжних територіях. Усі вони поміщаються за першим іменником і тлумачаться одним словом або розгорнено: *вóзом пуйїхати „плакати”, йак на заўтра „дуже*

повільно”, *біти бат’ка* „так приказують, коли просять сусідів допомогти у якійсь роботі”, *робіти биду* „гнати самогон”, *кот’ачи бат’ко* „хлопець, який любить гратися з котами”, *да́ти норчакá* „упасти вниз лицем”.

В іншій своїй праці – „Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині” (Луцьк-Люблін, 2005) – Г. Аркушин поряд з численними згрупованими ідеографічно словами й діалектними виразами типу *не дохóдить*, *ни вжува́ти*, *ни пéтрати* подав уперше й жаргонізми, уживані в говірках Полісся та Волині: *не вруба́тись*, *не вдупліти*, *не доганя́ти*, *дуб-де́рево*, які розкривають поняття „не розуміти”. Ось іще місцеві діалектизми: *позі́чити наві́чно* „вкрасти”, *перелóм пра́воїй пійáтки* „симуляція хвороби”. „Відсутність грошей” передають діалектизми *н’іц нема́*, *йак в сі́ті води́*, *нимá купі́ла*.

Південно-східне наріччя, його фразеологія, почала активно вивчатися в останні роки (дослідження О. Юрченка, Д. Ужченка, Р. Міняйла, Т. Грици, А. Івченка, І. Мілевої та ін.). А.О. Івченко опублікував „Матеріали до фразеологічного словника Харківщини” (Збірник Харківського історико-філологічного товариства, X., 1993). Відомі два додатки до дисертаційних робіт Д. Ужченка та Р. Міняйла. Д. Ужченко зібрав українські зоофразеологізми, серед яких були й численні ареальні ФО сходу України (*гусей ловити* „дуже мерзнути”, *гнати жабу* „говорити неправду”, *стріляний їжачок* „бувала, з досвідом людина”, *возити свиню* „бути п’яним”). Р. Міняйло зібрав і пояснив вислови східнословобожанських і східностепових фразеологізмів (*потрапити п’ятами в дьоготь* „потрапити в неприємну ситуацію”, *за раз не обхватиш* „дуже товстий”, *жаб’яча кров* „людина без емоцій”, *п’яте коліно лівої ноги* „далека рідня”). У дисертації „Активні процеси в ареальній фразеології сходу України” Р. Міняйло установив дериваційну базу, способи та фактори фразеотворення ареалізмів сходу України, висвітлив різнобічні зв’язки між словом і фразеологізмом.

Багато фразеологізмів зафіксовано у праці В. Чабаненка „Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці” (Запоріжжя, 2001). Тут опрацьовано близько 3 тисяч висловів, зібраних у Дніпропетровській, Запорізькій і Херсонській

областях. Це праця диференційного типу, тобто усі поміщені тут вислови не вживаються в літературній мові: *іті на душу* – подібатися, *козу водить* – тинятися в стані сп'яніння, *мозгі набік* – придуркуватий. Реєстр включає також вирази з давніх праць – І. Манжури, Д. Яворницького, І. Бесараба та ін.

Практично кожен фразеологічний вислів фрагмента діалектного словника Харківської області його авторами – О. Юрченком, Л. Ройзензоном та С. Ройзензоном – пояснений (*ворон на мосту кинув* „про незаконнонародженого”), або проілюстрований (*готувати сухарі*, пор.: „Коли так і далі будеш шахраювати, то відразу *готуй сухарі*”), або пояснений і проілюстрований (*забирати ключі* „відставати, бути в чомусь останнім”: „Та він завжди *забирає ключі*”).

Найбільше праць опублікували дослідники фразеології південно-західних говірок (Н. Бабич, М. Корзонюк, Д. Гринчишин, М. Демський, В. Лавер, М. Корзонюк, М. Яким, М. Олійник та ін.). Н. Бабич на матеріалі фразеології буковиських говірок (*на кінський великдень* „невідомо коли, ніколи”, *бий-за-бий* „що б там не стало”, *мінти в голові* „бути людиною чуднуватою, несамостійною і т.п.”) у свій час намагалася виробити принципи укладання словникової статті діалектного словника. У „Матеріалах до словника західноволинських говірок” (1897), які охоплюють лексику і фразеологію 52 говірок південної частини Волинського Надбужжя, М. Корзонюк поміщає „стійкі словосполучення-номени та фразеологізми”. Про названі волинські фразеологізми дають уявлення поміщені тут вислови *бабую завинутися* „пов'язати хустку на потилиці”, *жéти кучерáво* „жити безтурботно, розкішно, матеріально забезпечено”, *на жмині жáти* „жати, не в'язучи скошене у снопи”, *кеп мáте* „мати розум”. Стрижневе слово *рука* об'єднує навколо себе місцеві вислови *влізти в руку* – випадково потрапити до рук, *набéте руку* – набути досвіду, вправності, *ни пудкладáте рук* – не жаліти когось, караючи, *ни пузичéте рук* – обійтись без сторонньої допомоги, демонструючи таким чином свій фразеотворчий діапазон.

Разом із лексикою фіксує двотомний диференційний „Словник бойківських говірок” (1984) Й. Онишкевича й численні місцеві фразеологізми. Тут знайдемо жартівливий

побутовизм зі значенням „затирати сліди лихого діла” – *бити по áзбуці*; виразно конотовані дієслівні вислови *на вáндри с'ї пустити* – піти швендяти, тинятися, *вáрити зле на кого* – бажати комусь нещастя, *вести си зширóка* – жити понад реальні доходи. Про світанок можна дістати уявлення з вислову *зazoríти на дни*, про жінку, яка народила, але ще не виходить з хати, – *бути ў зáп'ічку*.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в останні десятиліття українські діалектні фразеологізми активно вивчали Ю. Прадід, М. Яким, М. Демський (бойківські говірки), М. Доленко, Н. Коваленко, Г. Аркушин (подільські, поліські говірки), Г. Доброльожа, З. Ганудель, В. Івченко, Н. Вархол, А. Ступінська (лемківські говірки), Т. Грица, В. Чабаненко, А. Поповський (нижньонадніпрянські говірки), В. Ужченко, Р. Міняйло, І. Мілева, Н. Скоробагатько, Д. Ужченко, І. Магрицька, Т. Д'якова, О. Шкуран, О. Обеднікова (східнослов'янські і східностепові говірки), Й. Дзензелівський, М. Демський, Н. Романюк, А. Смерчко (надністрянські говірки), М. Олійник (гуцульські говірки). Українська фразеологія Карпат (гуцульські, буковинсько-покутські, бойківські, закарпатські говірки й говори) дослідив В. Лавер, який захистив першу докторську дисертацію з діалектної фразеології.

Лекція 23

Українська фразеографія

План

1. Коротка історія української фразеографії.
2. Основні фразеографічні праці.

Література

Білоноженко В. М. Способи тлумачення граматичного значення // В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк / Функціонування та лексико-граматична розробка українських фразеологізмів. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 44–82.

Самойлович Л. В. Українська фразеографія XIX–поч. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. В. Самойлович. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с. (Розділ XI).

Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови / Л. А. Юрчук // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 23–32.

Джерела

Олійник І.С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник : 2-е вид., доп. та перероб. / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К. : Рад. шк., 1978. – 447 с.

Олійник І. С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Х. : Прапор, 1997. – 462 с.

Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.

Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : в 2 т. Г. М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1984. – Т. 1–2.

Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.

Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1–2.

В Ополє (Польща) в 2000 р. відбулася Міжнародна фразеологічна конференція, на якій з доповіддю „Фразеологічні теорії в дзеркалі лексикографічної практики” виступив В. Мокієнко. Ось деякі положення статті: 1) лексикографія завжди була пробним каменем лінгвістичних теорій; 2) лексикографічна практика відсіяла крайні погляди на склад фразеології; 3) місце розташування ФО у словнику потрібно вирішуватися прагматично (щоб легше шукати мовну одиницю); 4) граматичні характеристики ФО „задані” лексикографічним словником; 5) властиві параметри системності для лексики – синонімія, антонімія, варіантність, модельованість, серійність, тематичне групування – актуальні й для фразеології; 6) специфічність ФО: антропоморфність, низька частотність омонімів, ідеографічна лакунарність; 7) пейоративність (негативне забарвлення) синонімів.

Багатий і цінний матеріал зафіксований у фольклорних збірниках, фольклористичних та етнографічних працях, в

окремих розділах граматики. Частіше лексичний матеріал подавався разом із фразеологічним.

І. ДАВНІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Уже в „Лексиконі” Памви Беринди (1627) поміщені сталі словесні комплекси типу *збираюся з розумом, оскомини набиваю*.

До рукописної збірки кінця XVII–початку XVIII ст. „Вірші. Приповісті посполиті” Климентія Зіновієва (опубл. в 1971 р., хоч рукопис датується між 1700–1709 рр.) входять розташовані за алфавітом півтори тисячі прислів'їв, приказок, ідіомів під назвою „**Приповісті (або те ж прислов'я) посполитіє**”. Окремі з них уживаються й зараз: *жонки як сороки, запас біди не чинить, злости повни кости*.

У „Словнику української мови” П. Білецького-Носенка (рукопис 30-40 рр. XIX ст., опубл. 1966 р., підготував до видання В. Німчук) поряд з лексемами фіксується багато народнорозмовних ідіом („ідіотизмів”) і паремій: *знати в три вирви, битися за масляні вишкварки, возиться, мов кіт з оселедцем, баба з воза, шкани легше, збитися з плугу*. Особливістю цього словника є численні безеквівалентні фразеологізми української мови.

Можна написати велике дослідження про народну фразеологію „Словаря української мови” Бориса Грінченка (1907–1909): *нехай буде гречка, перегнати через гречку, баки світити, очі рогом лізуть*. Широкий діапазон ФО: *галёрна робота, галкі класти, кідати „балотувати кулями”, Богів шлях „Чумацький шлях”, до віросту „поки виросте”, лоб голіти „брать в солдати”*. Сам автор скромно оцінив свої фразеологічні намагання: „багато залишилося не включеним до словника”.

У 1818 р. в С.-Петербурзі опублікована перша „Грамматика малороссийского наречия” Алексея Павловського. 115 с. Окремий розділ в Олексія Павловського, с. 78–86, складають „Фразы, пословицы и приговорки Малороссійскія” – усього 146 висловів. О. Павловський уживає термін „фраза”. За алфавітом першого слова в перекладі російською подані вислови *въ куну посадить*. Запереть для покаяння; *діжу місьить*. Квашню творить, месить; *бісыка пускать*. Куры строить. Уперше він фіксує варіантність: *драла, драпака дать; ляпаса, ляца у ныку дать*.

У 1864 р. побачила світ книга „Українські приказки, прислів'я та інше. Збірники О.В.Марковича та інших”. Спорудив М. Номис, С.–Петербург, яку М. Сумцов оцінив як „чудове видання, один із кращих пам'ятників живої і плідної любові до рідного слова”. До збірки увійшло 14339 висловів; це були записи багатьох збирачів, тут була вся етнічна Україна. Матвій Номис так пояснив реєстр видання: „шикував збірнину у такі лави, щоб огулові користніш”; „містив одміни, що хоч чим-небудь примітні”; „містив усе, як воно було записане, не вважаючи, що дешиця покалічене – попільмачене, поляшене, помоскалене”.

Укладач групував цей величезний матеріал „по речам”, виділивши тематичне слово. Кожна одиниця має порядковий номер, але позначено тільки десяту.

До свого РОДУ хоч через воду.

Нема в світі, як родина!

Свого доправляйся, роду не чужайся.

Кров не вода: треба оступицьця.

Нещаслива година, як лиха родина.

У дітей високі пороги, а в родичів бодай ще вищі були.

Такий рід, хоч на лід.

Багато роду, та нігде пообідать. – Роду без переводу, а пообідать нігде. – Рідні край Божя мати, та ні в кого обночувати. – Великий рід, та нігде голови прихилити.

Тільки й рідні, що лапті одні.

9340. Рідня до півдня, а як сонце зайде, сам чорт нікого не найде. (с. 414).

Тематичний принцип групування матеріалу хоч і важкий для практичного користування (І. Франко його не підтримав), але досить повно представляє все поле певної теми й необхідне для ідеографічного висвітлення ФО. М. Номис подає й деякі етимології ФО, що базуються на екстралінгвальному матеріалі: *засмикали, як Циган сонце* і багато варіантів: *8590 Пика як у Комлика. Пика, хоч пацюки бий. Морда, як не лусне. Морда, як не трісне. Лоб – відро ціле. – Є такий лоб, як відро. Шия, хоч обіддя гни. Там рука, як макітра. – Там губа, як макітра. – Там кулачище, як макітра.*

Першим тлумачним і етимологічним словником фразеології є тритомна праця І. Франка „Галицько-руські

народні приповідки” (1901–1910). Записи до неї він почав вести ще навчаючись у гімназії (70-ті роки). Народна фразеологія зібрана в 178 місцевостях. Основні принципи, життєві й зараз, такі.

1. Принцип „географічного умісцевлення” важливий для лінгвогеографії. Це допомагає побачити, що „обік загально розповсюджених, а почасти інтернаціональних...творюється, обертається і забувається велика сила місцевих приказок, дотепів..., і яким деяким щастить здобути ширшу популярність, а деякі забуваються, не вийшовши поза тісну сферу одного села чи околиці.

2. Укладач пояснює кожну приповідку. Нерідко пояснення поєднується з показом прототипу ФО, умов уживання, її стилістичною характеристикою, варіативністю, конотацією, походженням, як-от: *де верба, там і вода* „Верба росте на мокрих, вохких місцях”; *зійшли биці на киці* „хозяйство звелося нінащо, сказати б, із волів на котів. В тім самім значіню у Білорусів: *Перебиваець быки на бараны* (Нос. ст. 398), тобто відомий „Сборник белорусских пословиц” І. Носовича (1874).

3. Велику цінність становлять Франкові етимології і для сучасних дослідників, пор. *вихопив сі, як Циган з пасіки* „знач. вибіг нагло, переляканий і змішаний. Натяк на анекдоту про Цигана, що ходив до пасіки красти і був покусаний пчолами; у *вдовиці чари на полиці* „загальне віруване, що молода вдова вміє причаровувати до себе парубків або чоловіків, збудити до себе дику пристрасть”; *щоби тя волами возили!* „натяк на давній звичай – „везти домовину з покійником на кладовище не інакше, як волами”; *веселиці воду п’є* „народ уявляє собі веселку як якусь істоту, що випиває воду з якихсь певних криниць, ставів і т. и.” Біля багатьох приповідок подані фразеологічні паралелі з досліджень С. Адальберга, Ф. Бартоша, А. Затурського, В. Даля, Г. Ількевича, О. Кольберга, М. Костомарова, М. Сумцова, І. Тимошенка, Ф. Челаковського та ін. – методу наукового пояснення, якого дотримуються й сучасні дослідники.

Дослідник трактує приповідку як сукупність різновидів, для яких характерна низка конститутивних ознак: наскрізна внутрішня єдність. чіткість викладу думки, концентрований лаконізм, що дозволило увести до збірки порівняння, прокляття, вітання, побажання, прикмети, примовки, мудрування,

каламбури. Сам автор висловив сподівання, що вона „гідна буде називатися цінним вкладом у науку народознавства”.

У новіший час почали з'являтися численні словники й словнички різного обсягу, наукової цінності, призначення.

II. ТЛУМАЧНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У короткому (235 с.), призначеному для школи, для учня, для вчителя **Фразеологічному словнику** (1966) Надії Батюк фразеологізми добиралися з огляду на їх влучність та поширеність, насамперед фразеологізми творів тих письменників, що вивчаються в школі, – А. Головка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Л. Глібова, П. Гулака-Артемівського, М. Стельмаха, О. Гончара. Фразеологізми розміщені в алфавітному порядку (*закида́ти гачо́к, зали́ти о́чі зали́ти са́ла за шку́ру*), місце фразеологізму визначається першим словом (*молоко́ на губа́х не обсо́хло, мо́ре по ко́ліна*), однакові за змістом вислови об'єднані в одну статтю [*дава́тися визна́ки (у по́мку, у тя́мку, у тя́мкі)*]. Ретельно відібрані ілюстрації даються в хронологічному порядку. Ще й до сьогодні це один з кращих коротких словників для школи.

Фразеологічний словник української мови (Уд) у 2 т. (1984) Григорія Удовиченка включає близько 7500 питомих та іномовних з походження самостійних (не зведених) ФО. Автор у вступній статті аналізує добір реєстру словника, до якого вводяться *ідіоматичні фразеологічні одиниці* з різним ступенем мотивування (*дурня кле́ти, смалити халявки, стояти над душею, в три вирви, вуха розвісити, фразеологічні вирази*, що сформувалися з лексикалізованих прислів'їв і приказок (*кум королю, часом з квасом, святий та божий*, пор. повний варіант – *святий та божий, на чорта схожий*), *фразеологічні сполучення*, що характеризуються синтаксичною обмеженістю (*не давати спуску, благословляється на світ*). Велику цінність становить поміщений у кінці другого тому „Покажчик слів”, що полегшує віднаходження ФО у словнику.

Найповнішим і найавторитетнішим академічним словником є „**Фразеологічний словник української мови**” (ФСУМ) в 2-х книгах (К., 1993), перевиданий у 1999 році. Укладачі – працівники Інституту мовознавства НАН України (а

тепер також Інституту української мови): В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк та ін. (всього 12 авторів). Основу реєстру Словника становлять ФО, уміщені в словниковій картотеці Інституту мовознавства. Праця охоплює насамперед вислови, зафіксовані авторитетними джерелами: *чорним по білому, великої руки, верстова дорога, аж у землю вкипіти*. Кожен з висловів отримав семантичну, граматичну й стилістичну характеристики: *говорити на користь кого, чого; [аж] дур голови береться кому, діал.* (тобто діалектне). Словник подає численні лексичні варіанти й уживані граматичні форми: *клубок підкочується (підступає і т. ін.) / підкотився (підступив і т. ін.) до горла кому; ділити хліб-сіль (хліб і сіль)*.

Структура словникової статті включає: 1) заголовний компонент (опорне слово); 2) реєстровий фразеологізм з його варіантами; 3) синтаксичну сполучуваність (при потребі); 4) граматичну позначку; 5) стилістичну позначку; 6) тлумачення; 7) цитати-ілюстрації; 8) деривати; 9) відсилання на іншу форму; 10) синонім чи синоніми; 11) антонім чи антоніми (за наявності). Більшість ФО тлумачаться синонімами чи описово. При цьому форма тлумачення залежить від категоріального значення фразеологізму.

Зразок розміщення й розробки статей:

ЛАЗИВ: щоб (бодай) рачки лазив, *лайл.* Уживається як прокляття і виражає побажання кому-небудь хвороби, немічної старості. *Щоб старі вороги рачки лазили, а молодим очі повилазили* (Укр.. присл.). **нехай рачки лазить**. *Нехай вашим ворогам очі повилазять, а наші рачки лазять* (Укр.. присл.).

Тлумачний **Фразеологічний словник української мови (УУ)** (1998) В. Ужченка та Д. Ужченка містить близько 2500 виразів сучасної української літературної мови й призначений насамперед „для учнів, учителів, а також для широкого кола читачів”, як сказано в анотації. Автори поставили собі за мету запропонувати читачеві найуживаніші вислови. Характер словника – короткий (близько 2500 виразів, 224 сторінки), однотомний. Указаним колом адресатів зумовлені й певні обмеження в доборі фразеологізмів і їх розробці: фіксуються тільки найвідоміші варіанти й значення, серед стрижневих слів не розрізняються омоніми, до мінімуму зведена довідкова частина. Укладачі обрали практичний гніздовий спосіб з

елементами структурно-граматичного. Фразеологізми об'єднуються навколо стрижневого (заголовного, опорного) слова-компонента, яким звичайно виступає іменник. У середині гнізда фразеологізми йдуть за алфавітом. Чи не вперше так широко подаються історичні, етимологічні та культурологічні коментарі. Так, для виразу **заяча душа** „полохлива людина” наводиться узвичаєне в ментальності кожного українця сприймання: **Заєць** – символ полохливості. Можливі синоніми та антоніми, ілюстрації (найчастіше речення) чітко окреслюють граматико-стилістичні й семантико-культурологічні параметри ФО.

Академічний **Словник фразеологізмів української мови (СФУМ)** (2003) містить 7922 ФО. Основою його реєстру став академічний фразеологічний двотомник 1993 р. Значною мірою він базується на тих самих видавничих засадах, що й академічний словник у двох книгах – у словнику представлені найуживаніші ФО сучасної української літературної мови. В основу словника покладено розуміння фразеологізму як „усталеного стійкого словосполучення з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів, у якому втрачена їх лексична самостійність і яке виражає цілісне фразеологічне значення”. Реєстрова одиниця оформляється у вихідній формі, широко відтворюється варіантність (у круглих дужках), показується факультативність компонентів (у квадратних дужках), називаються супровідні слова, відбита дериватологія реєстрових одиниць, опорні слова йдуть в алфавітному порядку, названа граматична сполучуваність, семантична й стилістична характеристики, ілюстрації.

Зразок розробки статті:

ПОТЕПЛІШАЛО

потеплішало на серці (на душі) *чиєму (чийй), у кого, безос.* З'явилися приємні відчуття, стало легше комусь. **Потеплішало трохи на серці** *Тараса Григоровича при думці, що скрізь є добрі люди* (З.Тулуб). **На душі** [у Надії] **потеплішало**, і все довкола набрало вже призабутої товариської святковості (Я.Баш).

Третину площі словника складає „Покажчик” висловів, що значно полегшує користування словником, наукові студії, оскільки тут фіксується фразеотворчий потенціал того чи того

слова-компонента ФО.

ІІІ. ПЕРЕКЛАДНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ

Російсько-український фразеологічний словник

І. Виргана та М. Пилинської за ред. М. Наконечного друкувався окремими статтями в харківському журналі „Прапор” (1958–1971), а через сорок років, 2000 р., у Харкові вийшло окреме видання вже з іншою назвою – **Російсько-український словник сталих виразів**. У „Передмові” (1959) складачі (саме так вони себе іменують) подали основні принципи своєї праці. Коли на якийсь російський вираз не було фразеологічного відповідника, вони вдавалися до описових засобів. Часом до російського сталого виразу додавався ще й своєрідний описовий, образно-поетичний, до певної міри усталений вираз чи зворот. Або й кілька. Словник побудований за таким принципом: на чільному місці стоїть головне слово фразеологічного звороту чи групи зворотів. А самі звороти розміщені під цим словом в алфавітному порядку. Більшість сталих зворотів заілюстровано прикладами з фольклору, творів класиків української літератури та з творів сучасних письменників.

Словник – багатюще джерело контрастивної фразеології. Розгалужені ряди українських фразеологізмів дають багату поживу для лінгвістичних зіставлень: **Давать, дать потачку кому**. – Потурати (попускати) кому; давати, дати потур (попуск, *лок.* потолу) кому; стилістичних студій, коли добираються українські відповідники різного експресивно-емоційного забарвлення й стилістичного (стильового) плану: **Предстоит дорога кому**. – Має їхати хто; чекає дорога [на] кого; кладеться дорога кому; (*іноді образн. поет.*) мандрівочка пахне кому; різнобічних зіставлень, широких культурознавчих спостережень у єдності „мова – культура”.

Ось ще зразок розробки статті та їх розташування:

ДУРЬ

Выбить дурь из чьей головы. – Вибити (вигнати) дур (дуроші) з чиєї голови.

Дурь нашла на кого. – Дур напав кого, на кого (найшов на кого); дуροші напали кого (найшли на кого); дур береться чиєї голови; у дур заходить хто.

Словник у свій час неодноразово гостро критикувався

(часто вимушено, напр. рецензія Л. Скрипник) з позицій пануючої тоді ідеології, але час показав, що це один з найбагатших словників сучасної мови.

Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник (1991) є переробленим виданням цього словника 1971 року, а 1997 р. вийшло опубліковане перероблене видання. Словник складається з двох частин: українсько-російської і російсько-української і об'єднує близько 6000. Він тлумачний, перекладний, містить найпоширеніші в сучасній мові вислови. Фразеологізми зі спільним основним значенням об'єднані в одну словникову статтю й отримують одне тлумачення. Після цього подано російський відповідник (відповідники). Згідно з лексикографічними правилами лексичні варіанти компонентів поміщаються в круглих, а факультативні – у квадратних дужках. Фразеологізми розташовані в алфавітному порядку, при потребі подаються стилістичні позначки.

Зразок розробки ФО у першій частині:

БІЛА КІСТКА. *Застар., ірон.* Людина знатного (частіше дворянського) походження. – **Белая кость.**

Зразок розробки ФО у другій частині.

БЕЛАЯ КОСТЬ. *Уст., ирон.* Человек знатного (чаще дворянского) происхождения. – **Біла (панська) кістка.**

ПЛАНІ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ
І МАТЕРІАЛ ДО НИХ

МОДУЛЬ №1
**СТАН СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.
ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Практичне заняття № 1
Тема: Основні питання
сучасної української літературної мови

Контрольні питання

1. Поняття „сучасна українська літературна мова”.
2. Походження української мови.
3. Функціональні стилі української мови.
4. Літературна мова й діалекти.

Додаткова література

1. Баранник Д. Х. Мова права як окремий функціональний стиль / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 8–17.
2. Баранник Д. Х. Українська мова на межі століть / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 40–47.
3. Зимовець Г. В. Питання розвитку мови у працях О.С. Мельничука / Зимовець Г. В. // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 72–76.
4. Історія української мови: Хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко. – К. : Либідь, 1996.
5. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 13–17.
6. Мова в Україні: стан, функції, перспективи / В. Д. Радчук // Мовознавство. – 2002. – № 2–3. – С. 39–45.
7. Мойсеєнко В. М. Про національний статус „руської мови” в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої / В. М. Мойсеєнко // Мовознавство. – 2005. – № 1. — С. 67–82.
8. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К., 2001. – 440 с.
9. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
10. Радчук В. Українська мова в контексті глобалізації лінгвосфери / В. Радчук // Укр. мова. – 2002. – № 3. – С. 3–14.
11. Ткаченко О. Б. Місце України й української мови на карті світу / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 3–13.

12. Ткачук О. Деякі аспекти проблеми походження української мови
О. Ткачук // Дивослово. –1998. – № 2.

Практичні завдання

1. Подумайте, чи відрізняються поняття *українська літературна мова* і *українська національна мова*. Яке з них є ширшим? Обґрунтуйте думку.

2. Фердинанд де Соссюр будь-яку мову вважав *системою*. Що мав на увазі вчений?

3. Відомо, що українська мова посідає чільне місце серед мов світу. Запишіть ознаки, які доводять, що наша державна мова є милозвучною й мелодійною.

5. Які гіпотези походження української мови ви знаєте?

6. Пригадайте й запишіть, коли в Україні державною писемною виступала чужа за походженням мова. З якими подіями це було пов'язане?

7. Значну роль у становленні української літературної мови відіграла художня література 17–18 ст. Чому І. Котляревського називають зачинателем української літературної мови, а Т. Шевченка – основоположником?

8. Визначте, яка роль південно-східного наріччя у формуванні української літературної мови.

9. Накресліть таблицю. Заповніть її за зразком.

Основні стилі української мови

Назва стилів	Основні ознаки стилів			
	Мета мовлення	Сфера спілкування	Форма реалізації стилю	Мовні особливості стилю
Розмовний	Обмін інформацією, думками, враженнями, виховний вплив	Побутові стосунки	Діалог, полілог	Побутова лексика, емоційно забарвлені й просторічні слова, звертання,

				вигуки
Науковий				
Офіційно-діловий				
Публіцистичний				
Художній				

10. Напишіть короткий твір-роздум на одну із запропонованих тем: „Діалекти – свідки історії народу” (Г. Хабургаєв); „Мова – це час, це минуле й сучасне народу” (В. Русанівський); „Мова – обличчя нації” (С. Плачинда).

Заняття № 2

Семінар

Тема: „Мовна ситуація в Україні”

Практичні завдання

11. Пригадайте статтю № 10 Конституції України. Прокоментуйте її.

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується конституцією України та визначається законом.

12. Напишіть рецензію на одну зі статей О. Тараненка (див. список додаткової літератури). ***Рецензія** – це критичний відгук (аналіз і оцінка) на художній твір, наукову працю тощо. Реквізити рецензії: 1) назва виду документа; 2) заголовок (який містить назву рецензованої роботи, прізвище та ініціали її автора, рік публікації,

назву видавництва); 3) текст, що складається з двох частин: короткий виклад змісту роботи; висновки, зауваження, оцінки автора рецензії; 4) підпис та посада особи, яка рецензувала роботу, дата.

13. Підготуйте виступ на одну із запропонованих тем:

1. Мовна політика в Україні кінця ХХ ст.
2. Стан української мови на початку ХХІ ст.
3. Президент України щодо питання української мови.
4. Українська мова як державна мова українського народу.
5. Проблема української мови в державних установах.
6. Проблема двомовності в Україні.
7. Пуристичні тенденції.
8. Формування мовних регіонів в Україні: стан і проблеми.
9. Мова й нація.
10. Українська мова: проблеми поширення та шляхи популяризації.
11. Українська мова в засобах масової інформації.
12. Суржик як соціолінгвістичний феномен.

Орієнтовна література

1. Астахов С. Мови як адміністративна проблема регіонів / С. Астахов. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/53930/>.
2. Білинський Я. Мова, нація і держава: Проблеми з теорії й практики / Я. Білинський // Схід. – 1997. – № 4 (11). – С. 11–18.
3. Єрмоленко С. Мова як суспільне явище. Державотворча функція мови / С. Єрмоленко // Укр. мова і літ. в шк. – 1997. – № 2–3.
4. Золотарьов В. Про справи „двомовні” / В. Золотарьов // Молодь України. – 1997. – 14 січня.
5. Коломієць В. Душа нації або мовні проглибини України: Роздуми поета з приводу сучасної мовної ситуації в Україні / В. Коломієць // Літ. Україна. – 1995. – 10 серп. – № 23–24.
6. Курас І. Мовна політика в Україні / І. Курас // Схід. – 1997. – № 3.
7. Масенко Л. Мовна ситуація України / Масенко Л. – Режим доступу : http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm.
8. Мовна ситуація в Україні: тенденції громадської думки у 2005–2006 рр. та пропозиції щодо державної мовної політики. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor_4/03.htm.
9. Орач О. Мовно-освітня політика – закон, політика і реальність / О. Орач // Слово Просвіти. – 1996. – № 2. – С. 4.

10. Про запровадження державної мови в усіх державних установах, структурах виконавчої влади, закладах науки, освіти, культури : Указ Президента України // Вечірній Київ. – 1997. – № 46. – С. 1–3.
11. Радчук В. Д. Мова в Україні: стан, функції, перспективи / В. Д. Радчук // Мовознавство. – 2002. – № 2–3. – С. 39–45.
12. Мацько Л. Українська мова як державна / Л. Мацько // Пед. газета. – 1998. – № 2.
13. Прадід Ю.Ф. Мовне питання в українських Конституціях ХХ ст. / Ю.Ф. Прадід // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 17–22.
14. Про Раду з питань мовної політики : Указ Президента України від 24.02.97 №164 // Літ. Україна. – 1997. – 13 березня – С. 2.
15. Степанко С. Про різне розуміння двомовності / С. Степанко. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/192933/>.
16. Стріха М. Суржик / М. Стріха // Березіль. – 1997. – № 3–4. – С. 136–137.
17. Стріха М. Українська мова: історія й сучасність// Сучасність. – 1997. – № 12.
18. Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 3–19.
19. Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 30–55.
20. Тараненко О. Про поняття офіційної мови в законодавстві / О. О. Тараненко // Відродження. – 1994. – № 10–11. – С. 12–13.
21. Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 85–104.
22. Тараненко О.О. Українська мова в сучасній Україні / О. О. Тараненко // Культура слова. – К., 2000. – № 53–54. – С. 33–42.
23. Тараненко О.О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 3–19.
24. Труб В. Явище „суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності / В. Труб // Мовознавство. – 2000. – № 1.
25. Українська мова : проблеми поширення та шляхи популяризації. – Режим доступу : <http://archive.kraina.org.ua/ua/module/language/conception/487/alternative/>.
26. Яковець Р. Український мовний пуризм на європейському тлі / Яковець Р. – Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/faculty/Philol/www/visnyk/34_2/jakovec.doc

Практичне заняття № 3
Тема: Загальні питання фонетики української мови

Контрольні питання

1. Співвідношення мови й мовлення.
2. Предмет і завдання фонетики як мовознавчої дисципліни.
3. Зв'язок фонетики з іншими дисциплінами.
4. Артикуляційні та акустичні характеристики звукової системи української літературної мови.
5. Сегментні і суперсегментні мовні одиниці.

Додаткова література

1. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство / С. І. Дорошенко. – К. : Центр навч. літ., 2006. – 283 с.
2. Дорошенко С. І. Про звук [в] / С. І. Дорошенко // Культура слова. – К., 1993. – Вип. 44. – С. 50–52.
3. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 1999. – 288 с.
4. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1998. – № 2–3.

Практичні завдання

14. Перепишіть, диференціюючи подані характеристики на ті, що пов'язані з мовою, і ті, що властиві мовленню.

Явище соціальне – психофізичне, субстанція – форма, знаходиться в мозку людини – перебуває у фізичному середовищі, явище системне – несистемне, пасивне – активне, реальне – потенційне, стійке – нестійке, однократне – довговічне, синхронічне – діахронічне, побічне – суттєве.

15. Запишіть, що було історично первинним – мова чи мовлення. Обґрунтуйте думку.

16. Характеризуючи мову й мовлення, їхні взаємозв'язки (мовлення – це мова в дії), науковці підкреслюють діалектичну єдність одиничного (конкретного) і загального. Визначте, що становить собою одиничне (мова чи мовлення), а що – загальне. Які між ними зв'язки?

17. Прочитайте визначення терміна *фонетика*. Яке з них, на вашу думку, є найточнішим? Запишіть своє.

Фонетика – розділ мовознавчої науки, який вивчає звуковий склад мови (М. Жовтобрюх).

Фонетика – галузь мовознавства, у якій вивчається звукова система мови у зв'язку з її смисловою роллю та різноманітні звукові зміни, що наступають у мовленні при сполученні звукових елементів між собою (Н.Тоцька).

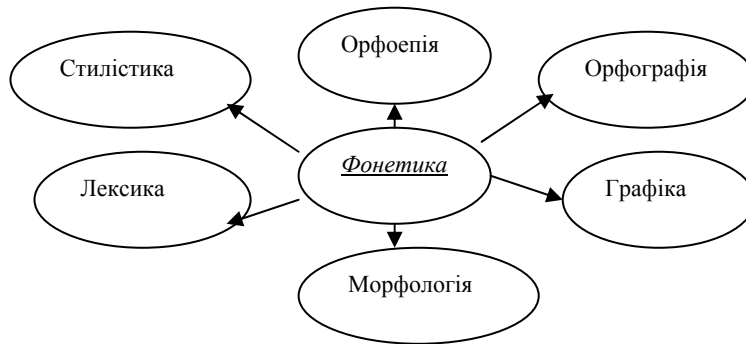
Фонетика – 1) розділ мовознавства, що вивчає способи творення звуків, їхні акустичні властивості, сполучуваність і позиційні зміни; 2) акустичні і артикуляційні властивості звуків певної мови (Д. Ганич, І. Олійник) .

Фонетика – 1) розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови; 2) артикуляційні та акустичні властивості звуків певної мови (С. Єрмоленко, С. Бирик, О. Тодор).

18. Відповідно до завдань та методів розрізняють кілька типів фонетики. Подумайте й запишіть, яку мету мають зазначені типи:

а) описова фонетика – ...; б) зіставна фонетика – ...; в) історична фонетика – ...; г) загальна фонетика – ...; г) експериментальна фонетика – ...; д) стилістична фонетика – ...

19. Користуючись схемою, прокоментуйте зв'язок фонетики з іншими лінгвістичними науковими галузями. Які з них не вказано? Чи пов'язана фонетика з нелінгвістичними науками? Обґрунтуйте думку.

20. Визначте й запишіть, у чому полягає практичне значення вивчення фонетики.

21. Запишіть основні акустичні характеристики звуків. Дайте їм визначення.

Зразок. Тон – це періодичні (ритмічні) коливання голосових зв'язок.

22. Заповніть таблицю, записавши диференційні ознаки приголосних звуків:

Артикуляційні та акустичні ознаки звуків

	Властивості голосних	Властивості приголосних
1.	Загальна напруженість мовного каналу під час вимови	
2.	Повітряний струмінь слабкий	
3.	Відсутність перепон	

23. З'ясуйте, з якою акустичною ознакою пов'язані відмінності в таких парах слів: ніч – ніччю, сіль – сіллю. Запишіть власні приклади.

24. У якій мові – російській чи українській – звуки: 1) [б], [п], [в], [м], [ф], [г], [к], [х] – бувають тверді і напівм'які? 2) [ж], [ш] – тверді і напівм'які? 3) [ц] – завжди твердий? 4) [ч] – завжди м'який?

25. Визначте, які органи артикуляційного апарату зашифровано на рисунку.

26. Лінгвісти стверджують, що між звуковими одиницями існують і кількісні, і якісні відмінності. Доведіть цю думку, доповнивши речення.

Кількісні відмінності: фраза може складатися з кількох синтагм, синтагма – з кількох ..., ... – ..., ... –

Якісні особливості: єдність фрази утворюється інтонацією, єдність синтагми – ..., єдність фонетичного слова – ..., єдність складу – ..., єдність звука –

27. Перепишіть речення. Розділіть кожне з них на синтагми й фонетичні слова. Прочитайте фрази, змінюючи якість суперсегментних одиниць.

1. Я обережно постукав у темне вікно, але не було жодної відповіді (Ю. Яновський). 2. Прилинув вітер, і в нічній хатині він про весняну волю заспівав (Леся Українка). 3. Ви чули, як шумлять бори у вересневі вечори? (А. Малишко). 4. Сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється (М. Коцюбинський). 5. Певне, у кожного є заповітні пороги, звідки нас проводжали в життя матері (М. Сингаївський). 6. Цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задумливому мареві (Ю. Яновський).

Практичне заняття № 4–5

Тема: Класифікація звуків. Фонетична транскрипція

Контрольні питання

1. Голосні звуки: особливості вимови й класифікація.
2. Артикуляційна та акустична характеристика приголосних.
3. Палаталізація приголосних.
4. Фонетична транскрипція.
5. Наукова транскрипція.

Додаткова література

1. Дорошенко С. І. Про звук [в] / С. І. Дорошенко // Культура слова. – К., 1993. – Вип. 44. – С. 50–52.
2. Матвіяс І. Г. Діалектна основа консонантизму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Дивослово. – 2005. – № 2. – С. 32–40.

3. Огієнко І. Наочна таблиця милозвучності української мови / І. Огієнко // Дивослово. – 1998. – № 5–6.
4. Огієнко І. Про українські приголосні / І. Огієнко // Мовознавство. – 1990. – № 1.
5. Глібчук Н. М. Погляди Курило О. на систему фонем української мови / Н. М. Глібчук // Мовознавство. – 1993. – № 6.

Практичні завдання

28. Запишіть слова у три стовпчики: 1) які містять голосні тільки переднього ряду; 2) які містять голосні тільки заднього ряду; 3) які містять голосні й переднього, і заднього ряду.

Мова, інтерфікс, інтрига, концерт, міцний, перегріти, пізній, горох, задаток, спека, посол, турчанка, турнір, технічний, тигр, терорист, родовий, перевитий, підлабузник, підкріплений, ліхтар, життя, літера, ірис, іскристість, засмаглий, генерал, звітний, компас.

29. Прочитайте лінгвістичні терміни, поясніть їх значення. Випишіть слова з лабіалізованими звуками.

Акцент, алофон, антропонім, апостроф, африката, вербалізація, вокалізм, говір, графіка, дисиміляція, екстралінгвальний, ідіома, лабіалізація, лексика, пейоративний, проклітики.

30. Укажіть, чим з артикуляційного боку розрізняються такі голосні звуки української мови: [i] – [y], [a] – [y], [e] – [o], [i] – [e], [a] – [o], [i] – [и].

31. Запишіть подані слова. Однією рисою підкресліть приголосні [в], [й], а двома – нескладові голосні [ʏ], [i]. Установіть позиції, у яких вони виступають.

Краї, дорогою, пішов, бував, займався, айсберг, буюти, ховався, займався, гуляв, зроблений, вовк, йод, ярмо, північ, півень, йогурт, верства, південний, йотований, іудейський, заварка, синій, павук.

32. Перепишіть подані слова. Підкресліть ті, у яких наявні тільки глухі приголосні.

Кіт, потяг, ковдра, тиша, сонце, мир, шасі, цап, хек, таксі, курча, чіп, шинок, годинник, піст, оса, штат, хитати, цех,

частота, чек, кипіти, пакість, очко, стішити, око, пошук, палахкотіти.

33. Запишіть слова у два стовпчики: 1) де сполучення літер *дж* і *дз* позначають африкати, 2) де ці сполучення позначають два самостійні звуки.

Догоджати, кукурудза, підземний, узгодження, джунглі, дзвоник, віджилий, саджанець, загороджений, надзелень, дзеркало, омолоджений, джаз, відзвук, піджачок, піджарений, народжений, дзюркотіти, джемпер, віджимати, дзьобатий, відзвичаїтися, підзахисний.

34. Запишіть звуки, за допомогою яких розрізняються подані слова. Чим з артикуляційного боку розрізняються ці звуки?

Зразок. Дам – там: д // т, розрізняються за участю голосу (дзвінкість // глухість).

Лук – люк, бив – пив, саду – сяду, сом – сон, кози – коси, зброя – збруя, жар – шар, біла – біля, пороти – полоти, дим – тим, мука – муха, туша – суша, риба – рима, тил – тил, вас – ваш, бік – бик.

35. В усному мовленні приголосні можуть зазнавати різноманітних змін, які не впливають на їх функціональне значення (В. Русанівський). Про які зміни говорить учений?

36. Порівняйте подані пари звуків, записуючи, чим в артикуляційному відношенні вони відмінні й у чому спільні.

[б] – [д], [с] – [х], [л] – [л'], [м] – [н], [к] – [х], [д] – [н], [с] – [ц], [к] – [ф], [р] – [р'], [ш] – [ч], [ш] – [с], [б] – [п], [л] – [р], [в] – [х].

37. Запишіть, які пари приголосних фонем розрізняються між собою так, як /п/ і /б/, /с/ і /с'/, /п/ і /ф/, /п/ і /т/, /б/ і /м'/?

38. Прочитайте ряд слів. Випишіть ті, у яких є напівпом'якшені приголосні.

Зілля, гіркий, збіжжя, рябий, великі, свято, цвях, вночі, сяйво, пісня, свіжість, відповідь, органічний, зірка, квітень, кішка, літера, локальний, наочність, напівбосий, біль, шість, ніж, вірний, хімік, хитрюга, ступінь, скіф, світлий.

39. Дайте повну артикуляційну та акустичну характеристику звуків у словах: *пісня, щабель, дзвінкий, збіжжя, відродження* (письмово). Уведіть ці слова в речення.

40. Напишіть невеличке оповідання, усі слова якого б починалися однією буквою (наприклад: п, р, с). Чи починаються ці слова з одного звука? Обґрунтуйте думку.

41. Запишіть фонетичною транскрипцією слова:

А) Щовесни, льодяний, м'яч, відвар, юність, забуття, зійтися, дзвінкий, леться, півжиття, воєнний, квітці, хоч би, вокзальний, з'їзд, тітці, сміється, виріши, невістці, зчорніти, язикатість, усміщці, авіація, знищення, зілля, ідальня.

Б) Весілля, щастя, легкість, голубка, міцність, біблеїзм, вдосконалення, ліцензія, напівзаплющений, отруївся, по-твоєму, притягнення, розім'яти, сіяння, підкреслення, відчуття, Вікторія, підкроїти, Київ, відчищати, капілярний, путній.

42. Прокоментуйте запис фонетичною транскрипцією.

1. Мені здається, що пейзажі в нас на Україні якоїсь приголомшливої краси й величі (Ю. Яновський).

[ме^ні зда^йец':а / шчо пе^нй'зак'і ў нас на ўкраїн'і йа^койіс' при'голомшли^войі краси й'велич'і //]

2. Цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задумливому мареві (Ю. Яновський).

[ц'в'іте 'ліпа так 'буйно і роз'к'ішно / шчо ўсе 'м'істо 'плаває ў задумли^вому 'маре^в'і //]

3. Травиця зелена мов свіжа зовсім, де-не-де тільки розкидано жовті плями серед зеленого килиму (Н. Романович-Ткаченко).

[тра'виц'а зе^нлена моў 'с'в'іжа 'зоўс'ім / де^не^нде 'т'іл'ки роз'кидано 'жоўт'і 'пл'ами 'сере^нд зе^нленого 'кили^м'у //]

4. Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини (О. Олесь).

[йа так л'убл'у жи^т'а / шчо хо^т'іў би про'жити йо'го до ос^тан':ойі хви^лини //]

5. Учитель, що оволодів твоєю свідомістю на світанку днів твоїх, лишається твоїм наставником до тієї далекої межі, яку прийнято називати зорею вечірньою (С. Дангулов).

[у^лч^лите / шчо оволоді^ію твої^{ей}ю с^відом^іст^у на с^вітанку д^ні^ю твої^{их} / ли^шайе^ц:а твої^{ім} наста^уни^еком до т^ії^{ей} да^лекої ме^ж'і / йа^{ку} при^нато нази^вати зо^рейу ве^ч'ірн^ою //]

43. Запишіть подані речення й тексти фонетичною транскрипцією (див. вправу № 44).

А) 1. Дружба – це коли можна з будь-якої причини приїхати до людини й поселитися в неї (Д. Самойлов). 2. Друг – це людина, яка знає про вас все – і все одно любить вас (Дж. Аулер). 3. Ніколи не робіть висновок про людину за її друзями: в Іуди вони були бездоганні (П. Валері). 4. Чим багатші твої друзі, тим дорожче це тобі обходиться (Е. Марбурі). 5. Якщо б ти був іншою людиною, хотів би ти бути своїм другом? (З журналу).

Б) Жовтень – найдраматичніша пора осені. Він весь із нерозв'язаних протиріч, із величі й гротеску, барвистих парадоксів. Місяць жовтень – це якийсь блискучий, неперевершений афоризм, тільки ж як-бо він майстерно зашифрований! Зашифрований і отими язичницькими павутинками бабиного літа, і закодованими споконвічними перельотами птахів на південь, у теплі краї, і апокаліптичним буйством барв зашифрований, і тривожним, безвихідним ревіськом лосів у пушах, і миготливим падінням метеоритів, і нашим стійким, начебто безпричинним смутком... (Є. Гуцало).

В) Отакого вечора, коли цвітуть садки і з кожного лунає знеможливе пташине щебетання, отакого вечора, навесні, гостріше відчуваєш самого себе й все те, що тебе оточує. Свіжими, оновленими очима дивишся, ясніше розумієш і сприймаєш. Немов даровано тобі спостигання смислу, таїни, мудрості життя, і ти усвідомлюєш усю свою змогу, і тобі стає так, наче ось-ось широко розчиняться ворота твого ества, розчиняться й назавжди заберуть собі всю красу й всю привабливість світу (Є. Гуцало).

44. Виправте, де потрібно, помилки у фонетичній транскрипції:

[^лй^це], [^кр^із^л], [^бу^т'^та], [^пахошч^і], [^шчебе^т], [^рад^іст^л], [^усп^іх], [^мйако^т], [^н'іч], [^варен^а], [^п'ідійзд], [^йавишче],

[на́в'іт'], [е^н'гза́ме^н], [доўжи́на], [йа́сн'іє], [во́вк], [ку́з'н'а], [пол'ува́н'а], [ди́виц'а], [мо́лод'іст'], [п'іс'н'а], [йаск'рав'іст'], [ш'чепле^н'я], [обли́ч'а], [в'іщун], [по́йхати].

45. Запишіть від товариша розповідь про своє місто, село. Затранскрибуйте поданий текст, точно відтворюючи вимову. Який різновид транскрипції Ви застосували?

46. Виконайте вправи № 5, 8 зі збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 4–5.

Практичне заняття № 6–7

Тема: Орфоепічні норми української мови

Контрольні питання

1. Наголос в українській мові, його функції.
2. Типи наголосу.
3. Поняття складу. Фонетичний і орфографічний склад. Морфемне членування слова та складоподіл.
4. Закономірності складоподілу в українській мові.
5. Основні риси літературної вимови.
6. Особливості мелодики та інтонації української літературної мови.

Додаткова література

1. Винницький В. М. Деякі теоретичні питання акцентології / В. М. Винницький // Мовознавство. – 2003. – № 5. – С. 14–25.
2. Винницький В. М. Наголос в сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Рад. шк., 1984.
3. Погрібний М. І. Орфоепічний словник / М. І. Погрібний. – К. : Рад. шк., 1984.
4. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1998. – № 2–3.

Практичні завдання

47. Перепишіть. Поставте наголос у поданих словах. Доведіть на прикладах, що в українській мові наголос різномісний. Розмежуйте слова з рухомим і нерухомих наголосом.

Ручка, птах, гірський, автор, дерево, переїзд, лікар, недоговорити, механічний, школяр, кукурудза, дама, вухастий,

вуж, викуп, вечорниці, шахтар, ветеринар, мармурувальник..

48. До кожного слова запишіть співзвучне слово з іншим наголосом. Диференціюйте слова: 1) ті, що допускають варіативність наголошування без зміни лексичного значення, 2) ті, що при зміні наголосу змінюють лексичне значення.

Зразок: атлас – атлас: при зміні наголосу змінюється лексичне значення: 1) атлас „укладений за певною схемою і виданий у формі альбому або книжки збірник географічних, історичних карт”; 2) атлас „шовкова тканина, блискуча і гладенька з лиця”.

Беззахисний, батьківщина, весняний, вершковий, високо, володар, вигода, вогняний, гаряче, жалібний, засік, зав’язка, колос, лупа, надвое, людський, заголовок, лапки, об’єднання, поверх, приклад, прошу, усмішка, сім’я, типовий, завжди, брати, бажаний, бескид, замок, віха.

49. Продовжіть рядок слів, який доводить, що зміна наголосу може впливати на граматичне значення слова.

Весни (ім. наз. відмінка мн.) – весні (ім. род. відмінка одн.), вікликав (дієсл. док. виду) – виклика́в (дієсл. недок. виду), пізнаю (дієсл. майб. часу док. виду) – пізнаю́ (дієсл. теп. часу недок. виду)...

50. Запишіть, перекладаючи російські слова українською мовою. Поставте наголос, прочитайте.

Приятель, страшный, смолчать, малый, издательство, кроить, кидать, дрова, колесо, отчим, высоко, новый, веретено, дощечка, загадочный, закат, молодежь, одиннадцать, попугай, слабый, товарищество, услуга, широко, цыган, горошинка, задолго, засуха, иначе, индустрия, казаки, километр, крапива, ненависть.

51. Перепишіть. Підкресліть проклітики однією рисою, а енклітики – двома. Поставте наголос в словах. Пригадайте, що таке *фонетичне слово*?

1. Жив би ти відповідно до природи, ніколи не відчував би бідності (Сенека). 2. Якби люди знали, скільки праці коштувала мені майстерність, вона аж ніяк не здавалась би їм прекрасною (Мікеланджело). 3. Егоїст – це людина, яка ніколи

не скаже поганого слова про когось, тому що він говорить тільки про себе (З журналу). 4. Щастя полягає не в тому, щоб багато мати, а в тому, щоб вдовольнитися малим (М. Блессінгтон). 5. Чудеса сучасної науки набагато перевищують же чудеса давньої міфології (Р. Емерсон).

52. Перепишіть. Поставте основний і побічний наголоси, поясніть правопис цих слів.

Лісосмуга, легковажний, землепроходець, співробітник, авіамодельний, внутрікласовий, мінеральноутворювальний, середньорічний, тисячолітній, тихомірний, дезінфікуючий, тонкоголосий, хвилеподібний, хлібосольний, поліфункціональний, віровідступник.

53. Прочитайте подані речення, змінюючи місце логічного наголосу. Простежте, як при цьому змінюється зміст речення.

1. Мова є канвою, на якій людина вишиває узор свого життя (П. Панч). 2. Хто міцніший у рідній мові, той міцніший і у своїй вірі (І. Огієнко). 3. Розвиток – це постійна ознака життя мови (В. Русанівський). 4. Мова чутливо відгукується на кожне нововведення в житті суспільства (М. Панов). 5. Діалекти – свідки історії народу (Г. Хабургаєв).

54. У лінгвістичній літературі існує декілька теорій складоподілу. Назвіть деякі з них.

55. З поданих складів побудуйте й запишіть якомога більше слів: во, сло, лос, го, на, ва, мо, ка, ти, не, фо, зву, по, ко, діл, та.

56. Перепишіть слова, поділяючи їх на склади. Установіть типи складів. Чи збігається членування слова на склади з морфемною будовою?

Одиниця, прикрити, бастион, підговорити, викладач, яблуко, можливо, реєстр, прогулянка, розгублений, підживити, стояти, зроблений, надземний, джерельний, більший, яскраво, думка, вершина, український, срібло, сіллю, беззвучно, батьки, хмаринка, сонце, щастя, приклад, кохання.

57. Доберіть і запишіть кілька слів, які б склалися: а) з двох відкритих складів; б) з двох закритих складів; в) з відкритого і

закритого складу; г) із закритого і відкритого складу; г) з двох відкритих і одного закритого складу.

58. Перепишіть речення, поділяючи слова на склади. Підкресліть ті склади, у яких кількість букв і звуків не збігається.

1. Нота міниться, пролітають дрібні сплески звуку, ніби у скрипці проривається сміх (Ю. Яновський). 2. Нещастя інших здаються нам цілком природними, але чому не щастить нам – цього ми ніяк не можемо зрозуміти (М. Ебнер). 3. Багато чому я навчився у своїх вчителів, ще більше – у своїх товаришів, але більше за все – у своїх учнів (Талмуд). 4. Все, що найглибше ховається в серці, вночі процвітає, і запашною квіткою розгортається на ланах ночі людська душа (В. Підмогильний). 5. Щоб хліб не пліснявів, на дно посудини, де його зберігають, треба покласти дрібок солі (3 книги).

59. Запишіть слова, поділяючи їх на склади. Покажіть на поданих прикладах, як складоподіл може збігатися чи не збігатися з правилами переносу слів із рядка в рядок.

Суперечність, основний, вирвати, свої, вигляд, обступити, житло, займенник, чистий, перейти, радуєшся, швидко, навчити, викрасти, знання, повторити, приймати, вільний, їздити, візьми, чесний, щастя, боротьба, робітник, цієї, гуманний, хочеться, кішка, звістка, кобзар, сестра.

60. Прочитайте подані скоромовки, поступово збільшуючи швидкість. Доберіть і запишіть інші скоромовки для відпрацювання вимови різних звуків.

1. Збирала Маргарита маргаритки на горі, розгубила Маргарита маргаритки на дворі. 2. Проміяла Парася карася на три пари чистокровних поросят, побігли поросята по росі, простудились поросята, та не всі. 3. Прийшов Прокіп – кипів окріп, пішов Прокіп – кишить окріп, як при Прокопі кипів окріп, так і без Прокопа кипить окріп. 4. Протокол про протокол протоколом запротокольований. 5. Фараонів фаворит на сапфір зміняв нефрит. 6. Чом чорним чорнилом чорніє рядок? 7. Щастя щире шириться щосили.

61. Перепишіть, вставляючи літери г чи ґ. Орієнтуйтеся на академічні словники.

..орох, ..раблі, ..валт, ..остинність, ..рунт, ..ренландія, ..азда, ..ривня, жар..он, ..оробець, ..урт, ..ер..отіти, ..уманітарний, дзи..а, джи..ун, ..а..ара, ..атунок, ..ава, ..уля, ..рафема, ..ріх, ..арем, ..авот, ..уральня, ..уща, ..усениця, ..а..ра, ..аваєць.

62. Перепишіть, зважаючи на правила милозвучності й добираючи з дужок потрібні букви.

А) Підняти(ся,сь) (в,у)гору, спустити(ся, сь) (з,із,зі) сходинок, здійснити (в,у)наслідок (в,у)течі, прокинутися (в,у)ночі (з,із,зі) страху, зайти (і,й) посміхнути(ся,сь) до (в,у)сіх, (в,у)горі прямо (над, наді) мною, прочитати (і,й) переказати, виконати (в,у)продовж дня.

Б) Був початок березня, (у,в) день пригрівало сонце (О. Донченко). 2. Туман розтанув, садки стояли (у,в) миті (і, й) святково мовчазні (Є. Гуцало). 3. Яблуко (у,в)пало м'яко (у,в) траву (О. Довженко). 4. Я повернус(я,ь) (у,в) вечері або (у,в) ночі (Ю. Смолич). 5. (У,В)країнська кухня створювала(ся,сь) (у,в)продовж багатьох століть (В.Скуратівський).

63. Виконайте орфоепічний аналіз поданих слів за схемою:

1. Запишіть слово фонетичною транскрипцією.
2. Визначте наголос: основний і побічний (якщо є).
3. Виділіть складні для вимови звуки і звукосполучення. Яким правилам орфоєпії вони підпорядковуються?

Читання, дефіс, легкий, чіткий, одинадцять, бюлетень, щодня, дзвінкий, солов'иний, тяжкий, підвезти, безкрай, розсвітає, гудзик, уквітчаний, безжурно, милуєшся, сміється.

64. Запишіть фонетичною транскрипцією, зважаючи на сучасні орфоепічні норми української мови. Поставте логічний наголос. Поясніть на поданих прикладах явища алітерації й асонансу.

А) Я чую, як шумлять долини,
Я чую темний гул лісний,
І шепіт втомлений ялини,
І мідний передзвін сосни.
Кружляння рік, рипіння ріні,

Шугання диму з димарів.
Вгорі – ліси сріблясто-сині,
Внизу – розлив молочних нив.
І скрізь пливуть широкі звуки
Гучної світлої землі.
Пливуть над села і над луки
Пісенноносні кораблі (М. Бажан).

Б) Золотисто зомлівають над землею змії-дзвони.
Надіва вінці червоні тиша...
Сірим степом сині роси сивий спокій сонно носе.
Заплітає білі коси тиша...
Невловимими в'юнами вітри в'ються в вогкій вовні.
Підіймає чаші повні тиша...
Шіють шовк осоки сонні, серце солодко сумує...
Луки росами гаптує тиша... (О. Слісаренко).

В) Була гроза, і грім гримів,
Він так любив гриміти,
Що аж тремтів, що аж горів
На трави і на квіти.
Грім жив у хмарі, і згори
Він бачив, хто ще хоче:
Налив грозою грім яри,
Умив озерам очі,
А потім хмару опустив
На сад наш на щасливий
І натрусив зі сливи слив,
Щоб легше було сливі... (М. Вінграновський).

65. Підготуйте тексти (50–70 слів) для виразного читання.

66. Виконайте вправи № 57, 59 зі збірника вправ В.Д. Ужченка
„Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 22–23.

МОДУЛЬ № 2
**ФОНЕМАТИЧНИЙ СКЛАД МОВИ.
ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ**

Практичне заняття № 8
Тема: Фонологія. Фонема.
Фонематичний склад української мови

Контрольні питання

1. Предмет і завдання фонології як мовознавчої дисципліни.
2. Поняття фонем. Основні функції фонем.
3. Інваріант і варіант фонем.
4. Система фонем сучасної української літературної мови. Вокалізм.
5. Приголосні фонем. Консонантизм.
6. Подовження приголосних. Специфічні випадки подовження приголосних в українській мові.

Додаткова література

1. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія / О. П. Блик. – К. : Рад. шк., 1988. – 128 с.
2. Дорошенко С. І. Про звук [в] / С. І. Дорошенко // Культура слова. – К., 1993. – Вип. 44. – С. 50–52.
3. Залеський А. М. Причини ствердіння шиплячих в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1982. – № 5. – С. 48–58.
4. Залеський А. М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 51–62.
5. Півторак Г. П. Занепад зредукованих Ђ і Ѓ його вплив на формування фонологічної системи української мови / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 3–13.
6. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 14–24.
7. Ужченко В. Д. Сучасна українська літературна мова : збірник вправ / В. Д. Ужченко. – Луганськ, 2004.

Практичні завдання

67. Визначте, чим відрізняється звук і фонема, заповнивши таблицю:

Характеристика звуків	Характеристика фонем
1. Звук – явище індивідуальне	
2. Це одиниця мовлення	
3. Конкретна одиниця, фізичне явище, яке сприймається на слух	
4. Звук – величина залежна (варіанти фонем)	
5. Кількість звуків практично не обмежена	
6. В одному звукові можуть збігатися дві фонем	

68. Спишіть. У поданих словах виділіть головний вияв фонем та її варіанти.

Весна, кожух, село, нігті, вовк, став, молотьба, просьба, сестра, живе, білий, жінка, розчистити, розширити, снитися.

69. Спишіть. Дайте характеристику голосних і приголосних фонем у словах.

А) Україна, зразковий, вовко, вибігти, легко, космос, земля, перетворюємо, обличчя, його, тінь, малюк, черв'як, оббити, беззубий, сім'я, дитина, герб, пригадуємо, їхати, сон.

Б) Селянин, збіжжя, колосся, пригадую, навіки, стежка, дихаємо, глибина, центнер, ненависть, черговий, цегляний, полум'я, подвір'я, сніжок, в'язати, дзеркало, іній, тайга, дядько.

В) Боязко, дощ, лопух, союз, багатий, багач, хазяїн, корявий, левада, рученька, дерево, козеня, березень, дрижати, глитати, тріщати, їздець, країна, якість, люди, м'ясо, В'ячеслав.

70. Назвіть диференційні ознаки фонем, за допомогою яких розрізняються подані слова.

Перелаз – перелазь, сад – сядь, дзенькати – цвенькати, гуля – куля, сиджу – сичу, грати – грати, кіл – діл, ліс – ліз – лід – лінь, камінь – камін, пора – ропа, круча – курча – ручка – качур.

71. Знайдіть у кожному рядку „зайву” приголосну фонему. Поясніть свій вибір:

а) ч, ш, дж, дз, ц;

- б) в, ф, й, ж, б;
- в) б, п, ф, д, т;
- г) г, к, д, дз, б;
- г) з, ц, с, ж, ш.

72. Порівняйте подані пари приголосних фонем, укажіть на спільні та відмінні ознаки.

Зразок. /с/ – /к/: 1) спільні ознаки: участь голосу (глухі), твердість/м'якість (тверді); 2) відмінні ознаки: місце творення (/с/ – передньоязикова, /к/ – задньоязикова), спосіб творення (/с/ – фрикативна, /к/ – проривна).

/н/-/н'/, /ш/-/с/, /б/-/п/, /к/-/ф/, /ш/-/ч/, /й/-/л/, /в/-/м/, /ц/-/дз/.

73. Назвіть фонemi, зважаючи на такі характеристики:

- 1) дві приголосні фонemi, якщо обидві передньоязикові, щілинні, неносові, дзвінкі, але відрізняються за твердістю – м'якістю;
- 2) дві приголосні, обидві глухі, задньоязикові, але відрізняються способом творення;
- 3) дві приголосні, якщо вони обидві дзвінкі, неносові, передньоязикові, пом'якшені, але відрізняються способом творення;
- 4) три приголосні, якщо всі вони зімкнені, дзвінкі, тверді, неносові, але різняться місцем артикуляції;
- 5) дві приголосні, якщо вони обидві зімкнені, сонорні, тверді, носові, але різняться місцем артикуляції.

74. Використовуючи подані слова, складіть твір-мініатюру „Осінній настрій”: *спросоння, зрання, верховіття, гілля, узбережжя, навмання, коріння, радістю, вдячністю, павутиння, надвечір'я, багаття піднебесся, листя, узлісся, затишшя, бовваніти, нескінченні, первозданний, здоровенні, незрівнянно*. Визначте фонематичний склад поданих слів.

75. Наведені слова запишіть в орудному відмінку. Яка помилка найчастіше допускається у вимові?

Гладь, сіть, мідь, мить, лють, осінь, тіль, юнь, сіль, туш, піч, подорож, щастя, радість, полум'я.

76. Виконайте вправи № 22, 23 із збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 10.

77. Підготуйте доповідь про одного з відомих фонетистів.

Практичне заняття № 9

Тема: Фонетична та фонематична транскрипції

Контрольні питання

1. Фонетична та фонематична транскрипції, принципи та система позначок.
2. Правила фонематичного транскрибування.
3. Варіанти голосних фонем у ненаголошеній і наголошеній позиціях.
4. Варіанти приголосних фонем.

Додаткова література

1. Блик О. П. Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія / О. П. Блик. – К. : Рад. шк., 1988. – 128 с.
2. Должикова Т. І. Лінгвістичний аналіз мовних одиниць / Т. І. Должикова, І. В. Мілева. – Луганськ : Альма-матер, 2008.
3. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія / Н. І. Тоцька. – К. : Наук. думка, 1995. – 183 с.
4. Ужченко В. Д. Сучасна українська літературна мова : зб. вправ / В. Д. Ужченко. – Луганськ, 2004.

Практичні завдання

78. Запишіть слова фонетичною і фонематичною транскрипцією.

Учителька, інтелект, захоплення, хочеться, більше, вищий, ніжці, велетні, дощі, датчанин, данець, відсіля, зважся, крутяться, людський, дівчата, творчість, вогкий, безсмертя, святковий.

79. Виправте, де потрібно, помилки в записах фонематичною транскрипцією:

/пал'ітра/, /ніч/, /щирий/, /йісти/, /д'іўчата/, /мільйон/, /с'айво/, /гроші/, /п'йат'/, /любити/, /розкриєт'с'а/, /навчан'н'а/, /префікс/, /ве^иселий/, /реченн'а/, /війна/, /місяц'/.

80. Запишіть текст фонетичною та фонематичною транскрипціями. Визначте позиційні та комбінаторні варіанти фонем.

Зразок: фонетична транскрипція: [на¹д²умк³у та⁴раса ше⁵у⁶ченка / б⁷іла⁸ хата / най⁹ви¹⁰знач¹¹н¹²іша¹³ р¹⁴иса укра¹⁵їнс¹⁶'кого се¹⁷'ла //]; фонематична транскрипція: /на¹ д²умку та³раса шев⁴ченка / біла⁵ хата / най⁶визнач⁷н⁸іша⁹ р¹⁰иса укра¹¹їнс¹²'кого се¹³'ла // /.

На думку Тараса Шевченка, біла хата – найвизначніша риса українського села. В інтер'єрі хати, у всій організації внутрішнього її простору відбиваються численні українські народні традиції, символи, життєві правила, звичаї і обряди. Хата дає селянину надійний захист, оберігає від незгод, дарує світ, який бажає собі господаря. Ці властивості дому відбиваються в ряді прислів'їв та повір'їв (З журналу).

81. Запишіть тексти фонематичною транскрипцією. Визначте, які фонематичні служать для розрізнення слів чи форм слів у наведеному тексті.

Твої листи завжди пахнуть зов'язлими трояндами, ти, мій бідний, зів'язлий квіте! Легкі, тонкі пахощі – мов спогад про якусь любу, минулу мрію. І ніщо так не вражає тепер мого серця, як сії пахощі, тонко, легко, але невідмінно, невідборонно нагадують вони мені про те, що моє серце віщує і чому я вірити не хочу, не можу. Мій друже, любий мій друже, створений для мене, як можна, щоб я жила сама тепер, коли я знаю інше життя? (Леся Українка).

82. Виконайте вправу № 24 із збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004).

83. Підготуйте таблицю „Правила транскрибування”. Використайте її при транскрибуванні самостійно дібраного тексту на 50–70 слів на тему „Рідний край”.

Практичне заняття № 10
Тема: Закономірності сполучуваності
звукових одиниць в українській літературній мові

Контрольні питання

1. Асиміляція приголосних, її різновиди.
2. Дисиміляція приголосних, її різновиди.
3. Спрощення в групах приголосних.
4. Подовження приголосних в українській мові.

Додаткова література

1. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія / О. П. Блик. – К. : Рад. шк., 1988. – 128 с.
2. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1992. – № 2.
3. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1993. – 336 с.
4. Сучасна українська літературна мова / О. Д. Пономарів, В.В. Різун, Л. Ю. Шевченко / за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – 400 с.

Практичні завдання

84. Розподіліть слова у дві колонки, записавши їх фонетичною транскрипцією. У першу запишіть слова з повною асиміляцією приголосних, у другу – з частковою. Визначте характер асиміляції в кожному випадку.

Легкий, відчути, милується, з джерела, з журналу, завітчати, безжурний, розсівати, дочці, людський, дні, незчутися, принісши, хоч би, розшити, самобутність, піклується, умивається, радуєшся, вітчизна, стіл, пісня.

85. Затранскрибуйте слова. Поясніть явище асиміляції. Визначте тип асиміляції у словах кожного рядка:

- 1) боротьба, вокзал, футбол, анекдот, просьба;
- 2) без жартів, з джерела, милуєшся, відзначити, коротший;
- 3) нігті, кігті, дьогтю, вогко, легко;
- 4) сніг, щастя, повість, радістю, сьогодні.

86. Змініть слова так, щоб відбувалась асиміляція за м'якістю, запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Зразок: *столи* [сто^лли] – *стіл* [с'т'іл].

Сонце, весна, замислений, рідний, злий, хустина, розлогий, приватний, запізнитися.

87. З'ясуйте вияв фонем / з / у поданих словах, запишіть фонетичною транскрипцією.

Без чашки, безформний, без шуму, безкрилий, без чеків, безчесний, без жінки, без сорому; з життя, з току, з шибки, з жиру, з шапки, з пісні, з шахти, з жаху; розчавити, розкидати, розшити, розжувати, розписати, розчинити, розщеплювати, розцвітати.

88. З поданих речень виписіть слова, у яких наявна дисиміляція, поясніть її умови. Які групи приголосних частіше зазнають дисиміляції? Який напрям її дії поширеніший та як відбивається вона на правописі слів?

1. І вже жоден рицар не має відваги до гри стать супроти такої звитяги (І. Франко). 2. Поміж рицарів блискучих, поміж дам препоширно вбраних королівна йде поволі (Леся Українка). 3. Хвилювалися жита, цвіли соняшники (Ю.Яновський). 4. Тут багато чудових речей, кованого срібра, шовків (М.Коцюбинський). 5. Холодне срібло з висоти з-за хмари лине (В.Сосюра). 6. Усе у неї одні такі думки та гадки, аж сплакне сердешна, як їй допече до серця (Г. Квітка.-Основ'яненко).

89. Простежте процес дисиміляції приголосних у словах типу *брести, плести, мести, прости* тощо.

90. Установіть, які групи приголосних спростилися в поданих словах. До кожного слова доберіть такі форми, у яких є приголосні, що втрачаються. Запишіть за зразком.

Зразок. *Тижневий* – *тиждень*; *ждн* – *жн*.

Виїзний, поїзний, улесливий, місце, очисний, кожний, звісно, совісний, якісний, щасливий, вісник, масний, ремісник, брязнути, писнути, тріснути, бризнути.

91. Утворіть від поданих іменників прикметники й запишіть. Підкресліть ті слова, у яких відбулося спрощення.

Пристрасть, ненависть, злість, проїзд, кількість, цілість, якість, швидкість, радість, зап'ястя, аванпост, масло, ремесло, тиждень, умисел, місто, турист, щастя, користь, контраст, інтелігент, пристрасть, честь, жалість, компост, баласт, область, заздрість, форпост, лестоці, безвість, захист, студент, доблесть, безсмертя.

92. Установіть, які фонетичні процеси (асиміляція, дисиміляція, спрощення груп приголосних) закріпилися на письмі.

1. Як би, хоч би; схоронитися, спадати, столочити, зцідити, зсунути; книжка, казка, розповідь, відпочити; стерегти, вогкий; двадцять, розширити, дивуєшся, у бочці; на дні, могутній, світ, повість, священний.

2. Вужчий, вищий, хто, відповісти, сердешний.

3. Кожний, борозна, ченці, гончар, шістдесят, багатство.

93. Випишіть слова, у яких наявне: 1) асимілятивне подвоєння приголосних, яке відображає сучасне явище реалізацій двох фонем як одного подвоєного звука; 2) фонетичне подовження приголосних фонем, яке відбулося внаслідок асиміляції звука [й] (після занепаду редукованого ь) з попереднім м'яким приголосним. Які приголосні здатні до такого подовження?

1. Сестра таки здорово підросла, за час його відсутності стала уже піддівком (О. Гончар). 2. Денис, пригрітий весняним сонцем та закривши рудим картузом обличчя від променів, спав на задній підводі (Г. Тютюнник). 3. По дворах, навантажених всяким збіжжям, стоять вози, готові в дорогу (С. Васильченко). 4. Маруся ще завидна просила до себе на сватання (Г.Квітка-Основ'яненко). 5. Покірне телятко дві матки ссе (Народна творчість). 6. Розрослись тополі, роззеленілись (О.Гончар). 7. Швиденько зсів з коня могутчий цар (І.Франко). 8. Коли габою золотою береться ліс, палає сад, мені найкраще із тобою брести лісами наугад (В.Стефаник).

94. Виконайте вправи № 15, 16 із збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С.7–8.

Практичне заняття № 11
Тема: Морфонологія.
Чергування голосних фонем
при словотворенні та словозміні

Контрольні питання

1. Морфонологія як учення про регулярні фонологічні чергування у складі морфем.
2. Взаємозв'язок фонем і морфем. Морфемі та варіанти однієї морфемі.
3. Історична доля давніх /o/, /e/ у відкритих і закритих складах. Головні випадки чергування /o/-/i/, /e/- /i/. Відхилення від правил чергування.
4. Чергування /o/, /e/ з нульовою фонемою.
5. Чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /й/.
6. Чергування /u/ з /o/, /e/ у звукосполученнях *ри, ли, ро, ло*.
7. Чергування голосних у коренях слів як засіб розрізнення семантичних відтінків та граматичних значень: /o/ з /a/; /e/ з /i/; /i/ з /a/; /i/ з /u/; /a/ з /y/; нульової фонемі з /o/, /e/, /u/.

Додаткова література

1. Залеський А. М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 51–62.
2. Кравченко М. В. Морфологічні явища і словотвірна структура слова / М. В. Кравченко // Укр. мова і літ. в шк. – 1984. – № 6. – С. 51–55.
3. Півторак Г. П. Занепад зредукованих Ъ і Ь та його вплив на формування фонологічної системи української мови / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1998. – № 2–3. – С. 3–13.

Практичні завдання

95. До кожного з наведених слів запишіть таку його форму (або утворіть споріднене слово), щоб у кожній парі простежувалося чергування фонем /o/, /e/ з /i/. Установіть, коли ці чергування відбуваються при словозміні, а коли – при словотворенні. Визначте, у кореневих морфемах чи афіксальних відбувається чергування.

Звільнення, ходити, збоку, ввічливість, шість, весільний, відомість, постіль, загін, ліг, ременя, дозори, двірник, поклін, обабіч, надвечір'я, спекти, поле, перешіптуватися, отвір.

96. Подані слова поставте у називному відмінку однини й поясніть закономірності вживання /o/, /e/ та /i/ у закритому складі.

Діловода, скорохода, хлібороба, водолаза, дровоноса, водопроводу, газопроводу, всюдихода, самохода, доводу, виходу, виводу, виробу, заходу.

97. Поясніть, чому /o/ або /e/, які в наведених словах стоять у закритих складах, не чергуються з /i/.

Вершина, дерев, темний, ранок, день, народ, город, колос, паровоз, зійшов, повний, мороз, знаєш, верба, стежок, грудень, ворон, головка, блок, Євген, вітер, мед, сосон, смужечка, панель, гнобитель, біленький, шофер, філософ, жертва, іскор, вагон, хлібороб, кінець.

98. Доберіть до наведених слів такі їх форми або споріднені слова, щоб у кожній парі було представлено чергування /o/, /e/ з нулем фонем. За якою ознакою розрізняються випадні й вставні /o/, /e/?

Зразок. Хлопець – хлопця (фонема /e/ – випадна).

Стежка, вишня, сорочка, по землі, зерно, по пісочку, віночок, овес, хмаринки, крижинки, вітер, згадки, весна, вихор, зернина, сонце, хлопця, кожен.

99. Прочитайте. Випишіть слова, при зміні форми яких з'являється вставна фонема /e/:

Усе, усе – за вітром цим осіннім: / І листя, й голоси, і журавлі... / Травою пригорнися до землі, / Благай у неї захисту і сили (С. Жолоб).

100. З'ясуйте правила вживання голосних /o/, /e/ після шиплячих та /й/. Складіть словосполучення з поданими словами.

Учора, чого, бджола, чоловік, чоботи, чому, жолудь, чотири, книжок, дочок, іграшок, його, знайомий, бойовий, четвер, джерело, пшениця, щеміти, учень, ніженька, честь, свіжості, на щоці, у пшоні, печений, черговий, чек, жетон, чемпіон.

101. Поясніть, чому в наведених словах голосна фонема /e/ в позиції після шиплячих та /й/ не змінюються на /o/.

Джерело, напоєна, душевний, змушений, красчок, червоний, за межею, ущелина, чашечка, почесний, чашечка.

102. У якій групі всі слова мають сполучення *ри, ли* з давніх *рь, рь, лъ, ль*? У якій лише два слова з такими *ри, ли*? У якій всі слова мають *ри, ли*, що не сягають давніх *рь, рь, лъ, ль*? У якій лише одне слово не сягає давніх *рь, рь, лъ, ль*?

1. Напливали, з крила, скликає, бризнуло, щохвилинно.
2. Блискавиці, стриміла, тривожна, розкришити, бриніла.
3. Під дривітнею, крикнув, зливає, глитати, зривати.
4. Дрижачий, кривавий, скликати, гримить, кришити.

103. Продемонструйте фонетичні властивості сполучень *ри, ли* (позиція в слові, можливість чергування /u/ з /o/, /e/) на прикладі слів: *бриніти, кривавий, чорнобривий, глитати, дрижати, дривітня*.

104. Перепишіть, установіть характер дієслівної семантики поданих слів і поясніть правопис у них кореневих голосних.

Витерти – витирати, приберу – прибирати, заберу – забирати, здеру – здирати, перемогти – перемагати, скакати – скочити, гонити – ганяти, допомогти – допомагати, скотити – скатати, зламати – зломити, вимогти – вимагати.

105. Знайдіть зайве слово (за чергуванням голосних). Поясніть свій вибір.

1. Лоб, мох, сон, рот, горб.
2. Радість, осінь, біль, кінь, зірка.
3. День, пень, лев, пес, орел.
4. Сік, тік, рік, вік, бік.
5. Брести, вести, веліти, летіти, нести.

106. Перекладіть подані слова українською мовою. Запишіть. Поясніть правопис слів у двох мовах.

Славяне, горячий, заря, солдат, кочан, богач, казак, крахмал, атаман, крапива, барсук, камыш, лопата, погони, богатырь, хозяйничают, богатство, пловец, игрок, барсучий, казачий.

107. У якому рядку всі слова мають /i/, що походить з давнього h? Обґрунтуйте думку.

1. Сіяти, вікно, нічка, двір, інший.
2. Імла, великі, сморід, зберігши, злість.
3. Синій, іржа, воїн, хвіст, табір.
4. Розвідка, повість, ніжний, довір'я, їсти.

108. Виконайте вправу № 33 зі збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С.13.

Практичне заняття № 12

Тема: Чергування приголосних фонем

Контрольні питання

1. Чергування приголосних, пов'язані з першою палаталізацією.
2. Чергування приголосних, пов'язане з другою і третьою палаталізацією.
3. Чергування приголосних при сполученні з /й/.
4. Чергування приголосних /г/, /к/, /х/ – /ж/, /ч/, /ш/ – /з'/, /ц'/, /с'/ перед суфіксами -ськ-, -ств-.
5. Зміни приголосних перед суфіксом –ин-.

Додаткова література

1. Залеський А. М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 51–62.
2. Кравченко М. В. Морфологічні явища і словотвірна структура слова / М. В. Кравченко // Укр. мова і літ. в шк. – 1984. – № 6. – С. 51–55.
3. Півторак Г. П. Занепад зредукованих Ъ і Ь та його вплив на формування фонологічної системи української мови / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1998. – № 2 – 3. – С. 3–13.

Практичні завдання

109. Подані нижче іменники поставте у формі давального й місцевого відмінків однини й запишіть. Поясніть, із чим пов'язані такі морфонологічні чергування.

Рука, нога, аптека, бік, тік, поріг, лука, мачуха, муха, рік, напруга, річ, круг, бак, чумак, рух, дорога, стріха, луг, берег, кулак, вухо, техніка, крига, річка, віз, стежка, вага, око, птах.

110. Спишіть, підкресліть слова, у яких простежуються морфонологічні чергування приголосних. Доберіть до них споріднені слова або словозмінні форми.

1. Скажи правду – наживеш ворога. 2. Дай серцю волю – заведе в неволю. 3. В чужу душу не влізеш. 4. Як дасть Бог день,

то дасть пташкам поживу. 5. Легко казка кажеться, та не легко діло робиться. 6. Хто шукає небезпеки, у ній і загине. 7. Краще прудкі ноги, як добрі заступники. 8. Знайшов – не скач, згубив – не плач. 9. Сонечко в дорозі не спіткнеться. 10. Хто любить музику, той не може не любити життя. 11. Любиш кататись – люби і саночки возити. 12. На хорошу квітку і бджола летить. 13. Будь сильний духом, а не новим кожухом.

111. До поданих слів доберіть інші словоформи або споріднені слова, у яких наявні чергування приголосних фонем, і запишіть. Підкресліть приголосні, які чергуються. Дайте історичне пояснення кожній зміні.

Дружба, гуркіт, зробити, душно, чистий, око, любити, сміх, вік, ознака, затока, мазати, славити, птах, нагорода, книга, небезпека, почистити, графіти, сидіти, дорога, ліпити, загроза, літати.

112. На прикладі наведених слів поясніть історичні зміни приголосних при сполученні з /й/.

Чищу, круча, люблю, гребля, ноша, тиша, теща, помажу, зношений, мащу.

113. Перепишіть. Підкресліть слова, у яких сталися зміни губних, передньоязикових та задньоязикових, коли вони сполучалися з /й/. Запишіть первісні корені цих слів (гребля: -греб-; їжджу: -їзд-):

1. Споглядання краси очищає людину від усього поганого (М. Міщенко). 2. Зима летіла над землею – і от весна, і вся в цвіту. О мій народе! Прометея ти маєш душу молоду (В. Сосюра). 3. Нещасний розум вже віщує, і серце ние від жалю: не все сходжу, не все відчую, не додивлюсь, не долюблю (Лучук). 4. І в жилах кров клекоче неначе музика (В. Сосюра). 5. Чим же я відплачу, що живу, і люблю, і любима (Лі Забашта).

114. Виконайте вправу № 43 збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 18.

115. Утворіть від запропонованих іменників прикметники за допомогою суфікса -ськ-(ий), а від них (де це можливо) – іменники із суфіксом -ин-(а). Поясніть, як відбувалися зміни приголосних.

Луганськ, Кременець, Калуга, Вінниця, Буг, Карпати, Черемош, Кривий Ріг, Прилуки, Сиваш, Канада, Черкаси, Галич, Херсонес, Умань, половець, боягуз, люд.

Практичне заняття № 13 **Тема: Українська графіка**

Контрольні питання

1. Поняття графіки. Поняття графеми.
2. Український алфавіт: позначення на письмі голосних і приголосних фонем.
3. Використання інших графічних знаків в українській мові.
4. Співвідношення між буквами і звуками в українській мові.
5. Позначення подвоєння й подовження звуків на письмі.
6. Позначення м'якості приголосних.

Додаткова література

1. Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови / А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка, 2002. – 460 с.
2. Німчук В. В. Сучасні проблеми українського правопису / В. В. Німчук // Освіта України. – 2001. – 24 січня.
3. Орфографічний словник української мови / уклад. : Головащук С. І., Пещак М. М., Русанівський В. М., Тараненко О. О. – К. : Довіра, 1994. – 864 с.

Практичні завдання

116. Спишіть. Назвіть графічні засоби, використані в поданому тексті. Поясніть функцію кожної графеми.

Я і не сподівався на таку зустріч, хоч мріяв про неї давно. Перебуваючи в Карпатах, вирішив одвідати глибинне гуцульське село Космач, що на Івано-Франківщині. Тут збереглися давні осередки народних промислів – писанкарство, вишивка, мосяжництво, ліжникарство. Одне слово, все розмаїття традиційного ремесництва, яким споконвіків займалися горяни.

Переходячи через пагорби від одного присілка до іншого (а тут, до речі, їх тридцять три!), я помітив цікаву деталь: обіч путівців стояли дбайливо опоряджені криниці; біля кожного животоку неодмінно сусідилися кухлик та відерце; хочеш погамувати спрагу – зачерпни води і пий на здоров'я.

Таких криниць я нарахував до півсотні, і всі вони – свіжовикопані чи задавнілі – дбайливо обходжені господаровитою рукою людини. Не оминув нагоди поцікавитися, хто так ретельно доглядає за громадськими джерелами?

– Є у нас такий чоловік, – відповіла літня космачанка. – Живе він он там, на горі. Люди його називають позаочі Криничником...

Так я і познайомився з дивним на перший погляд горянином, який розміняв сьомий десяток літ. Сорок років поспіль він постійно доглядає за живими джерелами; там, де їх немає, живосилом видовбує кам'яні колодязі. Я поцікавився, що змусило чоловіка віддати півжиття на громадські криниці?

– Совість змусила, – відповів усміхаючись. – Якщо пліснявіють криниці, то, вважай, і душа людська запліснявіла... (В. Скуратівський).

117. Прочитайте. Запишіть підкреслені слова фонетичною транскрипцією. З'ясуйте співвідношення між звуками й буквами в цих словах.

Надворі тихо, хоч мак сій. Сизий димок неспіх точиться з димарів, неначе із дідусевих люльок. Ранній зимовий вечір окутав оселі терновою опинанкою. То тут, то там чути покрики криничних корб і журавлів та зрідка доноситься лункий скрип припізнілих путівників, котрі поспішають битим сніговим путівцем до своїх домівок (З книги).

118. Запишіть по 10 прикладів до поданих схем: 1) /й/ + голосний; 2) м'який приголосний + голосний. З'ясуйте кількість звуків і букв у кожному слові.

119. Запишіть слова. Назвіть букви в кожному з них. Скільки звуків позначають у словах букви **я, ю, є**?

Ялина, в'ють, комп'ютер, видання, Єгипет, дзвіницю, бюро, інфляція, конверсія, копається, ілюзія, зозуля, зв'язок, знання, жалюзі, синюшний, зів'ялий, обличчя.

120. Виконайте вправу № 62 зі збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С.25.

121. Від поданих слів утворіть прикметники, поясніть уживання апострофа.

Дерево, олово, трава, солома, морква, зоря, капуста, риба, жаба, мавпа, мед, дух, верф, горох, буква, верба, камінь.

122. Перепишіть. Поясніть уживання апострофа або його відсутність у наведених словах. Яку функцію виконує апостроф?

Безхліб'я, в'юн, здоров'я, багрянець, матір'ю, любов'ю, п'ять, м'ясо, б'ю, п'є, солов'ї, в'ється, тьмянний, з'їзд, черв'як, кар'єрист, Лук'ян, прислів'я, бар'єр, мавпячий, цвях, крюк, безіменний, в'ялий, бюрократ, хлоп'я, б'ються, зв'язок, порядок, буря, п'ята.

123. Перепишіть, ставлячи, де необхідно, м'який знак. Поясніть його вживання. Підкресліть слова, у яких знак м'якшення не вживається.

Кін., мід., Гриц..ко, дз..об, л.он, с..омий, вуз..кий, луганс..кий, близ..ко, війс..ко, різ..кий, бояз..кий, ручен..ка, голівон..ка, їдал..ня, кіл..це, бал..ка, рибал..ці, Гал..ка, кілець.., сердець.., знан.., здаст..ся, сут.., ходит.., кин.., паяць.., кварць.., тр..ох.

124. Підготуйте для учнів школи таблиці (схеми, ребуси, кросворди тощо) на теми: „Уживання знака м'якшення”, „Вживання апострофа”, „Літера г в українській мові”.

125. Установіть випадки фонетичного подовження й морфологічного подвоєння приголосних. Поясніть відсутність подвоєння.

1. Піддати, беззбройний, відділ, ззаду, роззброїти, військкомат, юннат, кінний, численний, причинний, безвинність, безвинно, винісся, трясся, здоровенний, непримиренний, старанний, благословенний, огненний, вивершений, зроблений, сказаний, здійснений – здійснений, Ганна, зняряддя, у сторіччі, піддашся, гіллястий, життепис, знань, сторіч, відкриттів, суддя, статей, Ілля, молоддю, маззю, сіллю, молодістю, кров'ю, зрання, спросоння, попідтинню.

2. Роззброєння, ввічливий, віддати, заввишки, оббити, роззява, денний, осінній, закон – законність, законний – законно, пасся, розрісся, силенний, невблаганний,

недоторканий, блаженний, священний, вихований, поораний, спечений, нездоланний – нездоланий, ляний, овва, життю, на піддашші, життєвий, знярьдъ, почуттів, стаття, рілля, миттю, міццю, тінню, повістю, матір'ю, навманья, попідвіконню, ллемо, наллю, возз'єднання.

126. Порівняйте цифрове (нефонетичне) і буквене написання числа „5” у кількох мовах: українське 5 (п'ять), російське 5 (пять), польське 5 (pięć), англійське 5 (five). Наведіть ще кілька прикладів нефонетичних засобів письма, що використовуються в різних галузях науки.

127. Прочитайте текст. Випишіть з поданого тексту окремо слова, у яких: 1) звуків менше, ніж букв; 2) звуків більше, ніж букв.

Минає літо. Осінь вже бреде.
Лісів багрянець торкнеться вересневий.
І пахне чебрецем, і листя де-не-де,
Кружляючи лягає під дерева.
Спить озеро, дримає сон-вода.
Про що їй очерет шепоче тихо?
Де жолудь золотий додолу опадє
І ходить по гриби старенька лісничиха?
Щось марить дуб, вклоняючись землі.
Ніхто того, мабуть, не розуміє...
Ген, потяглись у вирій журавлі,
Та глід в куцах, мов жар, полум'яніє.
І музикою сповнюється ліс,
Як зашумлять осики стрункостволі, –
Тоді чомусь і в серці мимоволі
Звучить мелодія, зворушлива до сліз (Л. Тендюк).

Практичне заняття № 14–15

Тема: Орфографія

Контрольні питання

1. Орфографія української мови: принципи орфографії, поняття орфограми.
2. Написання складних слів разом, окремо, через дефіс.
3. Вживання великої букви.

4. Правопис прізвищ, власних імен, географічних назв.
5. Написання слів іншомовного походження.
6. Правила перенесення слів з рядка в рядок.
7. Дискусії щодо „Українського правопису”.

Додаткова література

1. Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови / А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка, 2002. – 460 с.
2. Історія українського правопису : XVI–XX століття : хрестоматія. – К. : Наук. думка, 2004. – 583 с.
3. Орфографічний словник української мови / уклад. : Головащук С. І., Пешак М. М., Русанівський В. М., Тараненко О. О. – К. : Довіра, 1994. – 864 с.
4. Український правопис / НАН України. – К. : Наук. думка, 2003. – 228 с.

Практичні завдання

128. З'ясуйте питання „Принципи орфографії”, використовуючи подану схему. Наведіть по 5 прикладів на кожен принцип орфографії.

Принципи орфографії			
Фонетичний	Морфологічний	Історичний	Смисловий (диференціюючий)

129. Заповніть таблицю за поданим зразком. Який аналіз слів використано?

Слово	Орфограма	Принцип правопису	Пояснення
Скінчити	Букви з та с у префіксах	Фонетичний	Префікс з- перед буквами <i>к, п, т, ф, х</i> , переходить у <i>-с</i>

Задрісний, книжці, весна, легкий, хазяїн, списати, калузький, квітці, комиш, ллеш, сфотографувати, виїзний, принісши, студентський, голубка, вокзал, на річці, якби, льотчик, життя, вовк, земля, дуб, нігті, просьба, зима, щастя, стежка, напоєний.

130. Перепишіть. Визначте в тексті всі наявні орфограми, підкресліть їх. Назвіть орфограми.

У традиційному селянському житлі покуть розташовувався по діагоналі від печі. Біля нього, як правило, стояв стіл, накритий скатертиною, і хліб-сіль, що символізували нашу прадавню гостинність. Це місце з давніх-давен вважалося святим. У почесному кутку повсякчас висіла ікона Ісуса Христа чи Матері Божої. Для неї спеціально виготовляли більших розмірів вишитий рушник, який у народі називався „божником”. Обопільні його кінці сягали лави; іноді полотнини збирали „в збірки” й перев’язували, щоб у такий спосіб надати найпочесніший іконі ілюзорної урочистості й святості. Зверху божник прикрашали паперовими або ж засушеними квітами рути-м’яти. Окрім буденних, були й святкові рушники-божники – їх вивішували на великі свята (В. Скуратівський).

131. Згрупуйте слова за принципами української орфографії.

Дзеркало, свято, Роман – роман, зозуля, щастя, кожух, весна, козацький, білесенький, молотьба, по-нашому – по нашому, багач, хазяїн, парубок, яблуко, літо, льон, піч, мішок, келих, лопух, казка, гудзик, сфотографувати, виїзний, тижневий, суспільство, гілка, вагається.

132. Визначте, які з поданих запозичених слів написані українською мовою за принципом транскрипції (на основі звучання), а які – за принципом транслітерації (на основі правопису). При виконанні вправи користуйтеся словниками.

Зразок: *пауза* – лат. *pausa* [р а у з а] – правопис слова здійснюється за принципом транскрипції.

Абонемент (фр.), комплімент (фр.), документ (англ.), комбайн (англ.), сквер (англ.), шайба (нім.), мемуари (фр.), танк (англ.), депо (фр.), парк (англ.), спорт (англ.), чемпіон (англ.).

133. Запишіть, поясніть правопис складних слів. Підкресліть слова, написання яких залежать від контексту. Уведіть їх у речення.

Верто(літ), чорно(гуз), носо(ріг), людино(день), перекоти(поле), сто(річчя), світло(водо)(лікування), купівля(продаж), Зайчик(Побігайчик), дизель(мотор), Прем’єр(міністр), віце(президент), чар(зілля), дівчина(красуня), учитель(фізик), гриб(паразит), будь(який),

п'ятсот(тридцяти)(п'яти)(тисячний), будь(у)(кого),
тепло(обмінний), мовно(стильовий), вище(згаданий),
історико(культурний), синьо(жовтий), червоно(гарячий),
по(нашому), по(християнському), як(не)(як), що(б),
м'ясо(молочний), авіа(конструктор), вище(зазначений).

134. Перепишіть. Поясніть основні правила правопису великої літери.

1. Леся Українка (Лариса Петрівна Косач), Жан-Жак Руссо, Кур Де Желебен, Венера, Ахіллес, ангел, лісовик, Червона Шапочка, Голова Верховної Ради України, народний артист, барон, Лайка (собака), Мурка (кішка), Антонівка (село) – антонівка (яблуна), сузір'я Великого Пса, Володимир-Волинський, гора Говерла, Організація Об'єднаних Націй, Арабська Республіка Єгипет, Волинська область, Декларація прав людини, орден „Мати-героїня”, Маріїн лист, Олександр Невський.

2. Кобзар, Марія-Тереза, Абд ель Керім, Аполлон, Афіни, фея, титан, Дід Мороз, Президент України, президент Академії наук України, герцог, Гнідко (кінь), Лиска (корова), угорка (слива), Велика Ведмедиця, Далекий Схід, Балканський півострів, Рада Безпеки, Угорська Республіка, Новомлинівська сільрада, Укрінформ, АТС, загс, Потсдамська угода, медаль „За відвагу”, автобус „Турист”, Грінченків словник, Володимир Великий.

3. Європейська рівнина, Біла Церква, вулиця М. Драгоманова, Всеукраїнське товариство „Просвіта” імені Тараса Шевченка, Республіка Куба, Уманська міськрада, Стародубський полк, Прикарпаття, Конгрес захисту культури, орден Трудової Слави, літак „Антей”, Франкове слово, Ярослав Мудрий, пушкінські рукописи, дамоклів меч, поема „Енеїда”.

135. Запишіть слова, розкриваючи дужки. Знайдіть правила вживання великої літери в „Українському правописі”.

(Т,т)овариство (Ч,ч)ервоного (Х,х)реста, (Р,р)еспубліка (І,і)ндія, (В,в)інничина, (Л,л)уганська (О,о)бласть, (В,в)ерховний (С,с)уд (У,у)країни, (В,в)ійськово-(М,м)орський (Ф,ф)лот, (Р,р)айрада, (П,п)івострів, (В,в)ерсальський (М,м)ир, (Г,г)ордієв

(В,в)узол, (С,с)лобожанщина, (М,м)едадь, печиво „(С,с)толичне”, (М,м)аріїні книжки, (Д,д)анило (Г,г)алицький, (Ш,ш)евченківська премія, (Ш,ш)евченківський стиль, (К,к)ієво-(П,п)ечерська (Л,л)авра, 1(Г,г)рудня, повість „(Т,т)іні (З,з)абutih (П,п)редків”, (Є,є)вропейська (Р,р)івнина, (Б,б)іла (Ц,ц)ерква, вулиця (М,м). (Д,д)рагоманова, (В,в)сеукраїнське (Т,т)овариство „(П,п)росвіта”, імені (Т,т)араса (Ш,ш)евченка, (К,к)уба, (С,с)гародубський (П,п)олк, (П,п)рикарпаття, (Г,г)раф.

136. З енциклопедії „Українська мова” (К., 2000) випишіть прізвища, імена та по батькові видатних вітчизняних мовознавців (10–15). Прочитайте, поясніть правопис.

137. Від чоловічих імен утворіть чоловічі та жіночі імена по батькові. При потребі використайте посібник „Власні імена людей: Словник-довідник” (К., 1986).

Зразок. Віктор – Вікторович – Вікторівна.

Павло, Сергій, Микола, Василь, Андрій, Кузьма, Лука, Максим, Ілля, Костянтин, Віталій, Георгій, Корній, Олександр, Михайло, Тимофій, Юрій, Олексій, Кирило, Ігор, Степан.

138. Поясніть правопис і відмінювання географічних назв різного походження. Доповніть ряд топонімами Луганщини. П’ять назв провідмініайте. Усно розкажіть про походження однієї із назв (місто, район, село, селище тощо).

Запоріжжя, Дністер, Шепетівка, Дніпро, Прип’ять, Маріуполь, Тернопіль, Алма-Ата, Євпаторія, Єнісей, Карпати, Альпи, Унгени, Черемош, Кавказ, Прут(ріка), Белгород, с. Біла, оз. Біле, мис Дежньова, Орел, Естонія, Буг, Вітебськ, Іркутськ, Кутаїсі, Троїцьк, Бережани, Нальчик, Бердичів, Кам’янець-Подільський, Каховка, Курильські острови, П’ятигорськ, Боровичі, Углич, Самбір, Новий Буг, Івано-Франківськ, Старі Кривотули, Підлісся.

139. Згрупуйте слова за правилами правопису іншомовних лексем.

Академік, лиман, прозаїк, безідейний, Арктика, Алжир, Вавилон, ідеал, пацієнт, комп’ютер, рюкзак, Бальзак, Дюма, Гренландія, легенда, пілюля, агресор, Гейне, гінді (мова), форма, корифей, Лонгфелло, Теодор, ванна, Голландія, ірреальний,

реальний, джаз, йота, феєрверк, Іліада, гігієна, триумф, Дідро, логічний, спирт, кнесет, руїна, поінформувати, шифр, Чилі, Пакистан, парашут, фаєтон, Фейєрбах, прем'єр, бюджет, Марсельєза, Ньютон, попури, арсенал, лекція, гвардія, Гете, хол, fuga, Фірдоусі, театр, інтермецо, брутто, Андорра, ірраціональний, раціональний, аудієнція, Ніл, таксі, графік, наявний, дезінформація, ширма, Палестина, Корсика, Рим, парфуми, ентузіазм, абітурієнт.

140. Скісною рисою в словах позначте всі можливі варіанти переносу частин слова.

Книжка, садівник, ходжу, підживляти, повітря, низько, вільний, академія, Орися, корінний, Вінниця, житло, сіллю, приклад, визнати, розбити, відкинути, стійкий, восьмигранний, ЛАЗ-105, Олександра, близький, убозтво, Л.П. Косач, гр. Гончаренко, 140 га, 4-го.

141. Виконайте вправи № 66, 71, 75 із збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 26–30.

142. Перекладіть російською мовою. Поясніть відмінності правопису дієслівних форм в обох мовах.

1. Сидить пес на сні: і сам не їсть і другому не дає.
2. Хто літом спеки боїться, той не має, чим зимою зігріється.
3. Як снасть ламається – то чоловік ума набирається, а як худоба пристає – то чоловікові ума не стає.
4. На годину спізнився – за рік не здоженеш.
5. Сип коневі мішком – не ходитимеш пішком.
6. Як сіно косять – то дощів не просять, самі йдуть.
7. Учись – на старість буде як знахідка.
8. Ранні пташки росу п'ють, а пізні – слізки ллють.
9. Згайнуєш на жнивах хвилину – втратиш не одну зернину.

143. Підготуйте повідомлення (на 5-7 хв.) „Про критерії в питаннях українського офіційного правопису”, „Про загальну концепцію та структуру нової редакції українського правопису”, „Визначальний принцип українського правопису”.

Практичне заняття № 16
**Фонетико-фонематичний і орфографічний розбори
мовних одиниць**

Контрольні питання

1. Співвідношення фонемі й звуку. Правила складоподілу.
2. Класифікація фонем. Інваріант і варіант фонемі.
3. Звукові зміни в мовному потоці.
4. Фонетична і фонематична транскрипції.
5. Історичні чергування.
6. Українська орфографія: поняття орфограми, принципи написання.

Література (див. літературу до модулів № 3 – 4)

Додаткова література

1. Должикова Т. І. Лінгвістичний аналіз мовних одиниць / Т.І. Должикова, І. В. Мілева. – Луганськ : Альма-матер, 2008.
2. Лінгвістичний аналіз. Практикум : навч. посібник / за ред. Г. Р. Передрій. – К. : Академія, 2005. – 256 с.
3. Москаленко Н. А. Українська літературна мова : лексичний, фонетичний, граматичний аналіз слів / Н. А. Москаленко. – К. – Одеса, 1980. – 160 с.

Практичні завдання

144. Проаналізуйте схему повного фонетико-фонематичного аналізу слів і зразок його виконання.

Фонетико-фонематичний аналіз

1. Записати слово орфографічно, фонетичною та фонематичною транскрипціями. Визначити кількість букв, фонем і звуків.

2. Поділити слово на склади, охарактеризувати їх: за кінцевим звуком, за початковим звуком, за відношенням до наголосу.

3. Охарактеризувати голосні фонемі: ряд, піднесення, лабіалізація, яким варіантом фонемі виступає.

4. Охарактеризувати приголосні фонемі: за співвідношенням голосу й шуму, за участю голосу, за активним мовним органом, за місцем творення і способом творення, за участю носового резонатора, за палатальністю; указати, яким алофоном фонемі виступає.

5. Визначити модифікації фонем: позиційні,

комбінаторні.

6. З'ясувати чергування фонем (історичні чергування).

Зразок

1. Піддашся – /піддашша/, [п'і^д:аш'а]; 8 букв, 8 фонем, 6 звуків.

2. [п'і^д:аш'а]: [п'і] – склад відкритий, прикритий, ненаголошений; [д:а – відкритий, прикритий, наголошений; [ш':а] – відкритий, прикритий, ненаголошений.

3. Голосні:

/і/ – переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізована, ненаголошена, реалізується інваріантом [і];

/а/ – заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована, наголошена, реалізується інваріантом [а].

/а/ – заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована, ненаголошена, реалізується інваріантом [а].

4. Приголосні:

/п/ – шумна, глуха, проривна, губна, неносова, тверда, реалізується комбінаторним варіантом [п'];

/д/ – шумна, дзвінка, передньоязикова, проривна, неносова, тверда, з наступною фонемою вимовляється як подовжений звук [д:];

/д/ – шумна, дзвінка, передньоязикова, проривна, неносова, тверда, з попередньою фонемою вимовляється як подовжений звук [д:];

/ш/ – шумна, глуха, передньоязикова, щілинна, неносова, тверда, з наступною фонемою вимовляється як подовжений пом'якшений комбінаторний варіант [ш':];

/ш/ – шумна, глуха, передньоязикова, щілинна, неносова, тверда, з попередньою фонемою вимовляється як подовжений пом'якшений комбінаторний варіант [ш':].

5. Модифікації фонем:

комбінаторні алофони: /п/ → [п'], /ш/ → [ш'] – палаталізація, зумовлена акомодациєю.

6. Чергування фонем: /х/ – /ш/: дах – піддашся.

145. Перепишіть речення. Виконайте повний фонетико-фонематичний аналіз підкреслених у реченні слів.

1. Жива плакуча вода, що поїть землю, дає всім життя (І. Нечуй-Левицький). 2. Зацвіла в долині червона калина, ніби

засміялась дівчина-дитина (Т. Шевченко). 3. Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини (О. Олесь). 4. Тремтить ріка, і хилиться до неї на тому березі ріденький ліс (Є. Плужник). 5. На небі збиралися великі хмари так, що можна сподіватися дощу (Н. Рибак). 6. Травиця зелена мов свіжа зовсім, де-не-де тільки розкидано жовті плями серед зеленого килиму (Н. Романович-Ткаченко). 7. Бачу здалеку: хвиля іскриста грає вільно на синьому морі (Леся Українка).

146. Проаналізуйте схему орфографічного аналізу та зразок його виконання.

Орфографічний аналіз

1. Записати слово орфографічно.
2. Виділити орфограму й визначити її тип.
3. Пояснити написання.
4. З'ясувати принцип орфографії, на якому базується написання.

Зразок

1. Беззмистовний.
2. Орфограма „Подвоєні букви” – буквена.
3. Літери подвоюються внаслідок збігу: префікс закінчується, а корінь починається літерою з.
4. Принцип орфографії – морфологічний.

147. Перепишіть речення. Виконайте повний орфографічний аналіз підкреслених слів (якщо в слові наявні кілька орфограм, виконайте розбір усіх).

1. І стежечка, де ти ходила, колючим терном поросла (Т. Шевченко). 2. Таланту в нього, безумовно, не можна було відібрати: таланту в нього не було (Е. Короткий). 3. В траві зоріли достиглі суниці, і достиглі ягідки серед соковитої зелені здавались краплями живої крові (Є. Гуцало). 4. Можна сміливо стверджувати: ліс дає людині саме життя (Б.Сімкін). 5. Коло хати у садках темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші (І.Нечуй-Левицький). 6. Їдучи останню сотню кілометрів, він малював собі, як то він уступить у хату і який тієї хати вигляд, і яка тепер мати (І. Багряний). 7. Коли вже дружиш з людиною, то повинен якимось живити це почуття, цінувати його належно, бо тільки це надає дружбі краси, сили й

довговічності (Ю. Збанацький). 8. Тож поки небо дивиться згори, допоки ще душа долає зміїв і височить святопрестольний Київ, ти [мово] нашими вустами говори (Н. Нікуліна).

Основні правила фонетичної транскрипції

['] – значок, поставлений перед наголошеним складом, позначає основний наголос: [*небо*];

['] – скісна рисочка, поставлена вгорі з правого боку букви, позначає м'якість приголосного: [*т'ін'*];

['] – знак (апостроф) ставиться вгорі з правого боку букви для позначення пом'якшеної вимови твердих приголосних: [*в'ін*];

[н:] – двокрапка з правого боку букви позначає його подовжену вимову: [*зна|н':а*];

[дж], [дз] – для позначення злитих звуків (африкат) використовується дві літери, що з'єднані вгорі дужкою: [*джм'іл'*], [*дзв'ін*];

[й] – літера *й* передає середньоязиковий звук [й]: [*йама*];

[e^u], [u^e], [o^y] – для позначення нечіткого голосного звука (ненаголошений склад) вгорі справа основної букви пишеться маленька літера, що вказує звук, до якого наближається основний звук у слабкій позиції: [*ве^uсна*], [*зи^eма*], [*ко^yжух*];

[y], [i] – для позначення нескладотворчих приголосних [в], [й] ставиться дужечка над літерами: [*стаy*], [*гаi*];

[/] – скісна риска на місці розділових знаків у реченні;

[//] – дві скісні риски в кінці речення.

Фонематична транскрипція близька до орфографічного запису. Вона передає тільки фонемний склад морфем. В українській мові 38 фонем: 6 – голосних і 32 – приголосні. Слово або речення, що транскрибується, беруться у скісні дужки //: /*вчитис'а*/, /*мо'йі*/, /*зо'зул'а*/.

148. Виконайте тестові завдання для закріплення знань, здобутих протягом вивчення модулів № 1–2 „Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Графіка. Орфографія”.

1. *Виберіть правильний фонематичний запис слова „зжувати”:*

а) /ж:увати/; б) /сжувати/; в) /зжувати/; г) /жжувати/.

2. *Виберіть правильний фонетичний запис слова „милуєшся”:*

- а) [ми^ел^уйес'с'а]; б) [ми^ел^уйе["]с':а]; в) [мил^уйеш'с'а];
 г) [ми^ел^уйес':а].
3. *Виберіть правильний фонетичний запис слова „зачитусися”:*
 а) [зачі^ітуйес'с'а]; б) [зачи^ітуйе["]с':а]; в) [зачі^ітуйес':а];
 г) [зачі^ітуйе["]с':а].
4. *У якому рядку в усіх словах приголосні фонемі шумні:*
 а) капот, диво, легінь, стіл, світло;
 б) кіт, поїздка, табу, сто, будка;
 в) козак, дуб, хек, фен, сік;
 г) садок, тиша, колодязь, голос, лексика.
5. *У якому рядку в усіх словах приголосні фонемі сонорні?*
 а) мир, рало, міна, лан, вирій;
 б) вітер, рів, лінь, луки, нерви;
 в) сад, дар, вид, лань, йод;
 г) мінерал, шум, вій, німий, мило.
6. *У якому рядку в усіх словах кількість фонем і звуків однакова?*
 а) дивляться, горіх, популярний, зжити, придорожний;
 б) щастя, їсти, земля, пошук, любов;
 в) вищий, воля, смієшся, безжалісний, значення;
 г) подружжя, вітчизна, кирилиця, конституція, сміх.
7. *Виберіть рядок, у якому приголосні всіх слів належать до однієї групи за активним мовним органом:*
 а) бомба, міф, пава, вам, вимова;
 б) галява, рух, газда, хутро, вирій;
 в) хуга, хек, гудок, кіт, коса;
 г) капот, туга, біль, мова, міль.
8. *Укажіть, у якому рядку в усіх словах є спільний звук:*
 а) вісь, сів, сивий, правда, вирій;
 б) деревій, весна, вітер, павутина, кавун;
 в) віхоть, вогкий, кухня, хутір, фартух;
 г) легко, город, вигідний, загороджений, Гаага.
9. *У якому слові буквосполучення дж позначає два звуки?*
 а) піджарити, б) джерело, в) джаз, г) джміль.
10. *У яких словах відбувається асиміляція приголосних?*
 а) твір, б) копитце, в) літній, г) миєшся.
11. *У якому рядку в усіх словах літери я, ю, є позначають два звуки?*
 а) ярмарок, в'юн, єднання, відмовляти;

- б) якір, юрма, непід'ємний, ревізія;
- в) ясний, яхта, юшка, уряд;
- г) боятися, язик, ядро, заробляти.

12. У якому рядку в усіх словах наявний комбінаторний варіант приголосної фонемі?

- а) сільський, пісня, ніс, літо, піст;
- б) вітер, кінь, осінь, сідати, білий;
- в) біль, місто, кіт, шість, вікно;
- г) варіант, хліб, тісно, міра, ліра.

13. Виберіть рядок, який демонструє приклади фонологічної кореляції:

- а) /г/-/х/, /в/-/ф/, /л/-/м/, /дж/-/ч/, /г/-/к/;
- б) /з/-/с/, /д/-/т/, /дж/-/ч/, /б/-/п/, /дз/-/ц/;
- в) /ж/-/ш/, /м/-/с/, /н/-/м/, /г/-/п/, /ц/-/с/;
- г) /л/-/м/, /н/-/ц/, /к/-/л/, /п/-/ч/, /д/-/в/.

14. Виберіть рядок слів, у якому всі фонемі /і/ походять з h:

- а) літо, хліб, іноді, кінь, фільм;
- б) ліс, кількість, нігті, горіх, кішка;
- в) вітер, пісня, дід, сільський, сіно;
- г) сніг, білет, зміна, стіл, вікно.

15. Позначте рядок, у якому в усіх словах відбувається чергування у/в:

- а) уголос, умирати, укусити, умова, указка;
- б) урожай, уранці, усмішка, устигати, учитель;
- в) учорашній, усякий, уперед, уміння, уночі;
- г) умова, упоратися, указати, узимку, Ужгород.

16. Позначте рядок, де в усіх словах відбудеться чергування приголосних при утворенні прикметників:

- а) друг, козак, мавпа, морква;
- б) рука, графіка, округа, студент;
- в) пуск, дорога, молоко, серце;
- г) сонце, місяць, пшениця, вовк.

17. З'ясуйте, у якому рядку при словозміні чи словотворенні голосні в усіх словах чергуються:

- а) садочок, жердина, чемпіон, закон;
- б) зірка, сотня, день, шока;
- в) шостий, сестра, пісня, кишенья;
- г) червень, вечеря, вогонь, холод.

18. Укажіть, у якому рядку в усіх словах при словозміні чи словотворенні можливе чергування приголосних звуків:

- а) возити, просити, бити, брати;
- б) хотіти, їздити, мостити; завмерти;
- в) громити, оформити, косити, пливти;
- г) чистити, купити, плакати, платити.

19. Скільки чергувань відбулося в слові „нічліг”?

- а) 1; б) 2; в) 3; г) жодного.

20. Виберіть рядок, у якому всі наведені приклади містять проклітики:

- а) сказав би, не знайшов, на галявині, після занять;
- б) у повітрі, на небі, під ранок, вийшов би;
- в) зігрів би, знайшов же, без тебе, у морі;
- г) над нами, переді мною, уві сні, під деревом.

21. За допомогою скількох букв в сучасній українській мові передаються приголосні фонемі?

- а) 20; б) 21; в) 22; г) 23.

22. У якому рядку всі слова розташовані в алфавітному порядку?

- а) галка, географ, гомін, гороскоп, гонор;
- б) галас, гай, геометрія, гіркота, гончар;
- в) горб, гуркіт, геній, гарбуз, гроза;
- г) галоп, галочка, ганчірка, ганьба, гарем.

23. Визначте рядок, у кожному слові якого є небуквені орфограми:

- а) Луганщина, Новий рік, зверху, подзвониш, вілла;
- б) давним-давно, півогірка, вгору, комп'ютер, суспільно корисний;
- в) піддашся, м'яч, Донеччина, червоногарячий, розрісся;
- г) щодалі, туманно, тьмяно, скатертю, кузня.

24. У якому рядку допущено орфографічну помилку?

- а) донецький, користю, сімдесят, вузько, банці;
- б) тьмянний, рученька, сміється, користю, склянці;
- в) учительство, їдальня, німецький, лялці, веселиться;
- г) багатьма, мільйон, ремінь, літні; батьківський.

25. У якому рядку допущено помилку в правописі прислівників?

- а) день у день, без кінця-краю, рік у рік, не до вподоби, казна-де;
- б) на зло, зозла, час від часу, без упину, безперестанку;
- в) у стократ, по-друге, як-небудь, віч-на-віч, навиворіт;

г) по-моєму, по-зимовому, хтозна-коли, будь-де, рік-у-рік.

МОДУЛЬ № 3 ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Практичне заняття № 17

Тема: Слово як одиниця лексичної системи

Контрольні питання

1. Лексикологія як розділ мовознавства.
2. Слово та поняття.
3. Номінативна функція слова. Поняття лексеми.
4. Типи лексичних значень слів в українській мові.
5. Етимологія слів.

Додаткова література

1. Ващенко В. С. Українська лексикологія : семантико-стилістична типологія слів : посіб. для студ. / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1979. – 127 с.
2. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковорди, 1997. – С. 4–16.
3. Матвіяс І. Г. Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 23–27.
4. Передрій Г. Г. Лексика і фразеологія української мови / Г. Г. Передрій, Г. М. Смолянінова. – К., 1983. – С. 14–35.
5. Русанівський В. М. Структура лексичної граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.

Практичні завдання

149. Порівняйте визначення *слова* різними мовознавцями. Виділіть спільні й відмінні ознаки в дефініціях.

Слово – мінімальна змістова одиниця мови, що вільно відтворюється в мові й служить для побудови висловлювань (речень) (С. Єрмоленко).

Слово – це найменша самостійна одиниця мови, що складається зрідка з одного звука, а частіше із граматично оформленого звукового комплексу, за яким суспільною практикою закріплене певне значення і якому властива відтворюваність у процесі мовлення (І. Білодід).

Слово – найменша самостійна, вільно відтворювана в мовленні структурно-функціональна і значеннєва одиниця мови, що вказує на пізнані елементи дійсності (О. Бондар).

Слово – основна найкоротша одиниця мови, що виражає своїм звуковим складом поняття про предмет, процес, явище дійсності, їх властивості і відношення між ними (Д. Розенталь).

150. Прочитайте речення. Запишіть, розподіливши слова на самостійні й службові частини мови.

Неможливо уявити Великдень без пасхального хліба, який на Україні називають паскою або бабою. Паски, хоча й відрізнялися розмірами, але майже всі мали високу круглу форму. Зверху ліпили з тіста хрест, шапку також прикрашали поливою, посипали зерном. Продукти для випічки пасхального хліба готували задовго до свята. Навіть у голодні роки селяни намагалися залишити для цього краще борошно, накопичити достатню кількість крашанок, масла, цукру (В. Супруненко).

151. Опустіть „зайве” в групах слів. Чим зумовлений ваш вибір? Складіть самостійно 2-3 ряди таких прикладів.

1) Гай, ліс, діброва, лісок, майдан; 2) корова, кінь, тигр, вівця, бик; 3) гіркий, білий, коричневий, сірий; 4) добрий, міцний, ласкавий; 5) навчатися, змагатися, спати; 6) сьогодні, вчора, ввечері, завтра.

152. Чи можна визначити без контексту значення слів *стіл, казати, небо, сміх, сім, віри, веселий, великий, блакитний, вести, різний, ера, сонце, блакитний, книга*? Уведіть ці слова в речення. З якими значеннями можуть вживатися наведені слова?

153. Із „Великого тлумачного словника сучасної української мови” (К., 2007) выпишіть слова *азбука, акваланг, вівсяний, глобальний, інтервал, клоун, малювати, підводник, розбагатіти, червоний*. Заповніть таблицю. Зробіть відповідні висновки.

Аналізоване слово	Лексичне значення	Граматичне значення

154. Із словами *кінець, кров, лінія, курс* складіть словосполучення так, щоб наведені лексеми реалізували різне значення. Виділіть семи (семантичні компоненти) в кожному значенні.

155. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Випишіть слова з конкретним і абстрактним значенням. Якими граматичними ознаками вони характеризуються? Укажіть, за допомогою яких суфіксів утворюються абстрактні слова.

Мозок людини разом із мозочком може складатися з 87 мільярдів клітин. Цікаво, що стільки ж зірок нараховується в Чумацькому Шляху, і так само, як вони пов'язані поміж собою, клітини головного мозку зв'язані з тисячами інших клітин. Уважається, що маса мозку сучасної людини становить близько півтора кілограма. Найбільший за масою мозок мали Іван Тургенев, Джон Байрон і Олівер Кромвель. А ось Альберт Ейнштейн мав порівняно менший мозок, зате деякі його відділи містили велику кількість клітин „глія”, яким притаманні феноменальні якості, що зазвичай набуваються внаслідок тривалого тренування. „Блискучий розум століття” Анатоль Франс мав мозок, що важив лише 1100 грамів – удвічі менший, ніж у лорда Байрона. Обсяг мозку сучасної жінки приблизно на 150 кубічних сантиметрів менший від мозку чоловіка. Жінки повільніше приймають рішення й не так швидко орієнтуються на місцевості, зате вони обережніші і легше переходять із практичного мислення на емоційне, бо в їхньому мозку більше волокон, що з'єднують обидві півкулі (І. Росоховатський).

156. Серед поданих слів знайдіть і підкресліть мотивовані слова. Визначте й запишіть їх лексичне значення і спосіб творення.

Вода, пролісок, дуб, муркотіти, неділя, зима, віконечко, чорногуз, дзижчати, поганки (гриби), гавкати, подорожник, поштар, лють, вересневий.

157. Простежте синтагматичні властивості запропонованих слів. Уведіть їх до будь-якого парадигматичного угруповання (синонімічного ряду, антонімічної пари, родовидового утворення тощо) на вибір.

Зразок: Дорога: *пряма дорога, довга дорога, дорога додому, дорога до університету, дорога до слави, легка / важка дорога, осіння дорога, дорога з вибоїнами.*

Синонімічний ряд: дорога – *стежка, шлях, путь, тракт, шосе, траса, магістраль, автострада*.

Антонімічна пара: *дорога – бездоріжжя* і т. д.

Праця, дім, веселий, ластівка, ходити, дерев'яний, світ, хазяйський, звук, шелестіти, цвіт, осінній.

158. Виконайте вправу № 76 із збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 26–30.

159. За „Етимологічним словником” дослідіть походження 10 слів, які активно використовуються в українській мові. Назвіть лексичне значення аналізованих слів.

160. Внутрішня форма слова – співвіднесеність морфологічного і звукового складу певного слова з іншими мовними одиницями, що зумовили утворення його нового лексичного значення. Наприклад: *підсніжник* (квітка, що з'являється ранньою весною майже з-під снігу), *город* ← *городити*. Із „Великого тлумачного словника сучасної української мови” (К., 2007) виписіть 5–10 прикладів, де простежується співвіднесеність між різними мовними одиницями.

Практичне заняття № 18

Тема: Полісемія як лексична категорія

Контрольні питання

1. Однозначні слова. Слова-терміни.
2. Багатозначні слова.
3. Пряме та переносне значення слів.
4. Основні типи переносних значень.
5. Функції багатозначних слів.

Додаткова література

1. Аркушин Г. Л. Уживання мисливської лексики в переносному значенні / Г. Л. Аркушин // Укр. мова і літ. в шк. – 1990. – № 12. – С. 63–67.
2. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1997. – 129 с.

Практичні завдання

161. Запишіть приклади слів, які належать до однозначних, використовуючи при цьому „Великий тлумачний словник сучасної

української мови” (К., 2007). За яких умов слова з одним лексичним значенням набувають інших і стають багатозначними?

162. Запишіть у 2 колонки слова: однозначні та багатозначні. Обґрунтуйте свій вибір.

Земля, стіл, пересипати, Харків, куток,спаніель, реп'ях, орган, оргán, префікс, стіна, змія, автомобіль, ранець, Україна, перпендикуляр, ходити, голова, хек, обсипати, великий, лист, щавель, цунамі, ресторан, ляпас.

163. Знайдіть і выпишіть з тексту багатозначні слова. За допомогою тлумачного словника з'ясуйте: 1) з якими значеннями вони вживаються; 2) яке значення реалізують вони саме в цьому контексті.

Відомо, що мова кожного народу – явище давнє, її коріння сягають у доісторичні часи. Вона є найгеніальнішим наслідком матеріальної і духовної діяльності багатьох поколінь, а кожне створене слово – це символ сформованої ідеї, витвореної у великих зусиллях людини проникнути в світ природи, у саму себе. І ось таке маленьке створене слово ставало новим щаблем у вищий духовний світ розумної істоти і засобом пізнати матерію, увійти з нею у чарівний і загадковий союз. У невеликому творчому процесі народжується мова людини, а з нею найміцніше природне єднання – народ (Г.Нудьга).

164. Поясніть пряме й переносне значення іменника *золото* і прикметника *золотий* у поданих словосполученнях.

Браслет із золота, чорне золото (нафта), біле золото (бавовна), сусальне золото, руки золоті, заплатити золотом, золото моє, вишивати золотом, золотий промінь, золота рибка, золота медаль, золота парча, золоті копальні, золота монета, золоті нитки (для шиття золотом).

165. Яких нових значень набирають прикметники в різних словосполученнях? Додайте ряди.

Білий (сніг, сорочка, вірш, ворона...), близький (село, свято, родич, приятель...), красний (весна, мрія, мова, риба...), кривий (стежка, лінія, дзеркало, слово...), іти (дівчина, хмара, телеграма, дощ...), займати (земля, оборона, черга, кімната...), брати (вода, зобов'язання, льон, акорд...).

166. З поетичного твору випишіть 15–20 прикладів переносного значення слів. Поясніть, на основі яких ознак закріплюється переносне значення.

167. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Випишіть слова, ужиті в прямому й переносному значенні. До слів, ужитих у переносному значенні, доберіть слова з прямим значенням.

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. Ліс ще дрімає... а з синім небом вже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся врешті ліс і собі заграє... Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулося в гущині голосне щebetання й полинуло високо-туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами... У сю величну хвилину тихо розгортаються кущі – і на галявину виходить Хо. Мов туман той, сива борода його м'якими хвилями спада аж до ніг, черкається росяної трави. З-під білих кострубатих брів, з глибоких западин визирають добрі, але лукаві очі. Вийшов Хо на галявину, сперся на сукуватий костур, майнув довгою бородою, і повіяв від неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева, і враз затремтіло молоде листя, зашамотіло, струсило з себе дощ самоцвітів. Жажнулася сарна й зчезла в гущині, лишивши зелені сліди на синій від роси траві. Страх обгорнув зайця, додав ще більшої прудкості його ногам. Сполохались пташки й в одну мить ущушли. Тихо стало у лісі, страх, як тихо. Тільки бородатий дідуган Хо, старечо хихикаючи в бороду, стоїть на галяві... (М. Коцюбинський).

168. Напишіть твір „Слово про рідну мову”, використовуючи такі слова та словосполучення: *найдорожчий скарб, витончена краса, мово рідна, слово рідне, чародійний звук, материнська мова, чарівні мелодії, джерельна вода, ласкавий подих*.

169. Використовуючи метафори, напишіть твір-мініатюру (у поетичній чи прозовій формі) „Весна красна до нас прийшла”.

170. З різних стилів мовлення доберіть тексти (50–100 слів). Поясніть, яку роль виконують метафори в кожному із цих стилів. Зробіть відповідні висновки.

171. Дайте визначення метонімії. Випишіть із творів художньої літератури приклади, які ілюстрували б такі різновиди метонімії: а) уживання імені автора в значенні написаних ними творів; б) заміна дії чи її наслідків назвою знаряддя, яким звичайно діють; в) назва матеріалу в значенні тих речей, які з нього виробляються.

172. Пригадайте, що таке *синекдоха*. Доберіть приклади синекдох: 1) уживання однини в значенні множини; 2) уживання множини в значенні однини; 3) уживання визначеного числа замість невизначеного; 4) уживання родового поняття замість видового або, навпаки, видового поняття замість родового.

173. Виконайте вправи № 79, 96, 97 із збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 31, 36–37.

Практичне заняття № 19

Тема: Омонімія як лексична категорія

Контрольні питання

1. Розмежування омонімії та полісемії.
2. Лексичні та лексико-граматичні омоніми.
3. Омофони, омоформи, омографи.
4. Міжмовні омоніми.
5. Стилістичне використання омонімів.
6. Пароніми.

Додаткова література

1. Георгієва-Кириленко М. В. Деякі спостереження над міжмовною омонімією / М. В. Георгієва-Кириленко // Мовознавство. – 1989. – № 6. – С. 52 – 54.
2. Гринчишин Д. Г. Словник паронімів української мови / Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська. – К. : Наук. думка, 1986. – 222 с.
3. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища шк., 1977. – 114 с.

4. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1997. – 129 с.
5. Муромцев І. В. Про системну організацію лексики сучасної української мови / І. В. Муромцев // Укр. мова і літ. в шк. – 1987. – № 12. – С. 45 – 49.
6. Пентилюк М. І. До питання про пароніми / М. І. Пентилюк // Дослідження словотвору та лексикології. – К., 1985. – С. 108 – 110.

Практичні завдання

174. За глумачним словником або словником омонімів доберіть 6–7 груп омонімів, утворених від одного кореня.

Зразок. 1. *Канатник* „трав’яниста однорічна рослина”;
2. *Канатник* „майстер, що робить канати” тощо.

175. Перепишіть. Підкресліть омоніми. Визначте їх значення.

Перевести матеріал, перевести стрілку, перевести через ріку; виступ на зборах, виступ скелі; замах коси був широким, від замаху до бійки далеко; моторний хлопець, моторний відділ авіамайстерні; ріг вулиці, ріг вола; зварити обід, зварити сталь, чавун; гостра коса, коса дівчини.

176. Накресліть таблицю „Типи омонімів”, заповніть кожну графу чотирма прикладами зі стислим поясненням значення кожного слова в дужках.

177. Подайте пари омонімів у реченнях. Визначте різновиди омонімів.

Ніс, брати, міна, зміна, безкраю, бал, мати, дорога, роман, роман, перо, світи, поза, настав, балка, віз, прозорі, поле, пара, сталі.

178. Перепишіть. Підкресліть у наведених текстах омофони, омографи, омоформи. З’ясуйте різницю між ними.

1. Навесні малий потік

Стрімголов униз потік.

– Ось пройду, – шумить, – між гір я, –

Затоплю усе міжгір’я.

Через поле і долину

До людських осель полину!.. –

- Але тут усе розтало,
І зухвальця враз не стало.
2. Вночі прийшов до мене... слон!
Сказала мати: “Сон це”.
Я повторяв: “Це сон, це сон...”
Який це сон? Це ж сонце! (Б. Стельмах).
3. Дід Мороз дарунки ніс, –
Заморозив собі ніс.
Я побачив в лісі віз,
Захотів, щоб мене віз (А. Граматюк).
4. Рідна мати нас голубить,
Всіх нас пестить, ніжно любить.
Щоб тепло це завжди мати,
Треба матір шанувати (А. Граматюк).
5. Ну й охочий брат мій Ігор
До усяких жвавих ігор.
Де яка у світі гра є,
Залюбки у неї грає (А. Граматюк).

179. Установіть усі можливі значення поданих нижче слів, уживаючи їх у різних реченнях. Поясніть, як практично розрізняють полісемію та омонімію слів.

Голова, доля, коса, міна, корінь, робота, сцена, штучний, віра, віраж, форма, стан.

180. Подумайте, як називаються наведені пари слів з української і російської мови? Використовуючи „Українсько-російський словник”, поясніть їх значення. Наведіть подібні приклади.

Укр. свита – *рос.* свита; чинний – чинный; баня – баня; любий – любой; жалувати – пожаловать, слабий – слабый; вродливий – уродливый, вклонитися – уклониться, дитина – детина, калитка – калитка, лишитися – лишиться, наказати – наказать, питати – пытаться, рожа – рожа, стирати – стирать, орати – орать, мешкати – мешкать, місто – место.

181. Чи можна вважати омонімами (омофонами) слова: *гриб* – *грип*, *везти* – *вести*? Обґрунтуйте свою думку.

182. Складіть із наведеними словами-паронімами речення так, щоб чітко визначилась різниця в значенні слів.

Адресант – адресат, громадський – громадянський, діалектний – діалектичний, матеріальний – матеріалістичний, сервізний – сервісний, факт – фактор, дискваліфікація – декваліфікація.

183. Виконайте вправи № 101, 103 із збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 26–30.

184. Зі „Словника паронімів української мови” (К., 1986) випишіть 10 пар паронімів, укажіть на відмінності між ними в значенні і на можливості помилки у їх використанні.

Практичне заняття № 20 **Тема: Синонімія в українській мові**

Контрольні питання

1. Поняття синонімів
2. Основні типи синонімів.
3. Поняття про синонімічний ряд.
4. Джерела синонімії.
5. Стилiстична роль синонімiв.
6. Евфемiзми як рiзновид синонімiв.
7. Перифрази.

Додаткова література

1. Бублейник Л. В. Міжмовні співвідношення в лексичній синонімії / Л. В. Бублейник // Мовознавство. – 2007. – № 6. – С. 20–26.
2. Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови / П. М. Деркач. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1993. – 209 с.
3. Їжакевич Г. П. Зіставна типологія українських і російських синонімічних рядів / Г. П. Їжакевич // Мовознавство. – 1989. – № 4. – С. 25 – 30.
4. Муравицька М.П. Полісемія і синонімія (психолінгвістичний аспект співвідношення семасіологічних категорій) // Мовознавство. – 1983. – № 1 – С. 29–35.
5. Коломієць М. П. Короткий словник перифраз / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський . – К. : Рад. шк., 1985. – 152 с.

6. Караванський Св. Практичний словник синонімів української мови / Св. Караванський. – К., 1993. – 472 с.

Практичні завдання

185. Перепишіть текст, вибираючи з поданих у дужках синонімів найдоцільніше слово.

Один (невеличкий, маленький, дрібний) хлопчик (грався, бавився, розважався). Мати (каже, говорить, мовить): „Не (горлай, кричи, галасуй), татко (слабий, болящий, недужий, хворий)”. А хлопчик не послухав, (розгнівався, розізлився, розлютувався, розсердився), ще й (зле, погане, лихе), (образливе, зневажливе) слово матері сказав.

(Заплакала, затужила, заридала, заголосила) мати від образи. Хлопчикові стало (ніяково, соромно), він і просить:

– (Мамо, ненько, матір, матусю), забудьте, (пробачте, даруйте, простіть) образливе слово.

– Я прощаю, але (не забуду, пам’ятатиму, згадуватиму), – говорить мати. – Легше ластівку в небі (зловити, спіймати), ніж образу забути (За В. Сухомлинським).

186. Доберіть синоніми до поданих слів, використовуючи „Словник синонімів української мови” (1999). Складіть із синонімами речення, з’ясуйте, чи можлива їх взаємозаміна. Визначте типи синонімів.

1. Сум, чоло, працівник, захворіти, радісний, вогонь, блищати, край, старий, розуміти, білет, торжество, міцний, сміливість, ватажок, скоро, швидко, гігант, яр.

2. Хоробрий, бідний, робота, живопис, турбота, нісенітниця, мудрий, радісний, великий, робити, говорити, бити, гнобити, гарно, радісно, сміливо, в’яло, зухвало.

3. Прогрес, дефект, оратор, фальсифікація, біографія, лексичний, секретний, аграрний, індустріальний, декламувати, асимілювати, стимулювати, фантазувати, експлуатувати.

187. Із поданих слів утворіть можливі за змістом сполучення. Визначте тип синонімів.

Зразок. Чоловік присадкуватий, поїзд швидкий, хід уповільнений

Чоловік, поїзд, хід (уповільнений, швидкий, присадкуватий); дружина, батько, мати, дерево, хлопець, їзда на

мотоциклі (любити, кохати, виховувати, поважати, шанувати); вигляд, настрої, смак, стан, юнак, край, огірок (кислий, квасний, упалий, низький, коренастий, хороший, красивий, чарівний, чудовий); тканина, дівчина, намисто, виріб, керівник, народ, комбайн, вид, скеля (гарний, камінний, холодний, завзятий, непохитний, крихтний, дрібний, незламний, могутній, стокрилий, ширококрилий, непоборний, стомовний).

188. Серед поданих слів знайдіть синоніми й об'єднайте їх у синонімічні ряди (гнізда).

1. Хвацько, важко, недавно, брудно, нітелень, нещодавно, неохайно, скрутно, ні пари з уст, неакуратно, навкруги, по-молодецькому, навколо, трудно, довкола, навмання, тяжко, наосліп, хоч-не-хоч.

2. Невідомий, занедбаний, закурений, рябий, неважливий, закостенілий, правильний, незвичайний, незнайомий, задимлений, перистий, небувалий, незначний, незнаний, запущений, строкатий, вірний, непорушний, занехаяний, задубілий, слухний.

3. Бити, квапитись, гаряче, багато, високоповажний, брутальний, дубасити, сила, високошановний, духопелити, сила-силенна, шановний, лупцювати, яр, безліч, гатити, завзято, яруга, прірва, вельмишановний, провалля, товкти, безодня, нетрі, кволість, обачний, поспішати, запально, тьма, хаша, обережний, зухвалий, хапатись, трущоба, слабосилля обачливий.

189. Запишіть синоніми так, щоб кожний наступний виражав більшу міру якості, сили, дії. Визначте доміную.

Набриднути, остогидіти, остобісіти; наклеп, обмова, наговір; пишатися, чванитися, пиндючитися; плюндрувати, спустошувати, знищувати; гарний, хороший, красивий, чудовий, прекрасний, чарівний; відомий, знаменитий, видатний, славнозвісний; веселий, радісний, щасливий; гігант, велетень, титан, велет, колос; сердитий, злий, гнівний, лютий.

190. Доберіть до поданих російських синонімів українські відповідники і навпаки (при потребі користуйтеся синонімічними словниками).

1. Дивный, чудный, чудесный, волшебный, сказочный, феерический, фантастический; лицемерный, неискренний, фальшивый, двуличный, двуликий, двоедушный; напрасный, тщетный, безуспешный, бесплодный, безрезультатный, бесполезный; разговаривать, говорить, беседовать, толковать, болтать, калякать, балакать, разводиться тары-бары, точить лясы, чесать языком.

2. Агресивний, загарбницький, завойовницький; активний, діяльний, енергійний, ініціативний; торкатися, доторкатися, зачіпати, черкатися, стосуватися; затримати, задержати, забарити, загаяти; різати, краяти, карбувати, батувати, тяти; гудіти, гуготіти, дудніти, стугоніти.

191. Назвіть основні функції евфемізмів. Доповніть таблицю.

№	Функції евфемізмів	Приклади
1.	Магічно-забобонна, зумовлена вірою в мовну магію	„Охоронні” імена Некрас, Ненаш, веселик (замість журавель)

192. З українських газетних видань (укажіть їх назви) законспекуйте статті, у яких вжито перифрази.

193. Виконайте вправи № 105, 107 зі збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 26–30.

194. Напишіть твір на одну з тем: „У слів виростають крила”, „Мовні побратими (синонімія)”, „Імення мого міста (села)”, „Дивне розмаїття”, використовуючи синонімічні ряди слів.

Практичне заняття № 21

Тема: Антонімія в українській мові

Контрольні питання

1. Антоніми. Класифікація антонімів.
2. Загальномовні та контекстуальні антоніми.
3. Антитеза. Оксиморон.
4. Стилістичне використання антонімів.

Додаткова література

1. Бацевич Ф. С. Семантика конверсії / Ф. С. Бацевич // Мовознавство. – 1983. – №1. – С. 38–43.
2. Бобух Н. М. Словник антонімів поетичної мови / Н. М. Бобух. – К. : Вид.-полігр. центр КиМУ, 2004. – 297 с.
3. Ващенко В. С. Фрагменти з українського мовознавства / В. С. Ващенко. – К., 1989. – С. 40–43.
4. Лисиченко Л. А. Антоніми в сучасній українській мові / Л. А. Лисиченко // Укр. мова і літ. в шк. – 1976. – № 1. – С. 26–33.
5. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1997. – С. 100–120.
6. Полюга Л. М. Словник антонімів / Л. М. Полюга. – К. : Довіра, 2004. – 275 с.

Практичні завдання

195. Поясніть види протиставлення в поданих антонімічних парах.

Чорний – білий, хворий – здоровий, холод – тепло, великий – малий, багато – мало, широкий – вузький, ніч – день, правда – кривда, схід – захід, небо – земля, говорити – мовчати, жити – вмирати, спокій – тривога, світати – темніти, передовий – відсталий, воля – рабство, зеленіти – жовкнути, темно – видно, туманно – ясно, молодіти – старіти.

196. До кожного з поданих словосполучень запишіть антонімічні словосполучення, зважаючи на лексичну багатозначність.

Зразок. Свіжий хліб – черствий хліб.

Свіже повітря, свіже печиво, свіжа риба, ясно надворі, ясно говорить, ясно виклав, ясно горить, простий механізм, просте питання, простий лист, холодний клімат, холодна зустріч.

197. Випишіть з поданих прикладів ті, до яких можна дібрати антоніми.

Радість, порядок, перемога, день, плановість, світлий, сильний, далекий, великий, Великі Луки, Біле море, Широка балка, великий Чайковський, велика сім'я, холодна гора, руйнувати, миритися, глибокі почуття, дружба, глибокий ставок, високий стиль, людина високого розуму, здоров'я,

працювати, грітися, гріти руки, пошана, давно, літо, вранці, збитий, багато, коса (людина), коса (гостра), всі, над, лісом, вперед.

198. Перепишіть. Підкресліть антоніми в прислів'ях та приказках. З'ясуйте, якими частинами мови тут виражені антоніми. Чи містять подані фрази контекстуальні антоніми?

1. Краще гірка правда, ніж солодка брехня. 2. Багатому свято, а вбогому діла багато. 3. Добро пушить, а лихо сушить. 4. В добрім житті кучері в'ються, а в поганім – січуться. 5. Правда та кривда – як вогонь та вода. 6. Зроби сьогодні те, що хочеш відкласти на завтра. 7. Мала праця краща за велике безділля. 8. На чорній землі білий хліб родить. 9. Добре говорить, але зле робить. 10. Молоде орля, та вище старого літає. 11. Поганий на вроду, та гарний на вдачу. 12. З великої хмари малий дощ. 13. З малої іскри великий вогонь буває. 14. Добрі люди умирають, і діла їх живуть. 15. Котові жарти, а мишці слізки.

199. Складіть речення з поданими словами-антонімами й поясніть стилістичне значення цих антонімів у контексті.

Сильний – слабкий, великий – малий, день – ніч, війна – мир, любити – ненавидіти, бідність – багатство, радісно – сумно, високий – низький, добрий – злий.

200. Знайдіть зайве слово в кожному рядку (зважаючи на полісемію, омонімію, синонімію, антонімію). Обґрунтуйте вибір.

1. Клич, поле, біг, звір, ліг.
2. Добрий, гарний, малий, злий, великий.
3. Лисичка, колонка, коник, зайчик, синичка.
4. Бал, байка, клуб, скеля, порох.
5. Хуга, завірюха, заметіль, ураган, хуртовина.

201. Перепишіть. Підкресліть у реченнях епітети-оксиморони, поясніть їх стилістичні функції.

1. Звідтіть ми пішли, звідтіть, Де тісно – самому, а двом – просторо, Навшпиньках за нами, навшпиньках Йшло на озирці щасливе горе (І. Драч). 2. Вологи, вологи, – в огні Шепочуть прив'ялі діброви, – І котиться грім в далині. Такий довгождано-раптовий (М. Рильський). 3. Єпископ: “Тягар мій легкий. Ярмо

солодке” (Л. Українка). 4. Нічого не робити – найтяжчий труд (З журналу). 5. За вашим шепотом нашого крику не чути (З журналу). 6. І вільні, бач, і кріпаки (П. Мирний). 7. Буває гірка воля й солодка неволя (І. Дмитерко). 8. Він довго ще у смерть свою не вірив (Б. Олійник).

202. Запишіть назви художніх і публіцистичних творів, кінофільмів, що побудовані на антонімії та у яких влучно використано оксиморон.

203. Запишіть текст, добираючи до підкреслених слів антоніми. Що змінилося в тексті?

Десь далеко, за темною смугою, обізвався грім. Легко й радісно зітхнули в густому парку столітні дуби. Тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хатці. Потемніло (С. Васильченко).

204. Доберіть речення з п'ятьма парами антонімів з творів класиків української літератури (на вибір). Укажіть, які з антонімів є загальномовними, а які – контекстуальними.

205. Виконайте вправи № 112, 118 із збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 26–30.

206. Напишіть невеличке оповідання на одну із запропонованих тем, використовуючи різні типи антонімів: „День і ніч”, „Минуле і майбутнє”, „Тьма і світло”, „Ненависть і любов”.

Практичне заняття № 22

Тема: Формування української лексики

Контрольні питання

1. Праслов'янська лексика.
2. Власне українська лексика.
3. Старослов'янізми у складі лексики української мови.

Додаткова література

1. Вихованець І. Р. Таїна слова / І. Р. Вихованець. – К. : Рад. шк., 1990. – С. 41–54.
2. З історії української лексикології / за ред. Д. Г. Гринчишина та ін. – К., 1980. – 263 с.

3. Карпов В. К. Проблеми вивчення історії словникового складу мови / В. К. Карпов // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К., 1993. – С. 5–14.

Практичні завдання

207. Дослідіть та складіть розповідь про три власне українських слова. Використайте етимологічний, тлумачні словники, енциклопедичні видання.

208. Зважаючи на фонетичні і граматичні ознаки, доведіть, що наведені слова належать до власне української лексики:

Промовець, вариво, посадити, прірва, довжелезний, вітерець, передмова, хвилина, візник, знищення, віл, водій, рівнесенький, скрипаль, красень, шостий, кінь, викладач, хлопчисько, сузір'я, передбачити, подвір'я, плаксі́й, прізвище.

209. З тексту випишіть власне українські слова, визначте їх семантику й специфічні ознаки.

В оселі затишно й урочисто. Над вікнами палахкотять ремісничі мамині рушники. На покуті поважно гостює в кубельці з пахучого сіна горщик із кутею, котрого я щойно прилаштував. Поруч з ним розсусідився Дідух. Тугий сніпок, обрамлений кольоровими стрічками, нагадує мені гарячий серпень. Починаючи зажинки, мама зготували першого снопа і однесли його до комори. „З цього зажину, – сказали опісля, – ми зробимо Дідуха”. – „А що воно таке – Дідух?” – поцікавився я. Ненька, вискіпавши хвилину на перепочинок, розповіла, що віддавна наші пращури готували на різдвяні та новорічні свята обрядову прикрасу – сніпок із житнього або пшеничного колосся. Називали його Дідухом (В. Скуратівський).

210. З поданих текстів випишіть слова, що вживаються лише в українській мові. Поділіть їх на групи за значенням (слова, що означають природу, місцевість, людські почуття, суспільні явища, стосунки між людьми, родинні зв'язки тощо).

1. Мешканці малих і великих поселень на українській землі були насамперед хліборобами – людьми, що „робили” хліб і на золотавій ниві, і на млинному майданчику, і біля печі. Хліб у кожній родині – найперший годувальник, дарунок Божий, батько, всьому голова і розпорядник. Де хліб і вода, там вже

нема голоду, коли є хліба край, то і під вербою рай, і стіл – престіл. А як хліба ні куска, то й в палаці тоска, і любов тане, і бесіда суха, і рибка бридка. Без перебільшення можна сказати: без хліба немає життя. Недарма у слів „жито” і „життя” – один корінь („Енциклопедія українознавства”).

2. Зерна в житницях не вистачало, щоб сільська людина могла з гордістю сказати про себе: „Я господар!” Хлібороб був водночас і скотарем. Для дружної сім’ї худоба – то і ситна їжа, і спільна радість, однак і великий клопіт. У дорозі, у гостині пам’ятай про худобину – саме через корів і овечок не міг скотар навіть на день залишити своє господарство без догляду. Тому водночас із твердим переконанням, що, скажімо, корова в дворі – харчі на столі, побутувала і стурбованість важкою скотарською долею: хто не має худоби, не знає хвороби; як товста шия у бика, так тоненька у мужика („Енциклопедія українознавства”).

3. „Як у голову зайде, то і за піччю знайде. Мабуть, справді наша доля така”, – зітхають батьки, дізнавшись, що у юній тендітній душі їхнього чада раптом угніздилося сильне, палке почуття. І вони праві. Це – доля. І не лише їхньої сім’ї. У кожній господі, у кожному садочку, у кожній клуні ця доля господарює, як їй заманеться. У всьому світі, по всіх усядах з глибокої прадавнини відбувається одне й те ж саме: рано чи пізно між молодими людьми проскакує іскра кохання, запалюючи в юних душах вогонь чарівного ярого (*ярувати* – „бути у любовному збудженні”) почуття. „Кохання не запобіжиш зарання, воно не пожежа, займеться – не потушиш”, – зауважують з цього приводу люди. Не запобіжиш любові і не заллеш водою її вогонь, але розібратися, що то за чудасія така, кортить і гречкосієві, і вченій людині („Енциклопедія українознавства”).

211. Перепишіть. Підкресліть старослов’янізми. Укажіть на фонетичні, морфологічні й лексичні ознаки старослов’янізмів.

Щедра нагорода, сучасна людина, людська приязнь, заслужений учитель, невмируща слава, благородна людина, знайомий край, насущний хліб, єдність народів, народна істина, ваші уста, золоті ворота, священне братство, премудрий Господь, я утверждаюсь.

212. Допишіть до поданих слів старослов'янськи, складіть з ними речення.

Володар, володарка, сторож, сторожа, ворота, город, ворог, голос, голова, порох, золото.

213. З творів Т. Шевченка випишіть старослов'янськи. Доберіть українські відповідники. Поясніть стилістичне використання старослов'янських слів.

214. „Прочитав словник Б.Грінченка і ледве не танцював на radoшax – так багато відкрив мені цей блискучий твір” (Г.Тютюнник). Попрацюйте із „Словарем української мови” Б.Грінченка. Чому Григорій Тютюнник (і не тільки він) був високої думки про цю лексикографічну працю?

Практичне заняття № 23

Тема: Іншомовні слова в українській мові

Контрольні питання

1. Запозичення з неслов'янських мов.
2. Ознаки запозичених слів.
3. Джерела та способи засвоєння слів іншомовного походження. Лексичні кальки.
4. Інтернаціоналізми в складі української лексики.
5. Українські слова в інших мовах.

Додаткова література

1. Коваль А. П. Слово про слово / А. П. Коваль. – К. : Рад. шк., 1986. – 385 с.
2. Сучасний словник іншомовних слів. / укл. : О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
3. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в II пол. XIX ст. – на поч. XX ст. / О. Г. Муромцева. – К. : Вища шк., 1985. – 152 с.

Практичні завдання

215. Випишіть із словника іншомовних слів: а) п'ять лексем італійського походження, пов'язаних з різними видами мистецтва, б) п'ять англіцизмів, пов'язаних з комп'ютером і комп'ютерними технологіями; в) п'ять лінгвістичних термінів латинського або

грецького походження. Поясніть лексичне значення виписаних слів і з п'ятьма з них на вибір складіть речення.

216. Складіть речення, замінюючи подані слова іншомовного походження на власне українські. З'ясуйте походження іншомовних слів.

Анонс, ампула, бізнес, інгаляція, календар, конгрес, одіозний, фестиваль, фольклор.

217. Попрацюйте із словником іншомовних слів. Поясніть значення поданих термінів. Як часто ви використовуєте їх у навчанні, у повсякденному житті? З чим пов'язана частотність уживання іншомовних слів?

Лексикографія, адинамія, артефакт, біохімія, валюта, гротеск, есе, кліше, парадигма, параграф.

218. Доберіть слова, утворені за допомогою поданих старогрецьких і латинських словотворчих елементів. З'ясуйте значення лексичних новотворів.

Авто (сам), агро (поле), аеро (повітря), анти (проти), архео (давній), архі (початок, зверх), ауди (слухати), біо (життя), гео (земля), гум (людяний), дем (народ), лабор (труд), мікро (малий), пери (коло, біля, навколо, чого), полі (багато), псевд (неправда, брехня), сан (лікувати, зціляти), теле (далеко), філ (друг, люблячий), фот (світло).

219. Поясніть значення й установіть джерело інтернаціоналізму. Перепишучи, доберіть, де це можливо, українські відповідники.

Диспут, радіо, телевізор, аспект, інженер, трактат, супутник, концерт, архітектура, індустріалізація, соло, соната, брутто, студент, університет, фізика, біологія, лінгвістика, щогла, футбол, шеренга, стадіон.

220. Знайдіть „зайве” слово, обґрунтуйте вибір. Поясніть значення кожного слова.

1. Банджо, гобой, алгоритм, зурна, тамтам.
2. Плеоназм, літога, редуплікація, проклітика, пенні.
3. Альбатрос, анчоус, гризлі, ківі.
4. Адоніс, секвоя, секстет, батат, манго.

5. Манто, регата, пончо, тога, туніка.

221. До поданих лінгвістичних тлумачень доберіть іншомовні відповідники. Складіть з ними речення. З'ясуйте, з якої мови запозичене слово.

Взаємне пристосування звуків один до одного в потоці мовлення; зона поширення мов, діалектів; випущення внаслідок дисиміляції одного чи двох однакових сусідніх складів; стилістичне применшення якої-небудь ознаки предмета; набуття звуком додаткової носової артикуляції; нові слова, створені для позначення нового предмета чи поняття; система загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови; кожне окреме висловлювання осіб, які ведуть діалог між собою; той, хто сприймає мовну інформацію; наука про знакові системи; милозвучність; з'єднувальна коротка горизонтальна риска між частинами складного слова; власна назва водного об'єкта.

222. З „Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів” (К., 2001) випишіть мовознавчі терміни й поділіть їх на: 1) власне українські, 2) іншомовні. З'ясуйте, до яких іншомовних термінів можна дібрати українські синоніми.

223. З твору В. Сухомлинського „Серце віддаю дітям” випишіть текст на 100–150 слів і визначте в ньому частотність уживання слів: 1) праслов'янських, 2) власне українських, 3) старослов'янських, 4) іншомовних. Під час роботи використовуйте „Сучасний словник іншомовних слів” (К., 2006). Укажіть, з яких мов походять слова, звернувши увагу на їх специфічні фонетико-морфологічні ознаки.

224. Доберіть відповідники до латинських сталих виразів, які часто використовуються в ЗМІ.

Ave Cezar morituri de salutant, tabula rasa, terra incognita, momento mori, persona (non) grata, in optima forma, pro et contra, status quo, casus belli, post factum, consensus omnium, lapsus calami, lapsus linguae.

Практичне заняття №24
Тема: Лексика сучасної української мови
з погляду вживання

Контрольні питання

1. Активна і пасивна лексика сучасної української літературної мови.
2. Архаїзми та історизми, причини їх появи, функціонування та стилістична роль.
3. Неологізми, їх функції.
4. Діалектизми, сфера їх уживання та стилістична функція.

Додаткова література

1. Вашенко В. С. Фрагменти з українського мовознавства / В. С. Вашенко. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 17–20.
2. Стратулат Н. В. Семантична неологізація як спосіб збагачення словникового складу української мови / Н. В. Стратулат // Мовознавство. – 2007. – №3. – С. 69 – 77.
3. Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів / Є. Д. Чак. – К. : Рад. шк., 1984. – 185 с.
4. Чак Є. Д. Барви нашого слова / Є. Д. Чак. – К. : Рад. шк., 1989. – 176 с.

Практичні завдання

225. Випишіть з поданих речень застарілі слова, поділіть їх на типи (архаїзми та історизми). Поясніть, якими способами вони утворені.

1. Шинкар з шинкаркою довго вдавали, що вони навіть пана Лаща не знають, аж доки не тріснула під руками Кривоноса дошка на столі. 2. Верига, в святковому жупані червоного сукна, біля каганця читав святе письмо, переписане од руки. 3. Посередині висіла фузія, а по обидва боки мушкети, польські парабелі, і криві турецькі, і черкеські шаблі з срібним окладом і насічкою, черкеські кинджали в срібних піхвах, сагайдак з стрілами, важкі самопали і пістолі з арабськими візерунками на воронованій сталі (П. Панч). 4. Аж ось тільки що дочиталися до „воутрие ізбивах”, аж шась у двері: свашки, світилки, бояри, дружки, піддружки, староста. 5. Пан Пістряк суть писар: 20 год учився у дяка у школі: у год вчистив граматику, два года вчив часословець. 6. А за тим-то поїздом увійшов і молодий. 7. Та се, добродію, лепорт об сотеннім народочисленні її (Г. Квітка-

Оснoв'яненкo). 8. Львівське братство одне на всю Галичину повстало проти ганебного життя попівства (З. Тулуб). 9. Гаразд! На славу Свічки! Хай живе одважний наш зброяр і майстер Свічка! Цехмейстром його! Цехмейстром! Та цехмейстром! Війтом! (І. Кочерга.). 10. Багато спудеїв духовних семінарій пітaми були, народ оспівували по-своєму (М.Рильський).

226. До кожного з даних слів доберіть синонім-архаїзм з довідки. Складіть із застарілою лексикою речення.

Говорити, поет, битва, життя, перемога, рибалка, майбутній, губи, іду, військо.

Довідка. Ректи, піт, брань, живіт, вікторія, рибар, грядущий, уста, гряду, рать.

227. Перепишіть. Підкресліть у складі фразеологізму архаїзми. Доберіть сучасні відповідники. Поясніть значення сталого виразу.

Бити чолом, один як перст, ні пари з уст, розбити в пух і прах, покласти живіт за когось, ставати на прю, бути притчею во язицех, давати субітки, шарварок зчиняти, увірвався ретязь.

228. Складіть невеликий словничок застарілої лексики на матеріалі будь-якого історичного роману (на вибір).

229. Запишіть 10–15 слів, які, на вашу думку, є неологізмами. Поясніть їхнє значення.

230. З поданих речень випишіть стилістичні неологізми, з'ясуйте особливості їх творення. Яку функцію вони виконують в тексті?

1. Зорі небо ожемчужать, зорі думоньки закружать в недосяжній висоті (Г. Чупринка). 2. Така пізньоосіння незатишність, аж на душі зимно (В. Дрозд). 3. Під вітром хилиться верба, дзвенить ясна безмеж (В. Лучук). 4. Тоді було підосінньо. На вигоні вистукував перепел, а серця не чути було (М.Хвильовий). 5. Настане день, настане час – і розіллється знов медами... земля, окрилив Тарас громовозвукими словами (М. Рильський). 6. Біжить маленький хлопчик-босоніжко (І. Драч). 7. Поїзд наближався до Вапнярки, коли на пероні з'явився цей елегант у чорних окулярах (С. Чорнобривець).

231. Із матеріалів фольклорно-діалектологічних експедицій „Старобільщина” (Луганськ, 2000), „Північно-Східна Слобожанщина” (Львів, 2002) та ін. випишіть діалектні слова на позначення назв одягу, побуту, страв, ігор та розваг, свят. Знайдіть до них літературні відповідники (якщо це можливо).

232. Випишіть уривки з художніх творів українських письменників, що ілюстрували б діалектний матеріал з різних регіонів України (наприклад, твори М. Черемшини, М. Коцюбинського та ін.).

233. Запишіть подані слова, згрупувавши в такому порядку: а) назви посуду; б) найменування диких тварин; в) назви одягу; г) назви спорідненості та свояцтва. Доберіть до діалектних слів літературні відповідники.

Вуйко, вивірка, тарілка, ведмідь, сіряк, корець, запиначка, куфайка, неньо, горнець, малахай, фасоля, хустка, шляпа, капелюх, баняк, сукня, борсюк, квасоля, медведь, тепляк, видря, отець, дедьо, крисаня, бербениця, батько, сорочка, сірома, братік, бабця, кацавейка, горщик, капчурі, лельо, тітка, ненашко.

234. Випишіть з тексту „Слобожанщина. Кінець XIX – початок XX ст. Весільне вбрання молодих колишнього Старобільського повіту Харківської губернії, тепер Старобільського району Луганської області” діалектні слова. Знайдіть літературні відповідники. Як у вашій місцевості називають одяг молодих?

Основу весільного вбрання молодої на слобідських землях України становила весільна сорочка, оздоблена по нижньому краю плетеним мереживом. Поверх сорочки вдягали рясну спідницю з шерстяного, ситцевого або шовкового купованого краму. Спідницю спереду покривали кольоровим фартухом, по низу обшивали бахромою, а в нижній частині декорували нашивками з різноколірного мережива та зубчастими стрічками переважно темних кольорів. Типовим верхнім святковим одягом молодої в цих районах був шитий з тонкої шерсті, сукна або оксамиту керсет з рукавами, т. зв. „юпка”, „куцина”. Найвродливіші куцини оздоблювали різноколірними гарусними шнурками, кантами, стрічками, сітками з мережива, позументом та блискучими металевими гудзиками. Голову молодої пов’язували шовковою, переважно

білою, хусткою, зверху наклали весільний із штучних квітів вінок, а з лівого боку у вінок вставляли павине перо. Молоду обов'язково замість пояса оперізували весільним рушником. На ноги взували кольорові сап'янові чоботи. Шію прикрашали низками намиста, бурштину, коралів.

На молодого поперх весільної, вишитої молодою, сорочки одягали безрукавку. Штани шили з фабричної, т. зв. „черкесинової” або „шведської” тканини. На бриль сестра молодій пришивала круглої форми квітку. На плечі накидали святкову полегшеного типу свиту, т. зв. „чумарку”, „чинарку” з купованих бавовняних тканин, а в заможніших – з тонкого фабричного сукна. Передні поли та комір чумарки прикрашали блискучими металевими гудзиками та вишивали різноколірним шовком.

235. Виконайте вправу № 138 із збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 26–30.

Практичне заняття № 25

Тема: Лексика української літературної мови з експресивно-стилістичного погляду

Контрольні питання

1. Склад української лексики із стилістичного погляду.
2. Експресивно-емоційна лексика.
3. Жаргонізми, арготизми.

Додаткова література

1. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2003. – 334 с.
2. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1993. – 336 с.
3. Сучасна українська літературна мова / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко / за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – 400 с.

Практичні завдання

236. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Випишіть з тексту нейтральні й специфічно-побутові лексику. З'ясуйте, чи є у тексті слова, які тепер вважаються застарілими.

Давайте ж простежимо шлях хліба від ниви до столу. „Радуйся врожаю не в полі, а в стодолі”, – говорили мудрі люди. Господарі були спокійні за врожай лише тоді, коли він потрапляв у сховища – стодоли і клуні. Там зерно, яке обмолотили на току, зберігалося у виплетених з лози і обмазаних глиною кошелях, дерев’яних кадовбах і дуплянках, солом’яниках. З житниць зерно везли до млина. Наші далекі предки розтирали зерно на борошно за допомогою ручних жорен, основою яких були два камені. Пізніше для того, щоб обертати їх, стали застосовувати силу води і вітру.

Перші вітрові млини на українській землі з’явилися на початку XVIII століття. Особливо багато вітряків було в степу, де вільно гуляли вітри. Німецькі колоністи, які займалися вирощуванням хліба, будували тут міцні кам’яні башти. Мешканці ж лісових районів споруджували вітряки, викладаючи високі зруби з нахилом стін усередину. Біля млинів було завжди багато людей і пилу – де борошно, там і порошок. Мірошникам роботи вистачало: борошна чекали в кожній оселі - не замісиш густо, як у коморі пусто („Енциклопедія українознавства”).

237. На основі поданих слів поясніть склад української лексики зі стилістичного погляду.

Земля, вода, робити, сіяти, пальто, сорочка, барикада, пропаганда, демократ, партія, космічна біологія, математична лінгвістика, морфологія, відмінок, роман, композиція, ескалатор, бункер, ракета, майор, тепловоз, вагони, машиніст, сівба, жнива, свято, сталевар, мартен, прокат, рапорт, акт, протокол, посвідчення, збори ухвалили, за звітний період, любий, прекрасний, лють, гнів, сизокрилий.

238. Визначте особливості лексики офіційно-ділового стилю. Оформіть такі документи: 1) заяву на ім’я керівника вашого навчального закладу, 2) доповідну записку, 3) протокол зборів вашої групи (курсу), 4) розписку, 5) звіт про наукову та навчальну роботу.

239. З’ясуйте, до якої наукової галузі належить текст. Перепишіть його, підкреслюючи науково-термінологічну лексику. Наведіть приклади лексики, яка обслуговує інші галузі науки: фізику, хімію, математику, літературознавство тощо.

Одним із яскравих складників культури народу є його мова. Занурюючись своїм корінням у міфологічний світ давнього народного світосприймання, вона зберегла для нас багато воістину неперевершених зразків етносимволіки слова й виразу. Анімістична віра предків сповідувала культ одухотвореної природи, що й став основою первісного релігійного світогляду. Він включав три елементи: анімітизм – оживлення, анімізм – одухотворення та антропоморфізм – олюдинення. Для давньої людини все довкола жило, як і сама вона, все народжувалося й помирало. Ознаки цього світогляду пережили тисячоліття. Бачимо їх і сьогодні в народних піснях, казках, загадках, пареміях, поезії в цілому, а головне – спостерігаємо в нашій мові. Давні народні вірування сприймаємо не лише як вірування в давніх богів, а значно ширше – як природну господарську й духовну релігію, яка не зникла й з приходом християнства. Залишаючись двоєвірем, народ розвиває свої давні світосприймання в міру розвитку власної культури, еволюції суспільних та господарських форм життя. При цьому залишається непорушною головна основа давньої віри – природопоклонство. Все, від чого залежала людина в своєму щоденному житті, продовжувало залишатися об'єктом якщо не поклоніння, то пошанування – небесні світила, земля, природні стихії, а також основні світи – рослинний, тваринний, мінеральний. Сама ж вона, як і раніше, продовжує бути центральною фігурою цього макросвіту, принаймні вважає себе такою (В.Жайворонок).

240. Поясніть стилістичні функції емоційно забарвлених слів, утворених за допомогою суфіксів здрібнілості, пестливості, згрубілості.

1. Може, вийшла русалонька Матері шукати. А може, жде козаченька, Щоб залоскотати (Т. Шевченко). 2. Мов ласочка з кубелечка, На світ виглядала з того Києва (Т. Шевченко). 3. Та що ж то за дівка була: висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровеньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбичком, а губоньки, як цвіточки розквітають і між ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані (Г. Квітка-Основ'яненко). 4. Місяць

янесенький, промінь тихесенький Кинув на нас. Спи ж ти, малесенький, пізній бо час (Леся Українка). 5. Сором, матусю, за сина узяв: – А ти ж ледащо уперте (С. Олійник). 6. Бандюга! Просто на. людей пре, – лайнулася Вустя вслід приказчикові: (О. Гончар). 7. Беріть його! В'яжіть харцизяку! (Г. Квітка-Основ'яненко). 8. Голосочок був у Мотрі такий, якого не тільки діти лякалися, а й самому іноді моторошно (О.Копиленко). 9. Ластовенятко моє! Сирітко моя! Не дожила до свого сонця баба Степанида. Одна ти на всьому світі, перепілонька моя (О.Копиленко).

241. У яких синонімічних рядах слова відрізняються: 1) значенням; 2) стилістичним та емоційно-експресивним забарвленням. Назвіть стрижневе слово.

Мир, покій, тиша, згода, спокій; серйозний, поважний, солідний; дід, старик, дідусь, дідуньо, стариган, дідуган; безмежний, безкрай, незорий, неосяжний; упасти, повалитися, простягатися, бахнутися; вдарити, гупнути, гримнути, брязнути.

242. Укладіть тлумачний словничок учителя (журналіста, редактора, діловода). Коли вживаються такі слова? Яку функцію вони виконують?

243. Підготуйте повідомлення на тему: „Вживання жаргонізмів та арготизмів в українській мові”, „Арго в молодіжному середовищі”, „Жаргонізми в літературі”.

244. Зіставте словникові статті „Словаря української мови” Б. Грінченка та „Великого тлумачного словника сучасної української мови”. З'ясуйте, які слова розширили чи звузили своє значення, які зникли зовсім чи набули термінологічного або суспільно-політичного значення.

245. У текстах виділіть виробничо-професійну та наукову лексику. Укажіть, до якої галузі виробництва й науки вона належить.

В Україні вперше в світовій практиці запроваджено метод використання природного газу в доменних печах. На сучасному етапі виділилася нова підгалузь чорної металургії – порошкова металурія, або металокераміка, яка дозволяє

отримувати такі поєднання металів, які звичайним шляхом отримати неможливо (3 книги).

Озима пшениця є основною продовольчою зерновою культурою, на яку припадає майже четверта частина всіх посівів України й близько 40 відсотків посівів озимої пшениці в країнах СНД. Озима пшениця становить більше половини валового збору зерна (3 книги).

У всьому світі нині відомі досягнення українських медиків-науковців.

У молекулярній біології виявлено властивості клітин змінювати швидкість синтезу окремих РНК, що може у подальшому застосовуватися в біотехнології, діагностиці та лікуванні генетичних захворювань (3 книги).

246. Напишіть звіт про перебування в цехах металургійного комбінату, кондитерської фабрики, на полях агропромислового комплексу тощо. До звіту додайте інтерв'ю з директорами цих підприємств. Яку лексику ви використали при виконанні цього завдання?

МОДУЛЬ № 4 ЛЕКСИКОГРАФІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. ФРАЗЕОГРАФІЯ

Практичне заняття № 26 Тема: Українська лексикографія

Контрольні питання

1. Лексикографія як розділ мовознавства.
2. Історія української лексикографії.
3. Типи словників.
4. Основні лексикографічні праці.
5. Нові лексикографічні роботи.

Додаткова література

1. Галас Я. В. З історії української лексикографії на Закарпатті (XIX–XX ст. до 1945 р.) / Я. В. Галас // Мовознавство. – 1998. – № 6. – С. 37–43.

2. Кононенко В. І. Функціонально-комунікативні аспекти академічного тлумачного словника української мови / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 2007. – № 6. – С. 3–11.
3. Лесюк М. П. Розмовно-маргінальна лексика української мови та її лексикографічне опрацювання / М. П. Лесюк // Мовознавство. – 2007. – № 6. – С. 12–19.
4. Родніна Л. Корифеї повоєнної української лексикографії (40–50 рр. XX ст.) / Л. Родніна // Укр. мова. – 2001. – № 1. – С. 91–95.
5. Русанівський В. М. Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії / В. М. Русанівський, В. А. Широков // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 7–48.
6. Тараненко О.О. Про сучасну критику української лексикографії та про самих критиків (лист до редакції) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2005. – № 2. – С. 94–96.

Практичні завдання

247. Познайомтесь з планом розробки лексикографічних праць за 1999 р. Які словники надруковано згідно з планом, а які – ні? Що б ви додали у цей план?

План-графік

реалізації завдань, визначених Указом Президента

України №967 від 7 серпня 1999 р.

„Про розвиток національної словникової бази”

Координатор: Український мовно-інформаційний фонд
НАН України.

Орфографічний словник української мови (3-є видання).
2000.

Словник синонімів української мови у 2-х т. 1997 – 2000.

Фразеологічний словник української мови. 1998 – 2000.

Етимологічний словник української мови (4-й т.). 1994 –

2001.

Укладання фундаментальної багатотомної академічної лексикографічної системи „Словник української мови” (орієнтовно 20 томів). 2001 – 2003.

Створення лексикографічної українсько-іншомовної бази даних з мов: англійська, російська, французька, німецька, іспанська, турецька. 2002 – 2004.

Випуск фундаментальної багатотомної академічної лексикографічної системи „Словник української мови” в онлайн-варіанті на Інтернет. 2004.

Українсько-іспанський словник. 2000 – 2005.

Оптичний CD-ROM диск: Фундаментальна академічна лексикографічна система „Словник української мови” (версія 1.03) 2006.

Оптичний CD-ROM диск „Словники України” у складі: орфографія, орфоепія, фразеологія, синонімія, антонімія, еквіваленти слів, омоніми, словотвір (версія 2.02). 2007.

Система автоматичного редагування (версія 1.02). 2007.

248. Прочитайте текст. Розкрийте семантику підкреслених слів (при потребі скористайтеся тлумачним словником). З’ясуйте, у якому значенні використано полісемантичні мовні одиниці (номінативному, номінативно-вивідному, переносному).

Якщо у шиби віти б’ють,
Тремтять тополі сині,
То це, щоб я тебе забудь
Не зміг повік однині.

Якщо в озерну глиб зірки
Пірнають світляками,
То це, щоб серця біль терпкий
Я висвітлив думками.

Якщо крізь хмари навесні
Сяйливий серп всміхнеться,
То це, щоб ти жила в мені,

Допоки серце б’ється (М. Емінеску, пер. з рум.
Т. Севернюк).

249. Знайдіть у тлумачних словниках статті про лексеми *знати*, *йти*, *робити*. Випишіть невідомі вам раніше значення або експресивні відтінки цих слів.

250. Користуючись тлумачним словником, з’ясуйте, яке з українських слів має найбільшу кількість лексичних значень.

251. Випишіть словникові статті з реєстровими словами *метод*, *гіпотеза*, *потяг* зі словників різних типів (за вибором). Проаналізуйте зміст і структуру цих статей.

252. Прочитайте словникові статті з реєстровим словом журналіст. Подумайте, з якого типу словника вони виписані.

1. **Журналіст** [фр. journal – газета: papier journal, букв. щоденний папір (листок): jour – день] – професійний літературний працівник газет, журналів, радіо та інших засобів масової інформації.

2. **Журнал + іст** ← журна́л (л – л').

3. **Журналіст** журналіст.

4. **Журналіст**, а, ч. Професійний літературний працівник газет, журналів, радіо та інших органів інформації і пропаганди; газетяр, новинар, писака, репортер, кореспондент.

5. **Журналіст**, -а.

253. Випишіть 10 груп паронімів зі словника Д. Гринчишина та О. Сербенської (Словник паронімів української мови. – К.: Рад. шк., 1986. – 221 с.). Складіть з ними речення.

254. З'ясуйте значення слова *мова* за тлумачним та енциклопедичним словником. Порівняйте пояснення та зробіть відповідні висновки.

255. Порівняйте словникові статті в діалектних словниках. Структура якого словника вам здається більш оптимальною? У чому унікальність кожної з вибраних лексикографічних праць?

256. Зіставте тлумачення лексеми *словник* у Великому тлумачному словнику сучасної української мови (уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.) і Короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів (за ред. С.Я. Єрмоленко. – К.: Либідь. – 2001. – 224 с.). Матеріали якого словника повніше розкривають значення лексеми?

257. Охарактеризуйте словники, якими ви найчастіше користуєтесь, застосовуючи алгоритм: 1) вихідні дані; 2) структурно-інформативний тип; 3) структура словникової статті.

258. Випишіть зі Словаря української мови Б. Грінченка, Словника української мови та Великого тлумачного словника сучасної української мови словникові статті зі словами *отава*, *прийдешній*, *марити*, *іти*, *скроня*, *питомий*, *чемний*, *цукерня*. У чому полягає різниця?

259. За допомогою Словника іншомовних слів з'ясуйте й запишіть походження та значення запропонованих лексем. Поставте в словах наголос.

Авуари, агамія, декалог, еос, інсургент, каудильйо, кафетерій, каюк, локаята, мальпост, мандола, ноу-хау, панацея, трюмо, фол.

260. Користуючись Словником омонімів української мови, визначте й запишіть різницю в семантиці наведених мовних одиниць.

Мул, лисички, кран, обпилювати, загин, топити, лава, стан, туш, клуб, штучний, біда, бродити, вид, бал, газ, один.

261. Охарактеризуйте особливості словникових статей зі Словника антонімів української мови та Словника синонімів української мови. До якого з цих словників ви звертаєтесь частіше? Чим це зумовлено?

262. Запишіть власні реакції на стимул *дуб*. Перевірте їх за Словником асоціативних означень іменників в українській мові Н. Бутенко (Л.: Вища шк., 1989). Відновіть культурно-значущу інформацію стимулу.

263. Користуючись Коротким словником жаргонної лексики української мови Л. Ставицької (К.: Критика, 2003), випишіть десять невідомих вам слів. Поясніть їхнє значення.

264. Існує думка, ніби в українській мові є тільки три слова, що закінчуються на *-со*: *м'ясо*, *просо* і *колесо*. Який словник допоможе швидко перевірити це твердження?

265. Складіть бібліографію 30 основних українських лексикографічних праць.

266. Виконайте вправи № 164, 165 зі збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 62.

Практичне заняття № 27
Тема: Фразеологізм як стала одиниця

Контрольні питання

1. Поняття про фразеологію як розділ мовознавства. Типи фразеологізмів.
2. Лексико-граматичні зміни фразеологічних одиниць.
3. Джерела формування фразеологізмів в українській мові.
4. Стилiстичне використання фразеологічних одиниць в українській мові.
5. Діалектні фразеологізми.

Додаткова література

1. Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001.
2. Матвіяс І. Г. Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 23–27.
3. Рогач О. Відіменні фразеологізми / О. Рогач // Дивослово. – 1997. – № 4. – С. 15–18.
4. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.
5. Ужченко В. Д. Вивчення фразеологізмів в середній школі / В. Д. Ужченко. – К. : Вища шк., 1990.
6. Ужченко В. Д. Внутрішня форма фразеологізму у зв'язку з внутрішньою формою слова / В. Д. Ужченко // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 23–30.
7. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998.

Практичні завдання

267. Запишіть фразеологізми, додаючи необхідні компоненти. З'ясуйте їх значення.

Крокодиліві ..., осине ..., як корова язиком ..., личить як корові ..., комар носа ..., заяча ..., ганятися за двома ..., як з гусака ..., рахувати ..., коротше горобиного ..., хоч вовком ..., брати бика ..., казка про білого ..., вертітися як ..., гнути в баранячий ..., як баран ..., вовчий ..., ревіти

268. М. Сумцов якось сказав: „У деяких прислів'ях без імені або із самими звичайними іменами можуть приховуватись значні історичні спогади”. Як ви розумієте це висловлювання?

269. Поясніть походження фразеологічних зворотів: козел відпущення, вивести на чисту воду, бабине літо, Ахіллесова п'ята, лебедина пісня, після дощукі в четвер, Гордіїв вузол, усе своє ношу з собою, Сізіфова праця.

Зразок: Як з гусака вода. Фразеологізм *як з гусака вода* є частиною давнього заклинання, що вимовляли знахарки над хворим або турботливими батьками, купаючи своїх дітей: *З гусака вода, а з нашого хлопчика (дівчинки) – худорба (хвороба)*. Люди простодушно вірили, що при цьому хвороба зійде так само безвісти, як з гусака вода. Відомо, що в гусаків, як, втім, і в інших водоплавних птахів, пір'я покриті жирним змащенням. Тому вода й не змочує їхні пір'я, скачуючись краплями, чого не скажеш про курку.

270. Прочитайте текст, знайдіть фразеологічні одиниці. Випишіть їх, поясніть значення та встановіть синтаксичну роль у реченні.

Жили два брати, за професією вони були будівельники. Один брат був дуже талановитим, трудився в поті чола, міг гори зрушити, тобто був майстром на всі руки. А інший брат візьметься за справу, намагається не впасти в бруд обличчям, але не виходить у нього так добре, як у старшого. Він дуже намагається, зі шкіри геть лізе, у результаті – мавпячий труд. Махне він рукою й піде, куди очі дивляться. А перший брат береться до роботи з почуттям, з розумом. Не встигне оком моргнути – усе в порядку. А молодшого заспокоює: „Не відразу Рим будувався”.

271. Пригадайте й запишіть фразеологізми з компонентами *рука, нога, вухо, ніс* (наприклад, *рукою подати, падати з ніг, розвісити вуха, залишитися з носом*). Яких з них найбільше? Чому?

272. Згрупуйте подані усталені словосполучки, що прийшли з мовлення авіаторів, моряків, спортсменів і акторів. Доповніть власними прикладами.

Грати першу роль, чисте небо, мертвий штиль, хід конем, вимушена посадка, сідати на міліну, сходити зі сцени, покласти на обидві лопатки, сісти на колесо, підняти завісу.

273. Складіть з названих слів і запишіть вислови, додаючи, де потрібно, службові частини мови: *вибивати, клин, клин; мішок, кіт, купувати; злизати, язик, корова; питай, питай, старий, бувалий; бажається, коїться, так все; лисиця, хитрий; потрібне, колесо, віз, п'яте; риба, мовчить.*

274. Запишіть фразеологізми, до яких би входили числівники *один, два, три, чотири, п'ять, дев'ять, десять*. З яким числівником фразеологізмів більше? Як ви гадаєте, чим це пояснюється?

275. Подумайте, які з поданих сполук можуть уживатися як фразеологічні. Складіть і запишіть з ними речення. З'ясуйте розряд фразеологізмів за стрижневим словом.

Каламутити воду, виляти хвостом, високі пороги, високо літати, відбити хліб, вірний собі, тиха погода, вкоротити віку, вовком дивитися, лисячий хвіст, вовчий квиток, вухо ріже, гаряча голова, червоне яблуко, сильний вітер, гарматне м'ясо, гірка правда, яскравий день, осине гніздо, голова дірява, проговорити годину, дістати язика.

276. Останній день весілля закінчується *циганищиною, курами, забиванням чіпа* та ін. Як закінчується весілля у вашій місцевості? Запишіть відомі вам фразеологізми, пов'язані з весіллям.

277. Випишіть з поданої вправи дієслівні фразеологізми.

Потрапити на зуби, переїжджа сваха, кусати лікті, бити байдики, у свинячий голос, сісти на шию, догори дригом, іскрити очима, іти прахом, ридма ридати, забивати баки, заглядати в рота, море по коліна, кирпичу гнути, кілком стояти, кров з молоком, побіліти як стіна, дерти носа, кістки та шкіра, вводити в колію.

278. Запишіть, розмежовуючи фразеологічні одиниці за стильовими ознаками.

Притча во язицех, дати драла, облизня спіймати, азбучна істина, медовий місяць, обіцяти золоті гори, в сорочці народитися, сказати на балай, камінь спотикання, до чорта в зуби, рота роззявити, битися об заклад, герой нашого часу, підкласти свиню, азбучна істина, гора з плечей звалилась, вітати в емпіреях.

279. Користуючись ключем, доберіть і запишіть українські фразеологізми до поданих російських.

Внимать мольбам, молоть ерунду (чепуху), гореть желанием, держать в голове, завести глаза, отливает пули, птица высокого полета, пуститься во все тяжкие, снестаться горестью, плакать навзрыд, пустая мечта, рассеивать тоску, рука дрогнула, голубая кровь, наплести чепухи, кисейная барышня, слонов слонять.

Ключ: ридма ридати, наказати сім мішків гречаної вовни, рука зрадила, пуститися на всі заставки, швенді справляти, закотити очі, говорити дурниці, зважати на благання, мати на думці, маніжна панночка, розвіяти тугу, велике цабе, палко бажати, химерна мрія, брехні точити, панського роду, сохнути з журби.

280. Виконайте вправи № 147, 150 зі збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 56–57.

281. Запишіть 10 фразеологізмів до тем: „Лінь – гірше хвороби”; „Одна голова гарно, а дві – краще”; „Вік живи – вік учися”.

282. Складіть твір-мініатюру, використавши якомога більше фразеологізмів.

283. Запишіть фразеологізми, зашифровані в малюнках. Охарактеризуйте сталі вислови за всіма відомими вам ознаками.

Практичне заняття № 28
Тема: Системні відношення у фразеології

Контрольні питання

1. Багатозначність фразеологізмів.
2. Фразеологія та омонімія.
3. Явища синонімії у фразеології.
4. Фразеологічні антоніми.

Додаткова література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Х. : Вища шк., 1987. – 135 с.
2. Бобух Н. М. Антоніми та фразеологізми з семантично протилежними компонентами / Н. М. Бобух // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 62–67.
3. Демський М. Т. Системні зв'язки в сфері фраземіки / М. Т. Демський // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 36–43.
4. Редін П. О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові / П. О. Редін // Мовознавство. – 1994. – № 4–5.
5. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – К. : Основа, 1990. – 167 с.

Практичні завдання

284. Установіть значення багатозначних фразеологізмів, запишіть їх. Складіть зі сталими виразами речення.

Зразок. Звити гніздо: 1) влаштувати затишне житло і завести сім'ю: *Зів'єш гніздечко та й щаслива будеш, як Вірунька Баглаєва* (О. Гончар); 2) зосередитися, утвердитися (про певні негативні явища: *Прощання перейде колись у картини мої, розлука зів'є собі гніздо в моємі серці* (О. Довженко).

Бувати в бувальцях, на вагу золота, вздовж і впоперек, крутити голову, давати відкоша, ні живий ні мертвий, всипати березової каші, зводити кінці з кінцями, на кожному кроці, медовий місяць, як муха в окропі, з усього маху, вільний козак.

285. Запишіть вирази, розмежувавши їх на фразеологічні одиниці й омонімічні вільні словосполучення. Які з наведених прикладів в різних контекстах можуть виступати то як фразеологічні, то як вільні?

Намилити шию, дуба дати, намилити руки, правити службу, пекти раків, біла ворона, кури не несуться, білий

папуга, собака на сні, взяти за руку, взяти за горло, гріти воду, кури не клюють, велике поле, зелена вулиця, варити раків, заварити чай, піймати облизня, велике цабе, бити молотком, нагодувати буханцями.

286. Установіть значення запропонованих фразеологізмів і запишіть до них синонімічні сталі образні вирази.

Зразок. Порахувати ребра – „сильно побити”, синонімічні фразеологізми – *полатати києм боки, потрощити кістки*.

Світити ребрами, пекти раків, на пальцях можна перелічити, обвести круг пальця, мороз пробирає по шкурі, до серця хтось, покласти на лопатки, як лиз злизав, і кури не клюють, вставте з курми, наробити крику, кишки грають марш, віддати кінці, знайти в капусті, носитися як з писаною торбою.

287. Запишіть синонімічний ряд фразеологізмів. З’ясуйте, негативна чи позитивна конотація властива подібним виразам? Додайте свої, місцеві. Обґрунтуйте думку.

„Високий” – *стовп телеграфний, телевізійна вишка ...*

„Низький” – *метр у чоботях, свині по хвіст ...*

„Худий” – *сама шкура та кості, світити ребрами ...*

„Товстий” – *у двері не проходить, як бочка ...*

288. Випишіть з групи „зайве” за семантикою прислів’я:

1) не вчи собаку лаяти; скажи куриці – вона всій вулиці; яйця курицю не вчать; не вчи плавати щуку, щука знає свою науку;

2) вовків боятися – в ліс не ходити; вовка ноги годують; собака, який шукає, знаходить кістку; будеш трудитися, будеш кормитися.

289. З’ясуйте, які особливості фразеологічних синонімів порівняно із синонімами-словами ви можете назвати (див.: Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М., 1978; Демський М.Т. Системні зв’язки в сфері фраземіки // Мовознавство. – 1991. – № 2). Чому виникають синонімічні фразеологізми?

290. Які з поданих виразів ви одібрали б до теми „Антоніми”?
Запишіть їх.

Голодний ситого, а ситий голодного не розуміє; волом зайця не доженеш; землі під ногами не чує; на всі чотири сторони; відплив від одного берега, та до другого не пристав; від „а” до „я”; від світанку до смеркання; іти з миром – іти з війною; забувати про все на світі – пам’ятати все на світі.

291. Установіть значення фразеологізмів. Доберіть до них з довідки фразеологізми-антоніми. Запишіть з 2-3 прикладами речення.

Гнути спину, з головою, втоптати в багно, входить в норму, кум королю, водити за ніс, водою не розлити, вибілювати зуби, догори ногами, до гробової дошки; жити, як вареник у маслі; знятися з місця, як на голках, як на долоні, хоч греблю гати.

Довідка: кинути якір, бути під конем, розкрити карти, чин чином, як у kota сліз, виходити з берегів, умиватися сльозами, на перших порах, годувати злидні, витягти з болота, як у землю вкопаний, темний ліс, м’яти ханьки, макітра не в порядку, як кішка з собакою.

292. Нерідко прислів’я й приказки виступають заголовками художніх творів: „Виступаючи як згустки думок і почуттів, фразеологізми-заголовки завоювали мало не монопольне право стисло формувати основну думку твору, інтригувати читача, натякаючи на описуване”, – зазначив В. Ужченко. Наприклад: „За двома зайцями” (М. Старицький), „Доки сонце зійде, роса очі виїсть” (М. Кропивницький), „Біла ворона”, „Кров людська – не водиця” (М. Стельмах).

Складіть міні-твір, заголовком якого стало б якесь прислів’я (можливі варіанти: „Праця чоловіка годує, а лінь марнує”; „Вченому світ, а невченому тьма”, „Наука в ліс не веде, а з лісу виводить”, „Гірко зароби, а солодко з’їж”).

Практичне заняття № 29

Фразеологічна вікторина „Мови рідної скарби”

Контрольні питання

1. Систематизуйте отримані знання з фразеології.
2. Запишіть у тезах ті відомості, які для вас стали новими.
3. Опрацюйте додаткову літературу.
4. Гра-вікторина проходить за участю двох команд.
Домашнє завдання: а) представте свою команду, застосовуючи фразеологізми (наприклад, Крутіше нас, дівчаток, На світі не знайдеш, Про нас звичайно кажуть: „Водою не розіллеш”); 2) зашифруйте назву команди малюнком, який відображав би зміст якогось фразеологізму.

Додаткова література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Х. : Вища шк., 1987. – 135 с.
2. Гонтар В. У світі цікавої лексикології та фразеології (ігрові вправи з творчим завданням для учнів 5-6 класів) / В. Гонтар // Укр. мова і літ. в шк. – 2004. – № 6. – С. 30–41.
3. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1984. – 241 с.
4. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – К. : Освіта, 1990. – 167 с.
5. Ужченко В. Образи рідної мови. – Луганськ : Знання, 2005. – 236 с.
6. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
7. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.
8. Фразеологічний словник української мови / за ред. Л. С. Паламарчука. – К. : Наук. думка, 1993. – 231 с.

Практичне заняття № 30
Тема: Українська фразеографія

Контрольні питання

1. Поняття фразеографії.
2. Фразеологізм як одиниця словника.
3. Фразеологічні словники української мови.

Додаткова література

1. Вирган І. О. Російсько-український словник сталих виразів / І. О. Вирган, М. М. Пилинська – Х. : Прапор, 2000. – 864 с.
2. Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – К. : Довіра, 2001. – 284 с.
3. Мокієнко В. М. Сіль української мови / В. М. Мокієнко / В. Ужченко, Д. Ужченко. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 2002. – С. 3–7.
4. Скоптенко О. І. Принципи відбиття фразеологічної синонімії в слов'янській лексикографії та засади створення індивідуально-авторського словника фразеологічних синонімів / О. І. Скоптенко, Т. В. Цимбалюк-Скоптенко // Мовознавство. – 2007. – № 4–5. – С. 50–57.
5. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
6. Ужченко В. Фразеологічний словник східнословобожанських та степових говірок Донбасу / В. Ужченко, Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 347 с.
7. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / укл. О. І. Скоптенко та ін. – К. : Довіра, 2003. – 735 с.
8. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. / укл. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – Кн. 1–2.

Практичні завдання

293. Прочитайте у фразеологічних словниках ілюстрації до фразеологізмів *стояти горою, високо літати, місце під сонцем, мілко плавати, мати голову на плечах, як у Бога за дверима, пропускати повз вуха, кривити душею, вбивати клин*. Запишіть, доповнюючи їх власними прикладами.

294. Випишіть з фразеологічних словників багатозначні фразеологізми. Подумайте, який з виразів є первинним, а який – вторинним. Обґрунтуйте думку.

295. Користуючись словником української літературної мови, випишіть фразеологізми семантичного ряду *хитрий, високий, лисий*. Чи фіксують ці сталі вирази діалектні фразеологічні словники?

296. Познайомтеся з матеріалами словника-довідника „Фразеологія перекладів Миколи Лукаша” (К.: Довіра, 2003). Випишіть десять фразеологізмів, які не зафіксовані у Фразеологічному словнику української мови в 2-х т. (Укл. В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993; 1999).

297. Користуючись фразеологічними словниками літературної й діалектної мови, побудуйте синонімічні ряди фразеологізмів зі значеннями *далеко, давно, непотрібний*. Порівняйте свої матеріали зі Словником фразеологічних синонімів М. Коломійця та Є. Регушевського. Зробіть висновки.

298. Випишіть з будь-якого фразеологічного словника вирази з ремарками *діал., поет., жарт., фам., ірон., зневажл.* Перевірте, чи в усіх словниках один і той самий вираз супроводжується однаковою ремаркою?

299. Прочитайте передмову до Словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу В. Ужченка і Д. Ужченка (Луганськ, 2002), яку написав проф. В. Мокієнко, назвавши „Сіль української мови”. Поясніть, чим, на вашу думку, зумовлена така назва.

300. Запишіть українські відповідники до російських фразеологізмів. При потребі скористуйтеся російсько-українським словником сталих виразів І.О. Виргана та М.М. Пилинської (Х.: Прапор, 2000).

Броситься с головой в работу, на виду у всех, видать орла по полету, своими собственными глазами, вести беспутный образ жизни, винтовая лестница, дурной вкус, ворон считать, грязное белье, губить время, зареветь белугой, краска бросилась в лицо, красный поезд, избранное общество, хоть шаром покати, первый попавшийся, быть не в настроении.

301. Користуючись словниками, знайдіть фразеологізми-омоніми.

Зразок. Зелена вулиця¹ – „безперешкодний шлях у розвитку, подоланні чого-небудь”; *зелена вулиця²* – „покарання солдатів шпіцрутенами”.

302. Виконайте вправу № 152 зі збірника вправ В.Д. Ужченка „Сучасна українська літературна мова” (Луганськ, 2004). – С. 58.

303. Напишіть рецензію на один із фразеологічних словників (на вибір).

304. Складіть власний словничок фразеологізмів, що вживаються у вашій місцевості. Скористуйтеся запропонованим питальником. Чи виникли у вас труднощі під час збирання матеріалу?

1. „Отримати відмову при сватанні”: получить гарбуза, дати отказ, причепити чайник, поїхати з облазнем, піднести печеного рака...
2. „Жити разом не зареєструвавшись”: жити громадським шлюбом, на стіні розписатися, на курячих правах...
3. „Зраджувати в подружньому житті”: рогами підпирати, наставити роги, працювати в нічну зміну, стрибати в гречку...
4. „Народити дитину” (відповідь на питання малих дітей „де я взявся?”): аїст приніс, на вербі знайшли, в колодязі впіймали, купили в магазині...
5. „Сваритися” (про чоловіка й жінку): глечик розбити, миски летіть, жити як собаки, як собака з кішкою ...
6. „Розлучитися”: поставити тумбочку між койками, зав’яли помідори, забрати свої шмотки...
7. „Обманювати”: вішати лапшу на вуха, липу трусити, обводити круг пальця...
8. „Брехати”: курячі яйця бовтати, забивати баки, мозги пудрити...
9. „Бити”, „побити”: боки нам’яти, у нюх дати, міряти лозиною, дві шкури отягти...
10. „Украсти”: купити безплатно, взяти без віддачі, позичити назавжди, причепити ноги...
11. „Пиячити”: пропити дочку (*на весіллі*), сидіти на бутильку, пузир розливати, заливати очі, нога за ногу чіпляється...
12. „П’яниця”: хворий на бутильок, свиня обпита, діряве горло в когось...
13. „Горілка”: поросяча водичка, свинячі ліки, бабині сльози...
14. „Некрасивий”: ні лица ні фігури, як сто чортів одразу, як вилами скидана...

15. „Старий”: у годах, пісок сиплеться, зламаний кінь...
16. „Лисий”: як коліно, аеродром на голові, хоч ковзайся...
17. „Дуже худий”: за голкою не видно, суповий набір, як глист в скафандрі, здох та й ходить...
18. „Дуже товстий”: що вишир що вздовж, як бочка з солідолом, жаба пузата...
19. „Дуже низький”: горобцю по коліна, метр у чоботях...
20. „Дуже високий”: як вербина, як дерев'яний стовп, два метри дурості...
21. „Неакуратний, неохайний” (частіше про жінку): бариня нечесана, як коза в сарафані, як дурак на Великдень...
22. „Неакуратна, скуйовджена зачіска”: утро в курятнику, як у дурного під стріхою...
23. „Брудний”: гречка виросла у вухах, чума болота, син (дочка) шахтаря...
24. „Поганий”: не з доброї муки зліплений, путнього слова не стоє, з чортом в очах...
25. „Скупий, жадібний”: жаба давить, за руб горобця заганяє, і гімна не випросиш...
26. „Злий, лихий”: муха вкусила, у роті чорно, голки на язиці...
27. „Дурний”: богом обділений, планка перемикає, як три дуби разом, турок неруський, башка дерев'яна, в голові жужалка, винтиків не хватає, мішком прибитий...
28. „Відповіді на питання куди йдеш?”: за кудикину гору збирати помідори, куди не пішов, все одно вернуса...
29. „Померти”: віддати богові душу, завісити дзеркала, зачинити ворота, піти на другий світ, одягти дерев'яного бушлата, віднести за гору (бугор, шахту), відкинути ласті...
30. „Бути близьким до смерті”: лежати на смертній постелі, скоро зі світом розпрощатися, бути однією ногою в ямі ...

Практичне заняття № 31–32
Тема: Принципи лексичного й фразеологічного
аналізу мовних одиниць

Контрольні питання

1. Слово як одиниця лексичної системи.
2. Системні відношення лексики української мови.

3. Лексика української мови з погляду її походження, уживання, стилістичної диференціації.
4. Ознаки фразеологізмів, їх функції.
5. Стан сучасної української лексикографії і фразеографії.

Література (див. літературу до модулів № 3 – 4)

Додаткова література

1. Т. І. Должикова Лінгвістичний аналіз мовних одиниць / Т. І. Должикова, І. В. Мілева. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – 137 с.
2. Лінгвістичний аналіз. Практикум : навч. посібник / за ред. Г. Р. Передрій. – К. : Академія, 2005. – 256 с.
3. Москаленко Н. А. Українська літературна мова: Лексичний, фонетичний, граматичний аналіз слів / Н. А. Москаленко. – К.–Одеса, 1980. – 148 с.

Практичні завдання

305. Проаналізуйте схему повного лексичного аналізу слів і зразок його виконання.

Лексичний аналіз слова

1. Записати слово в початковій формі.
2. З'ясувати функцію: повнозначне чи службове.
3. Сформулювати лексичне значення (для повнозначних слів).
4. Визначити, однозначне чи багатозначне слово; якщо багатозначне, то в прямому чи переносному значенні вжите.
5. Дібрати групи слів за значенням: омоніми, синоніми, антоніми, пароніми.
6. З'ясувати походження слова: корінне, запозичене.
7. Визначити, до активної чи пасивної (історизм, архаїзм, неологізм) лексики належить.
8. З'ясувати стилістичне використання: міжстильове чи співвідносне зі стилем (наукова, суспільно-політична, виробничо-професійна, офіційно-ділова, побутова лексика); нейтральне чи емоційно забарвлене; літературного чи позалітературного вжитку.

Зразок

Я завжди був великим оптимістом і дотепер не втратив віри в людей, у перемогу всього світлого над темрявою і злом (М. Коцюбинський).

1. *Віра*.
2. Повнозначне слово.
3. Лексичне значення: „упевненість у чомусь, у здійсненні чого-небудь”.
4. Багатозначне, ужите в прямому значенні.
5. Групи за значенням: омонім – *віра* („у мові моряків, будівельників – команда при вантажних роботах, що означає „піднімай!”, „вгору!”); синонім – *упевненість, переконання*; антонім – *сумнів, непевність, підозра*; паронім – *міра*.
6. Споконвічно українське, спільнослов'янське слово.
7. Належить до активної загальномовної лексики.
8. За стилістичним використанням: міжстильове, емоційно нейтральне, літературного вжитку.

306. Перепишіть речення. Виконайте повний лексичний аналіз підкреслених у реченні слів.

1. Жовтень – найдраматичніша пора осені (Є. Гуцало).
2. Число „сім” у стародавньому світі вважалося містичним, а подекуди й священним (А. Коваль).
3. Неможливо уявити Великдень без пасхального хліба, який на Україні називають паскою, або бабою (В. Супруненко).
4. Стереотип – це сумарне враження про групу людей, за яким індивіду здається, що всім членам цієї групи притаманні спільні риси (З журналу).
5. Я думаю, що народ, який не має своїх писань, гине навіть тоді, коли зримих причин для загибелі не існує (Р. Іваничук).

307. Проаналізуйте схему фразеологічного аналізу та зразок його виконання.

Фразеологічний аналіз

1. Записати фразеологізм в початковій формі.
2. З'ясувати значення фразеологізму.
3. Визначити тип фразеологізму (за семантичною злитістю компонентів, стрижневим словом).
4. Указати на можливі системні зв'язки фразеологізму (фразеологічні синоніми, антоніми, омоніми, варіанти).
5. Установити джерело первісного функціонування (професійний вираз, усне мовлення, фольклор, святе письмо, вислів відомих діячів тощо).

6. Визначити стильову належність і стилістичне забарвлення фразеологізму.

Зразок

Вінок захищав дівчину від „лихого ока” та від нечистої сили (О. Воропай).

1. Нечиста сила.
2. За релігійним уявленням – надприродна істота, ворожа людині; біс, диявол.
3. Фразеологічне зрощення, іменникове.
4. Фразеологічний синонім – *злий дух*, антонім – *святий дух*, варіанти – *зла сила*, *недобра сила*.
5. Первісне джерело функціонування – усне народне мовлення.
6. Фразеологізм з негативною конотацією, стилістично нейтральний.

308. Прочитайте речення. Знайдіть фразеологізми й виконайте їх аналіз за вищеподаною схемою.

1. Іти за тобою, наче за водою річковою – не повернутися. 2. Гей, козаче, чи ти через міру на radoщах від перемоги Оковитої впився, Чи ти від жиру молодого, як собака, сказився, Чи ти у лиху годину із розумовим ганджем уродився (В. Голобородько). 3. Козакам таке було пороблено, хоч іди топитися в ріку. 4. Та юрба мовчала між голобель, Хоч накинй на неї хомута (Г. Половинко). 5. Вона ж стоятиме, як свято, мов дівчина на виданні (М. Малахута). 6. Та хоч наш пан сотник Микита Уласович і не мав дев’ятої клепки, та ще таки глузду стало, щоб розібрати. 7. Іди, синку, здоров додому та лягай спати, та й жди від хорунжівни присилу, щоб слав за рушниками. 8. Знаю, знаю про твою біду, якого тобі мудрого печеного гарбуза піднесла Йосиповна Олена. 9. Кричав, як опечений... та аж запінивсь, як скажений, бачачи, що нічого відьмі не зробить і що вона над ним кепкує. 10. Дасть бог світ, дасть і совіт, то й порадимось, що треба робити (Г. Квітка-Основ’яненко).

309. Виконайте тестові завдання для закріплення знань, здобутих протягом вивчення модулів № 3–4 „Лексикологія. Лексикографія. Фразеологія. Фразеографія”.

1. Визначте, у якому рядку записано тільки однозначні слова:
- а) сезонник, прокрадатися, розмазаний, прихильність;
 - б) сонцесяйний, розпромінений, простежувати, природний;
 - в) лунати, розрубувати, пролазка, слива;
 - г) затильник, лукавити, лунатизм, нотувати.
2. У яких словосполученнях прикметник вжито в переносному значенні?
- а) холодний погляд; б) тихий крик; в) солодка цукерка; г) гірка правда.
3. Виділіть з поданих словосполучень метафоричні:
- а) холодні стосунки; б) не показувати і носа; в) з'їсти хліба;
 - г) вушко голки.
4. У якому рядку слова становлять синонімічний ряд?
- а) гарно, добре, гоже, мило, славно;
 - б) просвіт, просвіта, світло, світити, свічка;
 - в) свято, святий, Великдень, священний, церква;
 - г) свобода, незалежність, суверенітет, Україна, воля.
5. У яких відношеннях перебувають лексеми „заїзд – з'їзд”, „зброя – збруя”?
- а) синонімічних; б) антонімічних; в) омонімічних;
 - г) паронімічних.
6. До якого типу омонімів належать слова: мати – „ненька, матуся” і мати – „володіти чимось”:
- а) неповні лексичні; б) омофони; в) омографи; г) омоформи.
7. Знайдіть рядок, у якому до складу словосполучень входять омоніми:
- а) гостре слово – гострий зір, тихий голос – тихе життя;
 - б) чисте небо – чисті руки, ламати голову – ламати кригу;
 - в) гостра коса – дівоча коса; електричний розряд – спортивний розряд;
 - г) старий клен – старі погляди, вершина Карпат – вершина слави.
8. До якого шару лексики належать слова гусар, верства, печеніги?
- а) архаїзми; б) історизми; в) неологізми; г) активна лексика.
9. Укажіть речення, у якому наявна застаріла лексика:
- а) Вітер заснув, затих і тільки зрідка колишеться серед земного листя (Б. Грінченко);

б) Скуту зимою природу голубило по-весняному радісне сонце, всіваючи віття дерев „сльозами” (Р. Бурлака);

в) Місяць був ясний, блискучий, як златий турецький ятаган (Г. Тютюнник).

10. *Виберіть рядок, у якому не всі слова належать до запозиченого шару лексики:*

а) акварель, акваріум, алігатор, алюр;

б) кампанія, акомпанемент, повість, амбіція;

в) драматургія, трагедія, роман, романс;

г) скелет, штатив, церемонія, бестселер.

11. *У якому рядку всі слова належать до лексики позалітературного вжитку:*

а) сліпи, таз, рантух, притула, феросплав;

б) сідець, телефонограма, ревіт, ініціатор, ліврея;

в) верзякання, чимборше, синовиця, скипень, рахло;

г) спаль, світун, титулувати, каботаж, літературщина.

12. *З'ясуйте, у якому рядку всі словосполучення є фразеологізмами:*

а) читати повість, стримано засміятися, перейти вулицю, довести додому;

б) кінець уроку, пекти картоплю, відчинені двері, чужа праця;

в) засипати вугілля, брати воду, говорити правду, гнути гілку;

г) читати по очах, пекти раків, з відкритим серцем, западати в душу.

13. *Що означає запозичений фразеологізм се ля ві?*

а) таке життя; б) з самого початку; в) невідома земля; г) чиста дошка.

14. *У якому рядку фразеологізми становлять синонімічний ряд?*

а) нестися високо вгору, ні в тин ні в ворота, сісти на міліну, терпець урвався;

б) теревені правити, збити з пантелику, ні за холодну воду не братися, облизня піймати;

в) нуль без палички, пальці гризти, підставляти ногу, пороги оббивати;

г) дзвін великий лить, брехні справляти, замилювати очі, напускати туману.

15. *Який фразеологізм є антонімом до вислову ревма ревіти?*

а) рвати і метати; б) рвати на шматки; в) ревно любити; г) регати справляти.

16. Знайдіть рядок фразеологізмів з античної міфології, що стали інтернаціональними:

- а) вхопити шилом патоки, тягар на душі, кермо влади, аж за вухами лящить;
- б) відрізана скиба, журба сушить, завертати голоблі, сідати в калошу;
- в) Авгієві стайні, ахіллесова п'ята, бездонна бочка, гордіїв вузол;
- г) вмивати руки, за царя Панька, горобина ніч, в очах зеленіє.

17. Довідкове видання, у якому зібрано найістотніші відомості з усіх або окремих галузей знань, подані у формі доступного пояснення, називається:

- а) енциклопедія; б) тлумачний словник; в) підручник;
- г) хрестоматія.

18. В акцентологічних словниках представлено:

- а) гнізда споріднених слів; б) нормативне наголошення;
- в) літературну вимову; г) нормативне написання.

19. Який тип словника наявний в науковому доробку лексикографів Г. Аркушина, В. Ващенко, П. Лисенка, М. Онишкевича:

- а) орфографічний; б) тлумачний; в) діалектний;
- г) фразеологічний.

20. Назвіть автора лексикографічних праць: „Словник-довідник з правопису” (1979), „Орфографічний словник” (1996), „Правописний словник” (1999): а) В. Бусел; б) Л. Полюга; в) С. Головащук; г) М. Погрібний.

21. Що значить термін фразеографія?

- а) метод збирання фразеологізмів; б) наука про укладання фразеологічних словників; в) новий напрям вивчення фразеологізмів; г) такого терміна не існує.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА
Підручники, навчальні посібники
(для студентів 2-го курсу ЛНУ імені Тараса
Шевченка)
2008–2009 н.р.

Уклав В.Д. Ужченко

Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір / О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986.

Волох О.Т. Сучасна українська літературна мова / О. Т. Волох. – К. : Вища шк., 1986.

Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. 1. – К., 1951. – 376 с.

Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – 435 с.

Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973.

Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – 415 с.

Сучасна українська мова : підручник / за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – С. 8–11 (автор розділу В. В. Різун).

Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1997. – 493 с.

Сучасна українська літературна мова : навч. комплекс : посіб. для студ. філол. спец. / кол. авт.: В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, І. В. Мілева, Г. К. Барилова; за заг. ред. В. Д. Ужченка. – Луганськ : ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2008. – 283 с.

Тоцька Н. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н. Тоцька. – К., 1981. – 184 с.

Ужченко В.Д. Сучасна українська літературна мова : зб. вправ / В. Д. Ужченко. Луганськ : Знання, 2004. – 68 с.

Українська мова / за ред. П. С. Дудика. – К., 1988. – Ч. 1 382 с.

Українська мова / Red. naukowy S.Jermolenko. – Opole, 1999. – 324 с.

Наукова література
(для самостійного опрацювання)

ОСНОВНА

Ажнюк Б. Мовна політика і єдність нації / Б. Ажнюк // Мовознавство : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 202–207.

Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1987. – 135 с.

Аркушин Г. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркушин. – Луцьк-Люблін : Вид-во „Волинська обласна друкарня”, 2005. – 198 с.

Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 15 – 19.

Білоноженко В. М. Способи тлумачення граматичного значення / Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексико-граматична розробка українських фразеологізмів. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 44–82.

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 414 с.

Васильченко В. Українська фразеологія в контексті вербального коду обряду / В. Васильченко // Лінгвістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка : зб. наук. праць. – К., 2007. – С. 426–432.

Васильченко В. М. Етнокультурний зміст обрядових фразеологізмів, пов'язаних з ритуалами розплітання коси та покривання голови молоді / В. М. Васильченко // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – № 1. – С. 108–117.

Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Рад. шк., 1984.

Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов // Избр. тр. : Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977. – С. 140–161.

Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В. В. Виноградов // Избр. тр. : Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977. – С. 118–139.

Глуховцева К. З історії заселення Подінців'я : у 2-х ч. / К. Глуховцева // Східнословобожанські українські говірки. – Луганськ, 2001. – Ч. I. – С. 2–17.

Гнатюк І. С. Про зміни в українському правописі / І. С. Гнатюк // Укр. мова і літ. в шк. – 1991. – № 8.

Голубовська І. О. Паремії як відбиття ціннісних пріоритетів етнічної спільності / І. О. Голубовська // Мовознавство. – 2004. – № 2–3. – С. 66–74.

Горбач О. Арго в Україні / О. Горбач. – Л., 2006. – 688 с.

Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1984. – 227 с.

Данилюк Н. Етнолінгвістичні дослідження у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть і вивчення мови фольклору / Н. Данилюк // Укр. мова. – 2008. – № 3. – С. 90–97.

Дорошенко С. І. Оглушення дзвінких у кінці слова – орфоепічна норма української мови / С. І. Дорошенко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць. – Х. : ХДПУ, 1998. – Вип. 1. – С. 3–11.

Єрмоленко С. Я. Скарбниця народного слова / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 1982. – № 6. – С. 58–68.

Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 245 с.

Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999.

Жайворонок В. В. Слово в етнологічному контексті / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 7–14.

Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.

Жайворонок В. Українські обрядові мовні формули на етнокультурному тлі / В. В. Жайворонок // Слово. Фраза. Текст : сб. научн. трудов к 60-летию проф. М. А. Алексеенко. – М. : Азбуковник, 2002. – С. 182–195.

- Жайворонок В. В.** Українська етнолінгвістика : нариси / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
- Жуйкова М. В.** Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : монографія / М. В. Жуйкова. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.
- Івченко А.** Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія / А. Івченко. – Х. : Фоліо, 1999. – 304 с.
- Історія українського правопису: XVI–XX століття :** хрестоматія. – К. : Наук. думка, 2004. – 583 с.
- Калашник В. С.** Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду (Семантико-типологічний аспект) / В. С. Калашник. – Х. : Вища шк.. Вид-во при Харків. ун-ті, 1985. – 172 с.
- Калашник В. С.** Становлення та сучасне функціонування поетичного образу „калиновий міст” / В. С. Калашник, В. Д. Ужченко // Українська мова: Історія і стилі. – Х. : Основа, 1992. – С. 150–160.
- Калашник О.** “Цвіт слова народного” / О. Калашник // Образне слово Луганщини : тези регіон. наук.- метод. конф. з укр. мови / відп. ред. В. Д. Ужченко. – Луганськ, 2002. – С. 60–62.
- Карпенко Ю. О.** Фонетика і фонологія сучасної української мови : учб. посіб. для студ. філол. фак. / Ю. О. Карпенко. – Одеса, 1996. – С. 29–81.
- Карпіловська Є.** Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: Чинники стабілізації інновацій / Є. Карпіловська // Укр. мова. – 2007. – №4. – С. 3–14.
- Коваль А. П.** Слово про слово / А. П. Коваль. – К., 1986. – 385 с.
- Колоїз Ж. В.** Українська okazіональна деривація : монографія / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.
- Кононенко В. І.** Концептологія в лінгвістичному аспекті / В. І. Кононенко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 111–117.
- Костомаров М. І.** Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.

Коцюба З. Г. Народне VS. наукове тлумачення прислів'їв (на матеріалі української та англійської мов) / З. Г. Коцюба // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 73–82.

Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі / М. Кочерган // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24–29.

Критенко А. П. Паронімія в українській мові / А. П. Критенко // Мовознавство. – 1968. – № 3. – С. 48–59.

Ларін Б. О. Про народну фразеологію / Б. О. Ларін // Укр. мова в шк. – 1959. – № 5. – С. 30–36.

Левченко О. Фразеологічна символіка: Лінгвокультурологічний аспект : монографія / О. Левченко. – Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.

Леснова В. В. Однослівна й багатослівна номінація, їхнє функціональне співвідношення / В. В. Леснова // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Т.Шевченка : філол. науки. – 1998. – № 9. – С. 74–81.

Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вища шк., 1977.

Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х., 1997. – С. 3–65.

Лисиченко Л. А. Бесіди про рідне слово. (Слово і його значення) / Л. А. Лисиченко. – Х. : ХДПУ, 1993.

Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні / Л. А. Лисиченко // Зб. Харк. іст.-філол. товариства : нова серія. – Х., 1998. – Т. 6. – С. 129–144.

Лисиченко Л. А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти / Л. А. Лисиченко. – Х. : Основа, 2008. – 272 с.

Масенко Л. Українська соціолінгвістика: історія, стан, перспективи / Л. Масенко // Укр. мова. – 2007. – № 1. – С. 3–19.

Мізін К. І. Аксіологічна фразеологія крізь призму соціолінгвістичного моніторингу / К. І. Мізін // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – № 1. – С. 87–93.

Мілєва І. В. Жіночі імена в ареальній фразеології (на матеріалі східнословобожанських і східностепових говірок Донбасу) / І. В. Мілєва // Лінгвістика : зб. наук. праць. / укл.: В. Д. Ужченко та ін. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – Вип. I. – С. 148 – 154.

Мілева І. В. Евфемістичні вирази у фразеологічних словниках / І. В. Мілева // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – № 2. – С. 74 – 81.

Мокієнко В. М. Спроба системного етимологічного аналізу українських фразеологізмів / В. М. Мокієнко // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 26 – 36.

Мокієнко В. М. Лексичне і фразеологічне значення / В. М. Мокієнко // Мовознавство. – 1988. – № 4. – С. 10–21.

Мокиєнко В. М. Славянська фразеологія / В. М. Мокієнко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989. – 287 с.

Мокієнко В. Українська етнофразеологія і в загальнослов'янському висвітленні / В. М. Мокієнко // Мовознавство : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 379–385.

Мокієнко В. Професор Олекса Горбач і його праця „Арго на Україні” / В. Мокієнко, П. Грищенко // Горбач О. Арго в Україні. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – С. 653–670 (Серія „Діалектологічна скриня”).

Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX– на початку XX ст. / О. Г. Муромцеві. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.

Мусієнко В. П. Українська етнографічна лексика: ідентифікація та типологія / В. П. Мусієнко // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 130–136.

Непокупний А. Реєстр Війська Запорозького 1649 р. і реконструкція фрагментів історії та культури України / А. Непокупний // Мовознавство : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців / відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 9–17.

Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури і історії / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1990. – № 1, 2, 3, 6.

Німчук В. Проект змін в українському правописі / В. В. Німчук // Мовознавство : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців / відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 9–17.

Образне слово Луганщини : матеріали регіон. конференцій. – Луганськ : Альма-матер, 2002–2009.

Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К., 2001. – 440 с.

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.

Плетнєва О. Л. Центральна- та східнослов'янська фразеологія обрядів сватання / О. Л. Плетнєва // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – № 2. – С. 64–73.

Погрібний А. ДЕРЖАВНА МОВА? – ОФІЦІЙНА МОВА? – а також про ПАСПОРТНУ НАРУГУ та піар-спектакль „ПЕРЕПИС НАСЕЛЕННЯ” / А. Погрібний. – К. : Укр. вид. спілка, 2002. – 88 с.

Погрібний А. Державна мова як важіль українського державотворення / А. Погрібний // Мовознавство : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 142–149.

Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 285–378.

Потебня О. Естетика і поетика слова : збірник / О. Потебня. – К. : Мистецтво, 1985. – 302 с.

Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–47.

Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід – К.; Сімф., 1997. – 252 с.

Прадід Ю. Ф. Структура ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови / Ю. Ф. Прадід // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – С. 132–142.

Прадід Ю. Ф. Мовні питання в Україні 1917–2000 : документи і матеріали / Ю. Ф. Прадід. – Сімферополь : Доля, 2003. – 288 с.

Радзієвська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідей простору і руху / Т. В. Радзієвська // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 17–26.

Радчук В. Д. Мова в Україні: стан, функції, перспективи / В. Д. Радчук. – Мовознавство. – 2002. – № 2–3. – С. 39–45.

Радчук В. Українська мова в контексті глобалізації лінгвосфери / В. Д. Радчук // Укр. мова. – 2002. – № 3. – С. 3–14.

Різниченко О. Спадщина тисячоліть: Чим українська мова багатша за інші? / О. Різниченко. – 2-вид. – Х., 2002. – 140 с.

Русанівський В. М. Стосунок „Проекту” до реального українського правопису / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 92–98.

Савченко Л. Концептуальна фразеосистема української мови в етнокультурологічному фрагменті родинних традицій / Л. Савченко // Укр. мова. – 2007. – № 4. – С. 77–90.

Селіванова О. Нариси з української фразеології: Психокогнітивний та етнокультурний аспекти / О. Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? / П. Селігей // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 16–32.

Селіванова О. О. Концептуалізація просторової орієнтації в українських фраземах / О. О. Селіванова // Мовознавство. – 2004. – № 1. – С. 17–25.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2008. – 712 с.

Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.

Ставицька Л. Гендерна лінгвістика: українська перспектива / Л. Ставицька // Укр. мова. – 2004. – № 3. – С. 58–66.

Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 463 с.

Ставицька Л. О. „Чоловік (мужчина)” у концептосфері української фразеології / Л. О. Ставицька // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 118–129.

Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : монографія / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

Тараненко О. Українська мова на сучасному етапі (кінець 1980-х–90-і роки): старі і нові проблеми / О. Тараненко // III Міжнар. конгрес українців : мовознавство. – Х., 1996. – С. 24–34.

Тараненко О. О. Українська мова в сучасній Україні / О. О. Тараненко // Культура слова. – К., 2000. – № 53–54. – С. 33–42.

Тараненко О. О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 3–9.

Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 2–3. – С. 30–55.

Тараненко О. О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 14–30.

Ткаченко О. До концепції нового „Словника української мови” (Перевидання з додатками чи новий словник?) / О. Ткаченко // Укр. мова. – 2002. – № 1. – С. 18–24.

Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Рад. шк., 1988. – 279 с.

Ужченко В. Д. Образи рідної мови / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Знання, 1999. – 216 с.

Ужченко В. Д. Актуальні питання розвитку української мови : Вступ. Лексикологія. Фразеологія : Посібник для магістрантів / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – С. 17–55.

Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005; К. : Знання, 2007.

Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Ужченко Дмитро Вікторович. – Луганськ, 2000. – 248 с.

Ужченко Д. Структурно-семантичний аналіз східноукраїнських фразеологізмів / Д. Ужченко // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка : філол. науки. – 2001. – № 12. – С. 185–192.

Фроляк Л. Типологія українських говірок території пізнього заселення (на матеріалі говірок Донеччини) / Л. Фроляк // Вісн. Луган. держ. пед. ун - ту ім. Т. Шевченка : філол. науки. – 1999. – № 10. – С. 99–104.

Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. / Упоряд. Л. Масенко. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – Кн. 1. Мовознавство. – 583 с.

Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексичі і стилістиці І. П. Котляревського / Ю. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 80 с.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці : Рута. – 208 с.

Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. – К. : КМ Академія, 2002. – 132 с.

Щерба Л. В. И.А. Бодуэн де Куртенэ и его значение в науке о языке (1845–1920) // Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз. – С. 85–96.

Щербін В. Українська концептологія і концептографія: погляд із Білорусі / В. Щербін // Укр. мова. – 2008. – № 3. – С. 26–40.

Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови / Л. А. Юрчук // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 23–32.

ДОДАТКОВА

Архангельська А. М. Фразеологічна одиниця як номінаційний феномен / А. М. Архангельська // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка : філол. науки. – 2004. – № 11. – С. 179–185.

Архангельська А. М. „Чоловік” у слов’янських мовах : монографія / А. М. Архангельська. – Рівне: РІС КСУ, 2007. – 448 с.

Вихованець І. Ненаукові пристрасті навколо українського правопису / І. Вихованець // Укр. мова. – 2004. – № 2. – С. 3–24.

Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собр. соч. : в 6 т. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 504 с.

- Вихованець І. Р.** Таїна слова / І. Р. Вихованець. – К., 1990. – 284 с.
- Вихованець І.** Про новий тлумачний словник української мови / І. Вихованець, А. Непокупний, О. Ткаченко // Мовознавство : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. укріністів / відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 17–21.
- Глуховцева К. Д.** Динаміка українських східнослов'янських говірок : монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 592 с.
- Голобородько К. Ю.** Лінгвістичний статус концепту / К. Ю. Голобородько // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – Вип. 1. – С. 16–22.
- Головащук С. І. А. Ю.** Кримський як лексикограф / С. І. Головащук // А. Ю. Кримський – укрініст і орієнталіст : матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 49–60.
- Голі-Оглу Т. В.** Семантичні опозиції в слов'янській мовній картині світу та їх відображення в народних обрядах і віруваннях / Т. В. Голі-Оглу // Слов'янський вісник : зб. наук. праць : філол. науки Рівнен. держ. гуман. ун-ту та Рівн. ін-ту слов'янознавства Київ. слав'янського ун-ту. – Рівне : РІСКУ, 2003. – Вип. 3. – С. 26–31.
- Головацький Я.** Поділ часу у русинів // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – К. : Дніпро, 1982. – С. 276–280.
- Головацький Я.** Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія / Я. Головацький. – К. : Довіра, 1991. – 91 с.
- Голубовська І. О.** Паремії як відбиття ціннісних пріоритетів етнічної спільноти (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов) / І. О. Голубовська // Мовознавство. – № 2–3. – С. 66–74.
- Горбач О.** Правопорушницькі східно-українські арготизми в дотичних словниках і в літературі перед I-ою світовою війною / О. Горбач // Наук. зб. укр. вільного ун-ту. – Мюнхен, 1974. – Т. 8. – С. 14–28.
- Горбач О.** Арго українських школярів і студентів // О. Горбач. Зібрані статті: 1. Арго на Україні. – Мюнхен, 1993. – С. 112–162.

Горошко О. Квантитативний аспект гендерних досліджень у лінгвістиці (спроба рефлексії) / О. Горошко // Укр. мова. – 2004. – № 3. – С. 67–74.

Даниленко А. Юрій Шевельов (Юрій Шерех), In memoriam (17 грудня 1908 р. – 12 квітня 2002 р.) / А. Даниленко // Укр. мова. – 2002. – № 3. – С. 122–128.

Івашенко В. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія / В. Івашенко. – К. : Вид. дім Д. Бураго, 2006. – 328 с.

Образне слово Луганщини : Матеріали Регіон. наук.-практ. конф. / за ред. проф. В. Д. Ужченко. – Луганськ, 2002–2009. – Вип. I–VIII.

Карпіловська Є. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) / Є. Карпіловська // Укр. мова. – 2002. – № 3. – С. 3–29.

Коцюба З. Г. Народне VS. наукове тлумачення прислів'їв (на матеріалі української та англійської мов) / З. Г. Коцюба // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 73–82.

Мізін К. І. Лінгвістичний і лінгвокультурологічний статуси образу-еталона (на матеріалі української, німецької, англійської та російської мов) / К. І. Мізін // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 58–72.

Мізін К. І. Психолінгвістичний експеримент чи соціолінгвістичний моніторинг? Епістемологічні пошуки аксіорлогічної фразеології (на матеріалі компаративної фразеології) / К. І. Мізін // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 67–79.

Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 23–41.

Ткаченко О. Українська мова і українська культура / О. Ткаченко // Укр. мова. – 2003. – № 1. – С. 3–13.

Турчак О. Оказіоналізми як об'єкт лінгвістичного дослідження / О. Турчак // Укр. мова. – 2004. – № 2. – С. 47–55.

Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

ДЖЕРЕЛА

Словники, довідники, енциклопедії, програми

Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркушин. – Люблін – Луцьк, 2003. – 177 с.

Аркушин Г. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркушин. – Луцьк-Люблін : Вид-во „Волинська обласна друкарня”, 2005. – 198 с.

Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : в 2 т. / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000. – Т. 1–2.

Бибик С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.

Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко / підг. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.

Бобух Н. М. Словник антонімів поетичної мови / Н. М. Бобух. – К. : Вид.-полігр. центр КиМУ, 2004. – 297 с.

Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови / А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка, 2000. – 400 с.

Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н. П. Бутенко. – Л. : Вища шк., 1989. – 326 с.

Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.

Вирган І. О. Російсько-український словник сталих виразів / І. О. Вирган, М. М. Пилинська / за ред. М. Ф. Наконечного. – Х. : Прапор, 2000. – 864 с.

Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. / зібр., упор. і пояс. І Франко : 2-е вид. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006–2007. – Т. 1. – 832 с.; Т. 2. – 818 с.; Т. 3. – 699 с.

- Ганич Д. І.** Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.
- Головащук С. І.** Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – 638 с.
- Гринчишин Д. Г.** Словник паронімів української мови / Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська. – К. : Рад. шк., 1986. – 222 с.
- Гуцульські** говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
- Демська О.** Словник омонімів української мови / О. Демська, І. Кульчицький. – Л. : Фенікс, 1996. – 224 с.
- Деркач П. М.** Короткий словник синонімів української мови / П. М. Деркач. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1993. – 208 с.
- Дзензелівський Й. О.** Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови / Й. О. Дзензелівський. – К. : Наук. думка, 1984. – 308 с.
- Етимологічний** словник української мови : в 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1982; 1985; 1989; 2003; 2006.
- Єрмоленко С. Я.** Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
- Жайворонок В.** Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – Полтава : Довіра, 2006. – 703 с.
- Калашник В. С.** Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – К. : Довіра, 2001. – 284 с.
- Коломієць М. П.** Словник іншомовних слів / М. П. Коломієць, Л. В. Молодова. – К. : Освіта, 1998. – 190 с.
- Коломієць М. П.** Короткий словник перифраз / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Рад. шк., 1985. – 152 с.
- Коломієць М. П., Регушевський Є. С.** Словник фразеологічних синонімів / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Рад. шк., 1988. – 200 с.

Кочерган М. П. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов („ложные друзья переводчика”). Словник російсько-українських міжмовних омонімів („фальшиві друзі перекладача”) / М. П. Кочерган. – К., 1997. – 400 с.

Мартінек С. Український асоціативний словник: У 2 т. / С. Мартінек. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – Т. 1–2.

Новий російсько-український словник-довідник / укл. С. Я. Єрмоленко та ін. – К., 1999. – 878 с.

Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – Х. : Прапор, 1997. – 462 с.

Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.

Орфографічний словник української мови / укл.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : Довіра, 1994. – 864 с.

Орфоепічний словник / уклад. М. І. Погрібний. – К. : Рад. шк., 1984. – 629 с.

Полюга Л. М. Словник антонімів / Л. М. Полюга. – К. : Рад. шк., 1987. – 173 с.

Російсько-український словник : у 3 т. – К. : Наук. думка, 1968.

Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

Словарь української мови / упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – Надрук. з вид. 1907 – 1909 рр. фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958 – 1959. – Т. 1 – 4.

Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1985. – 966 с.

Словник символів / О. І. Потапенко, О. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін. – К. : Ред. часопису „Народознавство”, 1997. – 156 с.

Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.

Словник синонімів української мови : в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 1999 – 2000.

- Словник** сучасного українського сленгу / Упор. Т. М. Кондратюк. – Х. : Фоліо, 2006. – 350 с.
- Словник** українських східнословобожанських говірок / Глуховцева К. Д. та ін. – Луганськ, 2002. – 233 с.
- Словник** української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
- Словник** фразеологізмів української мови / укл. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
- Ставицька Л.** Короткий словник жаргонної лексики української мови / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2003. – 336 с.
- Степанов Ю. С.** Константы. Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Академ. Проект, 2004. – 992 с.
- Словник** українських східнословобожанських говірок / Уклад.: К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
- Сучасний** словник-мінімум іншомовних слів. – К. : Довіра, 1999. – 367 с.
- Тараненко А. А.** Русско-украинский словарь для деловых людей / А. А. Тараненко, В. М. Брицын. – К. : Укр. письм. 1992. – 214 с.
- Удовиченко Г. М.** Фразеологічний словник української мови : в 2 т. / Г. М. Удовиченко. – К. : Наук. думка, 1984.
- Ужченко В.** Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Ужченко, Д. Ужченко. – 5-е вид. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.
- Ужченко В. Д.** Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
- Українська** мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
- Українські** приказки, прислів'я і таке інше : збірники О. В. Марковича та інших / уклад М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с. (Перше видання – 1864 р.).
- Українсько-російський** словник : у 6 т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1953–1963.
- Фразеологічний** словник української мови : в 2 кн. / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

(Укладений на основі праць: Ганич Д.І., Олійник І.С., Словник лінгвістичних термінів, 1985; Столярова Л.П., Пристайко Т.С., Попко Л.П. Базовый словарь лингвистических терминов, 2003; Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія, 2006)

абѐтка – тс., що алфáвїт.

áзбука – тс., що алфáвїт.

аксіологічність (αχία – цінність, λόγος – слово, наука) – принцип дослідження, спрямований на вияв ціннісних орієнтацій мовця й відображення їх у мові й мовленні.

акцѐнт – 1. Наголос. 2. Особливості вимови, що проявляються в мовленні на нерідній мові.

акцентологія (лат. accentus – наголос) – розділ мовознавства, що вивчає природу й функції наголосу.

áкут (лат. acutus – гострий) – діакритичний знак (´).

алофóн (гр. allos – інший, phone – звук) – конкретна реалізація фонем, звук.

алфáвїт (від назви двох перших літер грецької азбуки – *альфа* і *бета*, або *віта*) – сукупність літер певної мови, розташованих у певному порядку.

американїзм – слово або зворот, запозичені з англійської мови в її американському варіанті (*шоу, сленг, слоган*).

андрóнім (гр. andros – чоловік) – найменування (прізвисько) жінки за ім'ям (прізвисько) чоловіка: *Трохимиха*.

антóніми (гр. anti – проти і опута – ім'я) – слова з протилежним значенням.

антономáзія (гр. antonomasia – найменування по-іншому) – троп, вид метонімії, коли відоме власне ім'я вживається як загальне: *Отелло – ревнивець*.

антропóнім (гр. anthropos – людина, опута – ім'я) – будь-яке власне ім'я людини (прізвище, прізвисько, псевдонім, кличка).

антропоцентризм – методологічний принцип дослідження, згідно з яким людина розглядається як центр і найвища мета світобудови.

апелятїв (лат. – appellare – називати) – власна назва в значенні загальної: *ампер, дизель*.

апостроф (гр. apostrophos – звернений набік) – надрядковий знак (’).

арго (фр. argot – жаргон) – штучно створювана з метою відокремлення мова якоїсь вузької соціальної чи професійної групи.

ареал (лат. aerea – площа, простір) – зона поширення мов, діалектів, окремих мовних явищ.

артикуляція (лат. articulatio – розчленування, членороздільна вимова) – дія мовних органів при творенні звуків.

архаїзми – застарілі слова, взагалі мовні елементи.

архетип (гр. arché – початок, týpos – образ) – первісна вроджена психічна структура, вияв родової пам’яті, колективного позасвідомого, що забезпечує цілісність і єдність людського сприйняття (*вода, мати, життя, смерть*). Риси архетипу: мимовільність, автономність, генетична зумовленість, належність сфері позасвідомого (за К.Юнгом).

архісема (гр. archi- – головний, старший) – головна сема у структурі значення слова.

афереза – відпадання початкового звука від дії кінцевого звука попереднього слова (морфеми): *до ’дної, по ’бливати*.

африката (лат. affrīko – притираю) – приголосний звук із складною зімкнено-щілинною артикуляцією: [дз], [ц], [ч].

багатозначність (полісемія) – наявність у слова двох чи більше значень.

безеквівалентна лексика – сукупність лексем певної мови, що не мають однослівних відповідників в іншій мові при перекладі.

білабіальний (лат. bi – двічі, labialis – губний) – утворюється зближенням чи змиканням губів; губно-губний: [б], [п], [в], [м].

боковий (латеральний) приголосний – звук, що утворюється тертям повітряного струменя об бокові краї язика: [л], [л’].

буква (літера) – графічний знак для позначення на письмі звука.

варваризм (гр. barbarismos) – іншомовне слово чи вислів, які не стали загальноживаними: *авеню, tabula rasa*.

веляризація (лат. velaris – задньопіднебінний) – додаткове піднесення задньої спинки язика до верхнього піднебіння, що зумовлює ствердіння приголосного.

вербалізація – „ословлення”: переведення змісту у словесну форму природної мови.

вербальний – словесний.

вибуховий – зімкнений приголосний звук, коли струмінь повітря проривається крізь зімкнення: [б], [к].

висота зву́ка – кількість коливань звукової хвилі на одиницю часу. Вимірюється герцами.

вї́тримка – друга фаза при артикуляції звука, проміжок між екскурсією і рекурсією.

вї́брáнт (vibrantis – дрижачий) – дрижачий звук: [p].

вї́дрї́тий склад – склад з кінцевим голосним.

вї́дті́нок зні́чення – додаткове, супутнє значення.

вї́льне словосполучення – словосполучення, що легко розчленовується на складові частини.

власне українська лє́ксика – слова, що утворилися тільки в українській мові в період її формування й розвитку: *багаття, щодня, рушниця*.

внї́трішня ф́орма слóва – за О.Потебнею, „образ імені”, найближче етимологічне значення слова; ознака, за якою називається предмет.

вокалі́зм (лат. vocalis – голосний) – система (склад) голосних звуків певної мови.

гаплоло́гія – випущення одного з двох однакових або близьких складів (*мінералóгія* – з *мінералоло́гія*).

герц – одне повне коливання звукової хвилі за секунду.

гіперо́нім (гр. hupér – понад) – родове поняття для певного класу понять та його мовне позначення.

гідро́нім – власна назва водного об'єкта: моря, озера, річки тощо.

глаго́лиця – одна з двох перших азбук старослов'янського письма.

гласа́рій – тлумачний словник застарілих і малозрозумілих слів.

глотогоні́чний (процес) – процес розвитку мови.

глухий звук – приголосний, позбавлений голосового тону, утворюється без участі голосу

го́вір – група однотипних говірок.

гові́рка – найдрібніша діалектна одиниця, мова одного села або декількох однотипних

голосні зву́ки – звуки, що утворюються при вільному проходженні видихуваного повітря через ротову порожнину.

голосові зв'язки – орган мовного апарату: два невеликих пучки м'язів у гортані.

графіка (гр. graphikos – пишу, малюю) – сукупність усіх засобів письма.

губний звук – звук, який утворюється за допомогою губів.

дев'ятка – правило, за яким в іншомовних словах після дев'яти літер (*d, t, z, s, c, j, ch, sh, p*) перед приголосними в загальних назвах пишеться літера **и**.

демінітив (лат. deminutus – зменшений) – Зменшено-пестлива форма слова.

дзвінкій звук – приголосний, що утворюється за участю голосу

денотат (лат. denotatus – позначений) – предмет, з яким співвідноситься мовна одиниця; те, що можна назвати певним іменем.

децибел – одиниця виміру сили (інтенсивності) звука (скорочено дБ)

дисиміляція (лат. dissimilis – несхожий) – явище, коли один з двох однакових чи подібних за артикуляцією звуків замінюється іншим у межах одного слова.

дифтонг – сполучення двох голосних у межах одного складу.

діакритичний знак – надрядковий, підрядковий чи середньорядковий знак, за яким розрізняють звуки чи їх відтінки, позначені однією літерою (ÿ).

діалект (гр. dialektos – розмова, говір, наріччя) – відгалуження від загальнонародної мови, на якому говорить частина народності, нації, пов'язана з територіальною, соціальною чи професійною спільністю.

діалект територіальний, або **місцевий**, – діалект, поширений на певній території.

діалектизми – слова, відсутні в літературній мові.

діалектологія – розділ мовознавства, що вивчає територіальні (місцеві) говори.

діахронія – історична послідовність у розвитку окремих мовних явищ і розвитку системи мови як предмет наукового вивчення.

довгота зву́ка – тс., що тривалість.

домінанта – слово синонімічного ряду, навколо якого групуються всі інші синоніми; стрижневе слово.

донорська зона – предметна (концептуальна) сфера, що постачає власні знаки на позначення іншої предметної сфери (реципієнтної), у якій вони стають метафоричними найменуваннями.

дорсальний (лат. *dorsum* – спинка) – який артикулюється передньою частиною спинки язика, яка зближується з верхніми зубами й альвеолами, або яснами (т, д, н, с, з).

евфемізми (гр. *euphemismos* – добре і говорю) – слова і вирази, які вживаються для уникнення слів з грубим і непристойним (неприємним) змістом; пом'якшувальні слова.

екстралінгвальний – позамовний, такий, що належить до реальної дійсності, сукупність знань про довкілля.

експресивний (фр. *expressif* – виразний, випуклий) – виразний, образний.

еліптичний – який ґрунтується на пропуску слів, що легко домислюються.

емоційний – який відноситься до вираження почуттів.

емфатичний (гр. *emphatikos* – зображувальний, виразний) – почуттєво-виразний.

емфатичний наголос – наголос, що підсилює виразність слова в реченні, його емоційність (передається голосом чи повторенням букв, складів).

енантіосемія (гр. *enantios* – протилежний, *sema* – знак) – розвиток в слові протилежних (енантіосемічних) значень.

енклітика (гр. *enklitiké* – відхиляю) – ненаголошене слово, що стоїть після наголошеного й утворює з ним одне фонетичне ціле (читай *же*).

епентеза (гр. *epenthesis* – вставка) – поява додаткового звука в складі слова (*с*трок із *с*рок).

епідигматика (гр. *épi* – на, понад, *при*, після) – тип зв'язків у мовній системі, що ґрунтується на асоціативності й образності людського мислення (третій вимір мовної системи поряд з парадигматикою та синтагматикою).

епонім (гр. *eponymos* – той, що дає ім'я, назву) – особа, від імені якої походить назва місцевості, народу (*Іван Франко* – Івано-Франківськ).

ергонім (гр. *ergos* – робота, діяльність, функція) – власне ім'я ділового об'єднання людей: спілки, організації, установи, підприємства, товариства.

етимологія – розділ мовознавства, що вивчає походження й історію слів.

етнолінгвістика – галузь мовознавства на межі з етнологією, культурологією та психолінгвістикою.

етно́нім – назва народу, племені, етнографічної групи, нації.
жа́ргон – соціальний діалект зі специфічною лексикою.
звук – членороздільний елемент мовлення.
звукóпис – прийом художньої виразності добору звуків.
зі́мкнені при́голосні – звуки, що утворюються зімкненням мовних органів (б, п, д, к, т).
зі́яння – збіг декількох голосних в одному слові чи на межі слів (авіаескадрилья).
зна́чення слова – відношення між оболонкою слова й предметом, закладений у слові зміст.
ідіо́ма (гр. *idioma* – особливість, самобутній вираз) – стійкий неподільний зворот мови, зміст якого не визначається змістом його складових елементів і який властивий певній мові.
ізогльо́са (гр. *issos* – рівний, однаковий, *glossa* – мова) – лінія на лінгвістичній карті, якою позначають межі поширення якогось явища.
інтервока́льний – який стоїть між двома голосними.
інтона́ція – ритмомелодійний лад мовлення, який служить для вираження смислових та емоційних особливостей.
історі́зми – застарілі слова, що вийшли з ужитку у зв'язку із зникненням з ужитку тих реалій, які вони називали (*війт, кобеняк, фунт*).
йотова́ні голосні́ – голосні звуки в поєднанні з попереднім приголосним.
ка́лька (фр. *calque* – копія) – слова чи вислови, скопійовані з іншої мови, тобто кожна значуща частина оригіналу буквально перекладена.
като́йко́нім – назва жителів за місцем проживання (*полта́вець*).
кири́лиця – одна з двох перших азбук старослов'янського письма.
клинóпис – система письма різних стародавніх близькосхідних народів, у яких письмові знаки нагадують клин.
кліше́ – мовний стереотип, готовий зворот.
когні́тивна лінгві́стика – напрям мовознавства, в якому мова розглядається як засіб отримання, зберігання, обробки й використання знань.
колекти́вне позасвідо́ме – успадкована й незмінна сукупність психічних процесів, які зумовлені родовою пам'яттю людини.

комбінаторні зміни звуків – звукові зміни, що виникають внаслідок взаємодії звуків у мовному потоці (асиміляція, дисиміляція, метатеза, дієрези, гаплогія, акомодация тощо).

компаративний – який пов'язаний з вираженням порівняння.

комуніканти – особистість, яка передає інформацію або сприймає й інтерпретує її.

компонентний аналіз – методика опису структурної організації значення як набору мінімальних семантичних компонентів.

конотація (лат. con – разом, notatio – позначення, зауваження) – додаткове значення слова, словосполучення чи виразу, його супровідні семантичні чи стилістичні відтінки.

концепт (лат. conceptus – поняття) – одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про предмет.

кореляція фонологічна – відношення між двома рядами фонем, які попарно протиставляються один одному за якоюсь однією ознакою (б–п, д–т: за дзвінкістю – глухістю; д–д': за твердістю – м'якістю).

крилаті вислови (слова) – образні, влучні вислови, афоризми з літературних джерел з глибоким узагальнюючим змістом і виразністю.

лабіалізація (лат. labialis – губний) – огублення звуків (о, у).

лабіо-дентальний – губно-зубний (ф).

латеральний (лат. lateralis – бічний) – боковий, бічний: струмінь повітря проходить по обидва боки язика (л, л').

латиниця – графічний різновид латинського алфавіту.

латинізм – слово чи зворот з латинської мови (*а́лібі, а́льтер е́го*).

лексема (гр. lexis – слово, мовний зворот) – слово у всій сукупності властивих їй форм словозміни і значень у різних контекстах.

лексика (гр. lexikos – словесний, словниковий) – увесь словниковий склад мови чи діалекту.

лексикалізація – перетворення елементів мови (морфем, словосполучень) в окреме слово чи стійке словосполучення.

лексикографія – розділ мовознавства, що розробляє теоретичні принципи укладання словників, описання різного роду словникового матеріалу.

лексиколо́гія – розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

лексико́н – 1) застаріла назва словника; 2) запас слів і виразів, характерних для якоїсь особи чи галузі людської діяльності.

лексі́чний – словесний, словниковий.

ліга́тура – з'єднане написання двох літер одним письмовим знаком (*дж, дз*).

лінгві́стика (фр. *lingvístiquet*, від лат. *lingvua* – мова) – мовознавство, наука про мову.

літо́та – засіб підкреслення мовної виразості, побудований на применшенні якоїсь ознаки предмета.

лока́льний – той, що вказує на відношення до місця.

макаро́нізм – слово або вислів з іноземної мови, поданий з неминучим спотворенням його звукової форми й наданням йому гротескного характеру (*Енеус ностер магнус панус*).

макро́топі́нім – власна назва великого географічного об'єкта.

мелоді́ка – елемент інтонації, що виражається в послідовних змінах висоти голосу (тону). Формує емоції: радість, гнів, презирство, зневагу.

металінгві́стика – галузь мовознавства, яка вивчає зміст мови у зв'язку з мисленням і суспільним життям.

метамова́ – мова, якою говорять про мову; мова, об'єкт якої є зміст і вираження іншої мови.

метатéза – перестановка приголосних звуків або складів у середині слова на основі асиміляції чи дисиміляції (*ведмідь* з *медвідь*, *долоня* з *ладонь*).

мета́фора – вид тропа, побудований на основі перенесення за подібністю.

метоні́мія – вид тропа; перенесення назви з одного предмета на інший на основі суміжності в просторі або в часі.

мо́влення – процес добору й використання засобів мови.

мо́вний такт – фонетична одиниця, ланка мовного потоку, об'єднана наголосом і обмежена короткими паузами.

моделюва́ння – метод дослідження мовних явищ, що ґрунтується на складанні схеми мовної одиниці.

монофтонгіза́ція – перетворення дифтонга в монофтонг.

морфоне́ма – дві або більше фонем, що чергуються в аломорфах однієї і тієї ж морфеми (*к / ч* у словах *рік – річний*).

морфологія – розділ науки про мови, у якому вивчаються фонемі як елемент побудови морфем і словоформ.

мотивоване слово – слово з вивідною основою, утворене від іншого слова, яке щодо взятого є мотивувальним.

наголос – виділення одного зі складів фонетичними засобами.

назва – словесне позначення предмета, поняття, особи тощо.

наріччя – найширше діалектне угруповання певної мови.

національна мова – мова, що є засобом письмового й усного спілкування нації, вона загальнонародна, охоплює і літературну мову, і діалекти.

нейтральна лєксика – загальноновживані слова, що служать тільки назвами понять, предметів, ознак, дій і не закріплені за певним стилем чи сферою застосування, а також не мають експресивного забарвлення.

неологізм – слово або мовний зворот, створені для позначення нових предметів чи вираження нового поняття.

неповноголосся – наявність у межах однієї морфемі сполучень *ра-, ла-, ре-, ле-* в старослов'янській мові, що відповідають повноголоссю *оро-, оло-, ере-, еле-* в сучасній українській мові.

норма мовна – закріплені в практиці зразки слововживання

нульовий – який виконує мовну функцію без звукового вираження.

нуль зв'юка – відсутність звука у складі морфемі.

оглушення приголосних – перехід дзвінкого шумного приголосного у співвідносний йому глухий у певних умовах (*с хати, розповідати, кіхті*).

ойкóнім (гр. οἶκος – житло) – власне ім'я будь-якого поселення; один з видів топоніма (м. Охтирка, с. Підлозіївка).

оказіоналізм – слово, уживане лише в умовах певного контексту.

оксіморон (оксіоморон) (гр. οξύμωρον – гостро-безглуздий) – стилістична фігура, у якій поєднуються протилежні поняття, що спільно дають нове уявлення (*зірка радість*).

омóграфи – омоніми, що однаково пишуться, але по-різному вимовляються (*обід – обід; гóри, ім. – горі, дієсл.*).

омóніми – слова, однакові за звучанням, але різні за значенням.

омофóни – омоніми, що збігаються у вимові, але різні за написанням (*Роман – роман*).

омофóрми – слова, що збігаються за звучанням тільки в певних граматичних формах (*міла*, ім. р. відм. – *міла*, прим. ж. роду).

о́нім – слово чи зворот, що служать для виділення об'єкта, який називається серед інших об'єктів; власне ім'я.

онома́стика – розділ мовознавства, що вивчає власні імена.

ономатопе́я – звуконаслідування, а також утворення слів шляхом звуконаслідування (*гав-гав, гавкати*).

опози́ція – протиставлення двох чи кількох однорідних мовних одиниць для виявлення різниці між ними.

оро́нім – власна назва будь-якого елемента рельєфа земної поверхні (*Карпатські гори, Араратська долина*).

орфогра́ма – правильне написання з ряду можливих.

орфогра́фія – система загальноприйнятих правил передачі звукової мови.

орфое́пія – система правил літературної вимови.

основний словнико́вий фонд – лексична база мови, найактивніша й найстійкіша частина словникового складу.

палаталіза́ція – пом'якшення приголосних.

палата́льний – м'який приголосний (j).

па́роніми (гр. *para* – біля, *onuma* – ім'я) – однокореневі слова, які подібні за структурою і вимовою, але різні за значенням (*здрáвця – здрáвниця*).

паронома́зія – стилістична фігура, що утворена навмисним зближенням в одному контексті співзвучних слів, різних за значенням.

патро́нім – власне ім'я, утворене від імені або прізвища батька.

пейорати́вний (лат. *peior* – поганий, нікчемний, лайливий) – який містить у собі негативну емоційно-експресивну оцінку (*базікало, волоцю́га*).

перифра́з – описовий зворот, троп, за допомогою якого передається зміст іншого слова чи виразу (*цар звірів* – лев).

письмо́ – система умовних графічних знаків для передачі звуків.

пла́вні при́голосні – або ще сонорні: струмінь повітря виходить через ротову порожнину (р, р', л, л').

побі́чний на́голос – більш слабкий наголос у багатоскладових словах (*в`изво́лителі*).

побуто́ва ле́ксика – назви предметів і явищ повсякденного вжитку, обстановки, звичаїв (*костюм, піч, куліш, весілля, телевізор, лампадка*).

повноголб́сся – характерне для східнослов'янських мов сполучення звуків –оро-, -оло-, -ере-, -еле- між приголосними в кореневій морфемі (борона, золото, берег, шелест).

пози́ція – звукове оточення фонем та положення щодо наголосу.

по́ле семанти́чне – сукупність слів і виразів мови, що становлять тематичний ряд, який охоплює певне коло значень; лексична мікросистема (*часове поле, просторове*).

полісемі́я (гр. poly – багато, sema – знак) – багатозначність.

праслов'янська мо́ва – спільнослов'янська мова, на основі якої постали всі слов'янські мови. Вона вийшла з індоевропейської спільності в III тисячолітті до н. е.

при́голосні – звуки мови, утворені шумом.

при́казка – стійкий образний лаконічний вислів, що влучно характеризує якесь життєве явище (*був кінь, та з'їздився*).

примовка – жартівливий, переважно римований вислів (*скільки літ, скільки зим; рости великий; тринди-ринди коржі з маком*).

прислів'я – виражений структурою речення влучний образний вислів, який формулює певну життєву закономірність або правило (*Не спитавши броду, не ліз у воду*).

проклі́тики – ненаголошені слова, що стоять перед наголошеними і об'єднуються з ними спільним наголосом (*два мэтри, зі мною*).

протéза – приєднання до початку слова приголосного або голосного (*гострий, їмха*).

професіоналі́зми – слова або вислови, властиві мовленню людей певної професії.

пури́зм (лат. purus – чистий) – прагнення до очищення мови від іншомовних запозичень, неологізмів, позалітературних елементів.

реа́лії (лат. realis – речовий, дійсний) – речі, предмети, які існують матеріально і служать основою для номінативного значення.

редукóвані голосні́ – надкороткі голосні фонемі неповного творення [ь], [ъ].

реку́рсія (лат. recursio – рух назад) – остання фаза артикуляції звука, коли мовні органи після витримки повертаються назад, у нейтральне положення.

релева́нтний – здатний розрізнати мовні одиниці.

референт – предмет думки, явище, предмет, з яким співвідноситься мовна одиниця.

розмовна лєксика – прошарок слів, поширених у розмовно-побутовому стилі.

сєма (гр. *sēma* – знак) – найменший елемент значення як розрізнювальна риса, притаманна детотату.

семантика – значення мовних одиниць і розділ мовознавства, що їх вивчає.

семасіолógія – розділ мовознавства, що вивчає значення мовних одиниць.

семєма – значення слова.

сїгми – мілісекунди (*мс*), якими вимірюється тривалість звука.

сїла звўка – амплітуда коливання звукової хвилі (розмах звукового коливання голосових зв'язок).

синєкдоха – троп, в основі якого лежать кількісні відношення між предметами.

синóніми – слова, що позначають одне й те ж поняття, але різні за семантичними чи експресивно-емоційними відтінками.

синта́гма (гр. *syntagma* – устрій, лад, з'єднання) – відрізок усного мовлення чи написаного тексту, що виділяється як певна позиційно цілісна смислова й ритмомелодична єдність.

синхронія – дослідження стану мови в певний зріз її розвитку.

слєнг (англ. *slang* – жаргон) – жаргонні слова чи вирази людей певних професій чи соціальних прошарків.

сонáнт – сонорний приголосний.

сонóрні звўки – приголосні звуки, у яких голос переважає над шумом.

соціолінгвістика – галузь мовознавства, що вивчає загальні закономірності функціонування мови в суспільстві.

старослов'я́нська мóва – перша писемно зафіксована літературна мова слов'ян.

табу́ (індонез. *tapu, tabu* – зовсім виділений) – заборона вживати за певних умов ті чи інші слова.

тавтолógія (гр. *tautologia* – від *tauto* – те саме) – визначення, що повторює в іншій формі раніше сказане.

теза́урус (гр. *thesauros* – скарб) – тип словника мови, що подає лексичний склад мови в повному обсязі.

тембр (фр. timbr – дзвоник) – забарвлення звука, яке створюється накладанням додаткових тонів (обертонів) на основний тон.

тєрмін (лат. terminus – межа, кордон) – слово чи вираз, що називає чітко окреслене поняття з певної галузі науки, мистецтва, техніки тощо.

тїтло (гр. titlos – напис) – у стародавній грецькій і слов'янській писемності – нарядковий знак над скорочено написаним словом.

тон (лат. tonus – звук) – висота звука, його якість, яка визначається частотою ритмічних коливань голосових зв'язок.

топóнім – власне ім'я будь-якого географічного об'єкта.

топоніміка (гр. topos – місце, onyma – ім'я) – розділ ономастики, який вивчає географічні назви.

транскріпція – особлива система письма для точного відтворення звукового складу слова чи тексту будь-якої мови чи діалекту.

тривáлість звúка – час вимови звука. Вимірюється сигмами.

ўзує – прийняте в мові вживання слів, словоформ тощо.

устáв – тип письма давніх рукописів з прямими лініями літер, з відсутніми скороченнями.

фамілярна лексика – лексика, властива розмовному мовленню, що має інтимний, розв'язний чи безцеремонний характер.

фарингáльні прїголосні (гр. pharyngos – глотка) – глоткові приголосні (г).

фонéма – найменша неподільна мовна звукова одиниця, яка служить для розрізнення слів і їх форм.

фонéтика (гр. phonetikos – звуковий, голосовий) – розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

фонолóгія (гр. phone – звук, logos – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає фонематичний склад мови.

фразеологізм – надслівна, відтворювана з допуском варіантності експресивно-емоційна мовна одиниця.

фразеологічні єдності – стійкі, семантично неподільні певним чином умотивовані значенням компонентів вислови (*не нюхати пороху, кров з молоком, кирпу гнути*).

фразеологічні зрощення – стійкі, семантично неподільні фразеологізми, загальне значення яких не впливає із значення їх компонентів (*бити байдики, на руку ковінька, собаку з'їсти*).

фразеологія – розділ мовознавства, що вивчає фразеологізми.

фразовий наголос – наголос, що виділяє найважливіше в смисловому відношенні слово в синтагмі (фразі).

фрикативні приголосні (лат. *fricatus* – тертя) – приголосні, що утворюються тертям повітря об стінки щілини між зближеними мовними органами.

художній стиль – це функціональний стиль, що характеризується єдністю комунікативної та естетичної функції мови.

чергування – закономірна взаємозаміна звуків в одній і тій же морфемі.

шумні

штамп (нім. *Stampfe* – печатка, друк) – мовний зворот, що багаторазово механічно повторюється, від чого послаблюється його лексичне значення і стирається експресивність.

шумні приголосні – приголосні, утворені за участю шуму (дзвінкі) або лише шумом (глухі).

щілинні приголосні (фрикативні, спіранти) – утворюються тертям струменя повітря об стінки щілини (**в, ж, й, г** та ін.).